

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального государственного
университета имени К.Жубанова**

2017

4

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

научный журнал
ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство №14089-Ж

№ 4 (50)

20

желтоқсан

2017

Жазылу индексі: 74646

Подписной индекс: 74646

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
ЕРДЕМБЕКОВ Б.А.
БАС РЕДАКТОРДЫҢ
ОРЫНБАСАРЫ
ЗАМ.ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
БЕКНАЗАРОВ Р.А.
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ
АБДУЛЛАЕВ Н.А.
АЙТАЛЫ А.А.
АЙПЕЙСОВА С.А.
БОТАГАРИЕВ Т.А.
ГРИНБЕРГ М. (Польша)
ЕСЕНЖАНОВ С.З.
ИСМЕТ БИНЕР (Турция)
КОРЧЕНКО А.В. (Украина)
КУСАИНОВ Х.Х.
МАКАРОВ А.Н. (Россия)
ПОПИВАНОВ Н. (Болгария)
РОМАНЧЕНКО В.Я. (Россия)
САДИРОВА К.К.
САРТАБААНОВ Ж.А.
СУЛТАНГАЛИЕВА Г.С.
СИЛАНТЬЕВА М. М. (Россия)
СКАЛИЙ А. (Польша)
СТАНЖИЦКИЙ А.Н. (Украина)
ТУРЕБАЕВА К.Ж.
ТЛЕПИНА Ш.В.
ШУНКЕЕВ К.Ш.

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР
ОТВЕТСТВЕННЫЙ
РЕДАКТОР
КАРАША Г.Д.

МЕНШІК ИЕСІ
СОБСТВЕННИК
РГП на ПХВ «Актюбинский
региональный государственный
университет им. К.Жубанова»
МОН РК

МАЗМУНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

LIST OF CONTENT

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Рамазанов М.Д.**
Современное состояние теории и приложений численного интегрирования 3
Тлеубергенов М.И., Ажымбаев Д.Т.
О построении в вероятностной постановке силовой функции по заданным свойствам,
не зависящим от скоростей 7
Assanova A.T.
On the special periodic problem for a partial differential equation of hyperbolic type 12

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

- Имангалиева Б. С., Сакишова Ж.О.**
«Тыныс алу жүйесі» такырыбын оқытуда үшөлшемді әдістемелік жүйе технологиясын
қолдану 19
Агадиева М.С.
TBL (Team based learning) әдісін сабақтарда қолдану 26
Телеуов А.Н., Тимофеев Ю.Ю.
Проблема бродячих собак (canis familiaris l.) в историческом и законодательном
контексте 30

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Тоқсанбаева А.О., Ерсайынова А.А.**
Автоматты басқару жүйесінің жұмысының сапасы 37
Абілберікова А.А., Тұрғанбай Ж.Ә., Абілберіков А.А., Байсанов А.С.
Основные показатели качества полукокса (совместного продукта), полученного при
магнетизирующем обжиге железомарганцевых руд центрального Казахстана 42
Исакулов Б.Р., Акулова М.В., Төлеуов Т.Ж., Жекеев С.О., Исакулов А.Б.
Разработка оптимальных составов и исследование свойств вяжущих на основе отходов
промышленности 48
Калиева Ж.Е., Жумабай Г.Ж.
Сырьевые материалы и способы приготовления силикатного кирпича 54
Ерсайынова А.А., Бурабаева Н.М.
Физико-химические свойства паракиждкостного равновесия в системе селен-сера 60
Кузбаков Ж.И., Юсупова Ж.Н.
Феррокорытпаларды ұсақтаған кездегі ұсатқыштың жетек құрылғысының тербелісін
зерттеу 71
Сапаков Е.А., Куллияз С.С., Арапбаев Н.Е.
Компьютерное проектирование разработки рудных месторождений с применением
передвижных дробильно – перегрузочных комплексов 79

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Нурадинова Н.Ж., Нұрмұқанова Г.М., Әтепова Г.Т.**
Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру мәселелері 85
Акилова М.Ф.
К вопросу влияния языка памятников орхоно-енисейской письменности на
формирование лексики башкирского языка 87
Пороль О.А., Карастекова Д.А.
Текст А.С. Пушкина как источник формирования лингвострановедческой
компетенции 92

Шайхисламова З.Ф. Аспекты этнолингвистического изучения башкирской топонимической системы урало- поволжья в этноонтологическом осмыслении	100
Асанов Ж. Ақтөбе аймағындағы абайтану мәселесі	109
Аминева В.Р. О проекте «Татарская литература для русскоязычного читателя (на материале творчества А.Еники)»	127
Пангереев А.Ш., Бексұлтанова А.А. Ә.Нұршайықовтың «Махаббат жырлары» шығармасындағы жастар мәселесі	133
ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ	ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
Перевезенцев А.Л. Роль «Семейных биографов» в ранней и современной гуверновской историографии	144
Ғанибаева Ж. А. Қазақ даласын жалпы империялық кеңістікке қосу үрдісінде ресей үкіметінің саясаты (XXғ.басы)	149
Алиқұлова Н.С., Атанязов Н.Қ. Ақтөбе өңіріндегі ұжымдастыру саясаты және оның салдары	156
Аман Ә.Б., Айтжанова Ж.Е. Қазақстанның шетелдермен мәдени байланыстарының тарихы (XX ғасырдың 50-80 жылдары)	162
Алиқұлова Н.С., Бимұрзаева А.Б. Алаш зиялысы - М.Тынышбаевтың өмірі мен қоғамдық - саяси қызметі	167
Perevezentseva A.A. The impact of “Brexit” on eu’s foreign and security policy	174
Айталы А.Ә. Дін және жалпыадамзаттық құндылықтар	182
Сенкевич Г.А. Изменилась ли философия постмодернистского критического романа и почему перлигос исключает перодёра?	191
Оспан Т.Д., Жыланкәзова А.Т. Ислам тарихында діни экстремизмнің пайда болуы және қоғамдық көрінісі	197
ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ	ЭКОНОМИКА И ПРАВО
Құсанов Х.Х., Оспанов Д.Е., Адайбай С.А. Аймақтық аграрлық өндірістің өзекті мәселелері	203
Turganbaev M.A., Yesbergen R.A. The main directions of innovative and technological development of the agro-industrial complex in Kazakhstan	210
Исбаева Е.И., Тұрғанбай Т.Т. Шет мемлекеттердегі сот жүйесінің ұйымдастырудың ерекшеліктері	216
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ	ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
Гринёва О.М. Специфика жизненных целей и планов личности в позднем юношеском возрасте	225
Жетпісбаева О.Б. Қазіргі заманға сай жаңа технологияларды оқу процесінде қолдану	235
Лаппо В.В. Проблемы и перспективы формирования духовных ценностей у студентов университета (по результатам эксперимента)	240
Токсанбаева А.О. Білім алушылардың кәсіби дайындығының тиімділігін арттыру мүмкіндігі ретінде дуалды білім беру тәжірибесі	252
Уәйіс Ә.А., Амиргалиева Ж.Н. Қазақ және ағылшын мақал - мәтелдерінің тәрбиелік мәні және аударылу мәселелері	256
ӘНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ	ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
Құлмағамбетов А.К., Уахитов Р.У., Қуншашов А.М. Средства и методы восстановления психологической работоспособности борцов	262
Авторлар туралы мәлімет Сведения об авторах	272
«Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі	277
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актыбинского регионального государственного университета имени К. Жұбанова»	278

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

МРНТИ 517.3

РАМАЗАНОВ М.Д.¹

¹*Институт математики Уфимского научного центра РАН, Республика Башкортостан*

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТЕОРИИ И
ПРИЛОЖЕНИЙ ЧИСЛЕННОГО ИНТЕГРИРОВАНИЕ**

В статье дан обзор приложения и современного состояния кубатурной формулы. Основные 3 научные практические течения имеют несколько переменные функции численного интегрирования. Обобщение формул Гаусса на функцию двух и трёх переменных. Оно развивается в области интегрирования, обладающих богатой группой изометрических преобразований. Это шары, сферы, правильные многогранники. Другое направление численного интегрирование, использует вероятностно-статистические методы, которым доступны области интегрирования произвольных форм и больших размерностей. В данной статье описываются достижения исследований по третьему направлению, основанному на методах функционального анализа.

Ключевые слова: алгоритмы приближенных вычислений интегралов, решетчатые кубатурные формулы, функциональный анализ.

Мақалада кубаторлық формула қосымшасымен қазіргі жай-күйіне шолу жасалады. 3 негізгі ғылыми практикалық ағым сандық интегралдауда бірнеше айнымалы функциялар бар. Гаусс функциясына екі және үш айнымалы формулаларды қорытындылау. Интеграциялау облысы мен изометриялық топта ол дамып келеді. Сандық интегралдаудың басқа бағыты – статистикалық әдістер, олар интегралдаудың үлкен формалары мен өлшемдерінде қолданылады. Бұл мақалада функционалдық талдау әдісіне негізделген үшінші бағыттың зерттеу жетістіктері көрсетіледі.

Кілт сөздер: жақын есептеу интегралдар алгоритмдері, торлы кубаторлық формула, функционалдық талдау.

The article presents the review of application and current state of a cubature formula. The main 3 scientific practical currents possess a few variable functions of numerical integration. Generalization of Gauss's formulas is made to the function of two and three variables. It develops in the sphere of integration, possessing a rich group of isometric conversion. These are full-spheres, spheres, regular polyhedrons. Another direction of numerical integration uses random techniques to which the fields of integration of arbitrary forms and big dimensionalities are available. In this article achievements of researches in the third direction based on methods of functional analysis are described.

Key words: algorithms of approximate calculations of integrals, lattice-like cubature formulas, the functional analysis.

Академик С.Л. Соболев предложил и обосновал алгоритм кубатурных формул высокой точности в начале работы в Сибирском Отделении АН СССР. Результаты были опубликованы в виде двух книг, изданных ротاپринтно НГУ в 1964-65 годах [1].

$\int_{\Omega} dx f(x), \Omega \subset \mathbb{R}^n$, конечными суммами $h^n \sum c_k(h) f(x^{(k)})$, $x^{(k)} \in \Omega$, он сразу выбрал решётчатое расположение узлов, положив $\{x^{(k)}\} = \{hHk \mid k \in \mathbb{Z}^n, H - \text{матрица } n \times n, \det H = 1, hHk \in \Omega, h \ll 1\}$. Для заданной матрицы узлов H оптимизация вычислений по коэффициентам становится линейной задачей, приводящей на интегрантах из пространства $W_2^m(\Omega)$ к формулам, оптимальным по порядку- $O(h^m)$, с наилучшей константой при h^m . Именно, качество формулы оценивается нормой функционала погрешности

$$l_h^{\Omega}: f \rightarrow \int_{\Omega} dx f(x) - h^n \sum c_k(h) f(hHk) \quad (k \in \mathbb{Z}^n, hHk \in \Omega),$$

$$\|l_h^{\Omega}|(W_2^m)^*\| = K^{opt} h^m (1 + o(1)).$$

Это асимптотически оптимальные формулы.

Формулы, полученные по алгоритму Соболева, называются формулами с Регулярным Пограничным Слоем (РПС), они асимптотически оптимальны на $W_2^m(\Omega)$ [2]. Сейчас алгоритм РПС формул обобщен на пространства W_p^m с дробными порядками гладкостей m .

У асимптотически оптимальных РПС формул коэффициенты при узлах, находящихся внутри области на расстоянии $2mh$ от её границы, равны 1. Формулы с такими свойствами коэффициентов мы называем формулами с Ограниченным Пограничным Слоем (ОПС). На множестве ОПС- формул обоснован критерий асимптотической оптимальности на W_p^m - пространствах с использованием одной из эквивалентных нормировок W_p^m . Именно, $W_p^m(\Omega)$ - норма задается формулами $\|f|W_p^m(\Omega)\| = \inf_g \|g|W_p^m(\mathbb{R}^n)\|$, $g|_{\Omega} = f|_{\Omega}$, $\|g|W_p^m(\mathbb{R}^n)\| = \left\| \int d\xi e^{2\pi i x \xi} (1 + |2\pi \xi|^2)^{\frac{m}{2}} \tilde{g}(\xi) |L_p(\mathbb{R}^n) \right\|$, где \tilde{g} является преобразованием Фурье функции g .

Теорема 1. На множестве пространств интегрантов $\{W_p^m \mid m \in (m_1, m_2), p \in (p_1, p_2)\}$ формула асимптотически оптимальна на каждом из этих пространств тогда и только тогда, когда она оптимальна по порядку на каждой из них.

Дан алгоритм вычисления коэффициентов пограничного слоя, зависящий от уравнения границы области интегрирования и максимального показателя гладкости M , приводящий к асимптотически оптимальной формуле на каждом W_p^m с $m < M$ и $p > \frac{n}{m}$.

Обоснован новый независимый от M алгоритм вычисления коэффициентов в приграничном слое. Им обеспечивается асимптотическая оптимальность на пространствах W_2^m при любой заданной гладкости $m > \frac{n}{2}$ - без ограничения $m < M$. Вычислительные

алгоритмы с таким свойством называются ненасыщаемыми по Бабенко [4]. Прежний алгоритм (зависящий от M) мы назовем условно ненасыщаемым.

Теорема 2. Для кубической решетки узлов $(x^{(k)} = hk, k \in \mathbb{Z}^n)$ и $\{hk | \rho(hk, \partial\Omega) \leq h^\gamma\}$ для достижения ненасыщаемости асимптотической оптимальности можно положить $c_k(h) = \int d\xi e^{2\pi i \xi k} \tilde{\chi}_\Omega(\max(\xi_j) \leq h^{-\delta})$ с χ_Ω - с характеристической функцией области Ω с бесконечно дифференцируемой границей и любыми δ, γ , удовлетворяющими оценке $0 < \delta < \gamma < \frac{1}{2}$.

Поясним свойство ненасыщаемости на примере приближения бесконечно дифференцируемой периодической функции частичными суммами её ряда Фурье. $f(x) = \sum f_n e^{2\pi i k x}$, $f^N(x) = \sum_{|k| \leq N} f_k e^{2\pi i k x}$ с $f_k = \int_0^1 f(x) e^{-2\pi i k x} dx$. Известно, что $\|f - f^N | \tilde{W}_2^m \| = O(h^m)$ для любых $m > \frac{n}{2}$. Хотя в алгоритм вычисления f_k показатель гладкости не входит.

Другой пример дает приближение интеграла по периоду $Q = [0,1]^n$ от бесконечно дифференцируемой периодической функции $f(x) = \sum f_k e^{2\pi i k x}$ конечными суммами $h^n \sum f(hk)$, $1/h \in \mathbb{Z}$, $0 \leq k_j < N$ на любом пространстве интегрантов \tilde{B} со свойствами $\|f(x+a)|\tilde{B}\| = \|f|\tilde{B}\|$, $\|f|\tilde{B}\| \geq \|f - f_0|\tilde{B}\|$. Тогда формула прямоугольников асимптотически оптимальна на пространстве \tilde{B} .

Приведенная в теореме 2 формула может быть записана более просто.

Теорема 2'

$$C_k(h) = \int_\Omega dx \prod_{j=1}^n \frac{\sin 2\pi x_j / h^\delta}{2\pi x_j} \quad (x = hk, \rho(hk, \partial\Omega) \leq O(h^\gamma) \text{ с } 0 < \delta < \gamma < \frac{1}{2})$$

Условно ненасыщаемые алгоритмы были применимы для приближенных решений интегральных уравнений

$$U(x) + \int_\Omega dy K(x, y)U(y) = f(x)$$

с бесконечно дифференцируемыми $K, f, \partial\Omega$. Вычислительные эксперименты с двумерными областями любых форм дали хорошие результаты.

Модельной задачей для расчетов упруго-пластических деформаций таких оболочек может служить высокоточное вычисление $\int u_+(x) dx$, где $u_+(x) = \max\{u(x), 0\}$. Наши алгоритмы как раз подходят для численных аппроксимаций таких интегралов.

Интересна связь формул вычисления однократных интегралов (в докомпьюторное время) с решетчатыми многомерными формулами. В работе С.И. Бернштейна [6] вычислены коэффициенты квадратурной формулы, точной на многочленах степени m и с неотрицательными коэффициентами. Переводя эти результаты на язык формул с регулярным

пограничным слоем, мы получим новый алгоритм асимптотически оптимальных на W_2^m РПС форму с неотрицательными коэффициентами с толщиной пограничного слоя порядка $O(m^2)$. Добавим сюда результат: толщина пограничного слоя наших ненасыщаемых формул- $O(h^\gamma)$ с $\forall \gamma < \frac{1}{2}$.

Таким образом, в наших алгоритмах толщина пограничного слоя увеличивается с появлением дополнительных свойств самих формул:

$$2mh, O(m^2)h, O(h^\gamma) \text{ с } \forall \gamma < \frac{1}{2}.$$

Укажем основные проблемы приложения решетчатых кубатурных формул к возможным задачам математической физики.

1. Насколько выбор решетчатого расположения узлов ухудшает качество аппроксимации по сравнению с теоретически наилучшим расположением узлов?

$$\text{Очевидно, } \inf_{\{x^n\}} \min_{\{c_n\}} \|l_n^\Omega |B^*\| \leq \min_{H, \det H=1} \min_{\{c_n\}} \|l_n^\Omega |B^*\|.$$

Наша гипотеза: здесь возможно асимптотическое равенство.

2. Предположение о бесконечной дифференцируемости границы области интегрирования и ядра интегрального оператора (в интегральном уравнении) слишком ограничительно для применения к обычным задачам математической физики. Условие бесконечной дифференцируемости границы области интегрирования Ω ,

$$\Omega = \{x | \Phi(x) > 0, \Phi \in C^\infty, |\Phi(x)| + |D\Phi(x)| \neq 0\},$$

может быть преодолено для областей, являющихся пересечением нескольких областей указанного вида, если функция пограничного слоя $C(x, h)$, $C(hk, h) \equiv c_k(h)$, может быть взята в виде произведения функций пограничных слоев областей с гладкими границами.

В частных случаях это так, но в общем случае это является второй гипотезой.

3. По нашему мнению, ограничение бесконечной дифференцируемости ядра интегрального оператора можно обойти при применении метода Галеркина к первоначально заданной краевой задаче.

Список использованных источников

1. Соболев С.Л. Лекции по теории кубатурных формул ч.1 и ч.2. – Новосибирск, изд. НГУ, 1964-1965.
2. Соболев С.Л., Васкевич В.А. Кубатурные формулы. – Новосибирск. Изд. ИМ СОРАН, 1996, 484 с. JSBNS-86134-020.
3. Рамазанов М.Д. Решение кубатурной формулы на изотропных пространствах. – Уфа. Изд. ИМВЦ УНЦ РАН 2014, 210 с. JSBN5-938-906165-50-3.
4. Бабенко К.И. Основы численного анализа. – Ижевск. Изд. РХД, 2002, 848с. JSBN 5-93972-162-1.

5. Рамазанов М.Д. Асимптотически оптимальные решетчатые кубатурные формулы с ограниченным пограничным слоем и свойством ненасыщаемости. Математический сборник, 2013, 204:7, 71–96.

6. Бернштейн С.Н. Собрание сочинений. – Москва. Изд. АН СССР том 1.

МРНТИ 004.422.834

ТЛЕУБЕРГЕНОВ М.И.,¹ АЖЫМБАЕВ Д.Т.²

¹*Институт математики и математического моделирования, г. Алматы, Казахстан*

²*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, г. Актөбе, Казахстан*

О ПОСТРОЕНИИ В ВЕРОЯТНОСТНОЙ ПОСТАНОВКЕ СИЛОВОЙ ФУНКЦИИ ПО ЗАДАНЫМ СВОЙСТВАМ, НЕ ЗАВИСЯЩИМ ОТ СКОРОСТЕЙ

Строится силовая функция по заданному интегральному многообразию, не зависящему от скоростей. Предварительно методом квазиобращения строится множество стохастических уравнений Ито, обладающих заданным интегральным многообразием. Далее, по стохастическому уравнению Ито строится эквивалентное уравнение лагранжевой структуры, и затем по функции Лагранжа определяется силовая функция.

Ключевые слова: обратная задача, стохастическое дифференциальное уравнение, интегральное многообразие, силовая функция.

Қозғалыстық берілген жылдамдықтардан тәуелсіз қасиеттері бойынша күштік функция құрылады. Алдымен берілген көпбейне бойынша квази-инверсия әдісімен стохастикалық Ито тендеуі құрылады. Бұдан әрі, стохастикалық Ито тендеуі бойынша баламалы Лагранж құрылымды тендеу құрылады және содан кейін Лагранж функциясы бойынша күштік функция анықталады.

Кілт сөздер: кері есеп, стохастістік қарапайым дифференциалдық тендеулер, интегралдық алуан түрлілік, күштік функция.

The strength function on the set integral manifold which does not depend on speeds is constructed. Previously the set of Ito stochastic equations on the set integral manifold is constructed by method of the quasi-inversion. Further, the equivalent equation of Lagrangian structure is constructed under Ito stochastic equation, and then the strength function is determined by Lagrangian function.

Key words: inverse problem, stochastic differential equation, integral manifold, strength function.

1. Постановка задачи

По заданному множеству

$$\Lambda(t): \lambda(x, t) = 0, \quad \lambda \in R^m \quad x \in R^n, \quad \lambda \in C_{xt}^{22} \quad (1)$$

требуется построить обобщенную силовую функцию $U = U(x, \dot{x}, t)$ так, чтобы заданное множество $\Lambda(t)$ было интегральным многообразием стохастического уравнения лагранжевой структуры

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}_v} \right) - \frac{\partial L}{\partial x_v} = \sigma'_{vj}(x, \dot{x}, t) \dot{\xi}_j, \quad (v = \overline{1, n}, \quad j = \overline{1, r}), \quad (2)$$

Здесь $\{\xi_1(t, \omega), \dots, \xi_r(t, \omega)\}$ - системы случайных процессов с независимыми приращениями, которые, следуя [1], можно представить в виде суммы процессов: $\xi = \xi_0 + \int c(y) P^0(t, dy)$, где $\xi = (\xi_1(t, \omega), \dots, \xi_r(t, \omega))^T$, ξ_0 - векторный винеровский процесс; P^0 - пуассоновский процесс; $P^0(t, dy)$ - число скачков процесса P^0 в интервале $[0, t]$, попадающих на множество dy ; $c(y)$ - векторная функция, отображающая пространство R^{2n} в пространство значений R^r процесса $\xi(t)$ при любом t .

Задачи построения уравнений Лагранжа, Гамильтона и Биркгофа по заданным свойствам движения (2.1) в классе обыкновенных дифференциальных уравнений рассматривались в [2-4], а в классе стохастических дифференциальных уравнений Ито - в [5,6]. В работе [6] строятся уравнения Лагранжа, Гамильтона и Биркгофа по заданным свойствам движения в классе стохастических дифференциальных уравнений типа Ито в предположении, что 1) случайные возмущения из класса винеровских процессов.

В данной работе в отличие от [6] силовая функция строится в предположении, что случайные возмущения из более общего класса, чем винеровские процессы, а именно из класса процессов с независимыми приращениями.

Предварительно для решения поставленной задачи на первом этапе по заданному множеству методом квазиобращения [7, 8] в сочетании с методом Еругина [9,10] и в силу стохастического дифференцирования сложной функции [1] строится уравнение Ито

$$\ddot{x} = f(x, \dot{x}, t) + \sigma(x, \dot{x}, t) \dot{\xi} \quad (3)$$

так, чтобы множество $\Lambda(t)$ (1) являлось интегральным многообразием построенного уравнения (3).

Будем говорить, что некоторая функция $g(z, t)$ принадлежит классу K , $g(z, t) \in K$, если g - непрерывна по переменной $t \in [0, \infty]$, липшицева по переменной

$z = (x^T, \dot{x}^T)^T \in R^{2n}$, т.е. $\|g(\tilde{z}, t) - g(\tilde{z}, t)\| \leq B\|\tilde{z} - \tilde{z}\|$ и удовлетворяет по z условию линейного роста $\|g(z, t)\| \leq B(1 + \|z\|)$ с некоторой постоянной B .

Предположим, что n -мерная вектор-функция $f(x, \dot{x}, t)$ и $(n \times r)$ матрица $\sigma(x, \dot{x}, t)$ принадлежат классу K , что обеспечивает в R^{2n} существование и единственность до стохастической эквивалентности решения $z(t)$ уравнения (3) с начальным условием $z(t_0) = z_0$, являющегося непрерывным с вероятностью 1 строго марковским процессом [11].

На втором этапе затем по построенному уравнению Ито строятся эквивалентные ему уравнения лагранжевой структуры.

И на третьем этапе в предположении, что обобщенный лагранжиан имеет вид

$$L = T(x, \dot{x}, t) + U(x, \dot{x}, t), \text{ где } T = a_{ij} \dot{x}_i \dot{x}_j, \quad (i, j = \overline{1, n}), \quad (4)$$

искомую силовую функцию определим в виде

$$U(x, \dot{x}, t) = L(x, \dot{x}, t) - a_{ij} \dot{x}_i \dot{x}_j. \quad (5)$$

2. Метод построения силовой функции по заданным свойствам движения

Предварительно, по правилу стохастического дифференцирования Ито составляются уравнения возмущенного движения

$$\ddot{\lambda} = \frac{\partial \lambda}{\partial x} (f + \sigma \dot{\xi}) + \dot{x}^T \frac{\partial^2 \lambda}{\partial x \partial x} \dot{x} + 2 \frac{\partial^2 \lambda}{\partial x \partial t} + \frac{\partial^2 \lambda}{\partial t^2} \quad (6)$$

и, следуя методу Еругина [9], вводятся произвольная вектор-функция A и матрица B , обладающие свойствами $A(0, 0, x, \dot{x}, t) \equiv 0$, $B(0, 0, x, \dot{x}, t) \equiv 0$, и такие, что

$$\ddot{\lambda} = A(\lambda, \dot{\lambda}, x, \dot{x}, t) + B(\lambda, \dot{\lambda}, x, \dot{x}, t) \dot{\xi}. \quad (7)$$

Сравнивая уравнения (6) и (7) приходим к соотношениям

$$\begin{cases} \frac{\partial \lambda}{\partial x} f = A - \dot{x}^T \frac{\partial^2 \lambda}{\partial x \partial x} \dot{x} - 2 \frac{\partial^2 \lambda}{\partial x \partial t} - \frac{\partial^2 \lambda}{\partial t^2}, \\ \frac{\partial \lambda}{\partial x} \sigma = B; \end{cases} \quad (8)$$

из которых методом квазиобращения [7, с.12] определим вектор-функцию f и матрицу σ

$$f = k \left[\frac{\partial \lambda}{\partial x} C \right] + \left(\frac{\partial \lambda}{\partial x} \right)^+ \left(A - \dot{x}^T \frac{\partial^2 \lambda}{\partial x \partial x} \dot{x} - 2 \frac{\partial^2 \lambda}{\partial x \partial t} - \frac{\partial^2 \lambda}{\partial t^2} \right), \quad (9)$$

$$\sigma_i = s_i \left[\frac{\partial \lambda}{\partial x} C \right] + \left(\frac{\partial \lambda}{\partial x} \right)^+ B_i, \quad i = \overline{1, r}, \quad (10)$$

где $\sigma_i = (\sigma_{1i}, \sigma_{2i}, \dots, \sigma_{ni})^T$ - i -ый столбец матрицы $\sigma = (\sigma_{vj})$, ($v = \overline{1, n}$, $j = \overline{1, r}$); $B_i = (B_{1i}, B_{2i}, \dots, B_{mi})^T$ - i -ый столбец матрицы $B = (B_{\mu j})$, ($\mu = \overline{1, m}$, $j = \overline{1, r}$), s_i, k - произвольные скалярные величины.

Следовательно, из (9), (10) следует, что множество дифференциальных уравнений Ито второго порядка, обладающее заданным интегральным многообразием(1) имеет вид

$$\begin{aligned} \ddot{x} = & k \left[\frac{\partial \lambda}{\partial x} C \right] + \left(\frac{\partial \lambda}{\partial x} \right)^+ \left(A - \dot{x}^T \frac{\partial^2 \lambda}{\partial x \partial x} \dot{x} - 2 \frac{\partial^2 \lambda}{\partial x \partial t} - \frac{\partial^2 \lambda}{\partial t^2} \right) + \\ & + (s_1 \left[\frac{\partial \lambda}{\partial x} C \right] + \left(\frac{\partial \lambda}{\partial x} \right)^+ B_1, \dots, s_r \left[\frac{\partial \lambda}{\partial x} C \right] + \left(\frac{\partial \lambda}{\partial x} \right)^+ B_r) \dot{\xi}. \end{aligned}$$

Далее, по правилу стохастического дифференцирования раскроем выражение $\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}_v} \right)$:

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}_v} \right) = \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{x}_v \partial t} + \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{x}_v \partial x_k} \dot{x}_k + \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{x}_v \partial \dot{x}_k} \ddot{x}_k + S_{1v} + S_{2v} + S_{3v}, \quad (11)$$

где $S_{1v} = \frac{1}{2} \frac{\partial^3 L}{\partial \dot{x}_v \partial \dot{x}_i \partial \dot{x}_k} \sigma_{ij} \sigma_{kj}$, $S_{2v} = \int \left\{ \frac{\partial L(x, \dot{x} + \sigma c(y), t)}{\partial \dot{x}_v} - \frac{\partial L(x, \dot{x}, t)}{\partial \dot{x}_v} \right\} dy$,

$$S_{3v} = \int \left[\frac{\partial L(x, \dot{x} + \sigma c(y), t)}{\partial \dot{x}_v} - \frac{\partial L(x, \dot{x}, t)}{\partial \dot{x}_v} \right] P^0(t, dy).$$

Следовательно, уравнение (2) с учетом (11) принимает следующий вид

$$\begin{aligned} \frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}_v} \right) - \frac{\partial L}{\partial x_v} - \sigma'_{vj}(x, \dot{x}, t) \dot{\xi}^j = & \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{x}_v \partial t} + \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{x}_v \partial x_k} \dot{x}_k + \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{x}_v \partial \dot{x}_k} \ddot{x}_k + \\ & + S_{1v} + S_{2v} + S_{3v} - \frac{\partial L}{\partial x_v} - \sigma'_{vj}(x, \dot{x}, t) \dot{\xi}^j. \end{aligned} \quad (12)$$

Или, учитывая (9) и уравнение (12) приходим к тождеству

$$\begin{aligned} \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{x}_v \partial t} + \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{x}_v \partial x_k} \dot{x}_k + \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{x}_v \partial \dot{x}_k} \ddot{x}_k + S_{1v} + S_{2v} + S_{3v} - \\ - \frac{\partial L}{\partial x_v} - \sigma'_{vj}(x, \dot{x}, t) \dot{\xi}^j \equiv \ddot{x} - f(x, \dot{x}, t) - \sigma(x, \dot{x}, t) \dot{\xi}, \end{aligned} \quad (13)$$

где f и столбцы σ_i матрицы σ имеют соответственно вид (9) и (10). Из соотношения (13) следуют равенства

$$\begin{cases} \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{x}_v \partial t} + \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{x}_v \partial x_k} \dot{x}_k + S_{1v} + S_{2v} + S_{3v} - \frac{\partial L}{\partial x_v} = -f_v, \\ \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{x}_v \partial \dot{x}_k} = \delta_v^k, \quad \sigma'_{vj}(x, \dot{x}, t) = \sigma_{vj}, \end{cases} \quad (14)$$

которые обеспечивают решение поставленной выше задачи в прямом представлении по построенному уравнению Ито (5) эквивалентного стохастического уравнения лагранжевой структуры вида (2).

Введем теперь матрицу h_v^k и рассмотрим задачу косвенного представления уравнения лагранжевой структуры

$$h_v^k (\ddot{x}_k - f_k - \sigma_{kj} \dot{\xi}^j) \equiv \frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}_v} \right) - \frac{\partial L}{\partial x_v} - \sigma'_{vj} \dot{\xi}^j. \quad (15)$$

Для выполнения тождества (15) требуется выполнение условий

$$\begin{cases} h_v^k = \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{x}_v \partial \dot{x}_k}, \quad h_v^k \sigma_{kj} = \sigma'_{vj}, \\ -h_v^k f_k = \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{x}_v \partial t} + \frac{\partial^2 L}{\partial \dot{x}_v \partial x_k} \dot{x}_k + S_{1v} + S_{2v} + S_{3v} - \frac{\partial L}{\partial x_v}. \end{cases} \quad (16)$$

Для функции Лагранжа вида (4) и соответственно силовой функции вида (5) условия (16) эквивалентны следующей системе дифференциальных уравнений с частными производными

$$\frac{\partial^2 U}{\partial \dot{x}_v \partial \dot{x}_k} = h_v^k - a_{vk}; \quad \frac{\partial U}{\partial x_v} = \frac{\partial^2 U}{\partial \dot{x}_v \partial t} + \frac{\partial^2 U}{\partial \dot{x}_v \partial x_k} \dot{x}_k + \tilde{S}_{1v} + \tilde{S}_{2v} + \tilde{S}_{3v} + h_v^k f_k, \quad (17)$$

$$\sigma'_{vj}(x, \dot{x}, t) = h_v^k \sigma_{kj},$$

где

$$\begin{aligned} \tilde{S}_{1v} &= \frac{1}{2} \frac{\partial^3 U}{\partial \dot{x}_v \partial \dot{x}_i \partial \dot{x}_k} \sigma_{ij} \sigma_{kj}, \quad \tilde{S}_{2v} = \int \left\{ \frac{\partial U(x, \dot{x} + \sigma(y), t)}{\partial \dot{x}_v} - \frac{\partial U(x, \dot{x}, t)}{\partial \dot{x}_v} \right\} dy, \\ \tilde{S}_{3v} &= \int \left[\frac{\partial U(x, \dot{x} + \sigma(y), t)}{\partial \dot{x}_v} - \frac{\partial U(x, \dot{x}, t)}{\partial \dot{x}_v} \right] \dot{P}^0(t, dy). \end{aligned}$$

Тем самым доказана

Теорема 1. Для непрямого построения множества стохастических уравнений лагранжевой структуры (2) по заданному множеству (1) с обобщенным лагранжианом вида (4) так, чтобы множество (1) было интегральным многообразием построенных уравнений необходимо и достаточно, чтобы обобщенная силовая функция $U = U(x, \dot{x}, t)$ удовлетворяла условиям (17), а вектор - функция f и матрица σ - условиям (9), (10).

Список использованных источников

1. Пугачев В.С., Сеницын И.Н. Стохастические дифференциальные системы. Анализ и фильтрация. – М.: Наука, 1990. – 632 с.
2. Tuladhar B.M. On the Construction of the Programmed Motion // *Nadronic Journal*. – 1983. – Vol. 5, № 5. – P. 96–101.
3. Tuladhar B.M. On the Construction of the Canonical Equations of Motion // *Mécanique Appliquée*. – 1983. – Vol. 28, № 3. – P. 53–58.
4. Туладхар Б.М. Построение уравнений в форме Лагранжа, Гамильтона и Биркгофа по заданным свойствам движения: автореф. ... к.ф.-м.н.: 01.02.01. – М.: УДН, 1983. – 11 с.
5. Тлеубергенов М.И. Обратные задачи стохастических дифференциальных систем: автореф. ... д. ф.-м. н.: 01.01.02. -- Алматы, 1999. – 33 с.
6. Тлеубергенов М.И., Ажымбаев Д.Т. О построении множества стохастических дифференциальных уравнений по заданному интегральному многообразию, не зависящему от скоростей // *Украинский математический журнал*. Киев. 2010. Т. 62. № 7. С. 1002-1009.
7. Мухаметзянов И.А., Мухарлямов Р.Г. Уравнения программных движений. – М.: Изд-во РУДН, 1986. – 88 с.
8. Мухарлямов Р.Г. О построении систем дифференциальных уравнений движения механических систем // *Дифференциальные уравнения*. – М., 2003. – Т. 39, № 3. – С. 343-353.
9. Еругин Н.П. Построение всего множества систем дифференциальных уравнений, имеющих заданную интегральную кривую // *Прикладная математика и механика*. – М., 1952. – Т.10, вып. 6. – С. 659-670.
10. Галиуллин А.С. Методы решения обратных задач динамики. – М.: Наука, 1986. – 224 с.
11. Гихман И.И., Скороход А.В. Стохастические дифференциальные уравнения. – Киев: Наукова думка, 1968. – 256 с.

IRSTI 517.956.3

ASSANOVA A.T.¹

¹Institute of Mathematics and Mathematical Modeling, Almaty, Kazakhstan

ON THE SPECIAL PERIODIC PROBLEM FOR A PARTIAL DIFFERENTIAL EQUATION OF HYPERBOLIC TYPE

The special periodic problem for the partial differential equation of hyperbolic type in the strip is considered. The questions of existence and uniqueness of the classical solution of traveling waves type to quasilinear hyperbolic equation of second order are studied in the strip. The sufficient conditions of the unique solvability to the investigated

problem are obtained in the terms of initial data. Algorithms for finding solution to the special periodic problem for the hyperbolic equation with mixed derivative are constructed and their convergence is proved.

Key words: hyperbolic equation; periodic solution; parameter; algorithm; solvability.

Рассмотрена специальная периодическая задача для уравнения в частных производных гиперболического типа в полосе. В полосе изучаются вопросы существования и единственности классического решения типа бегущих волн к квазилинейному гиперболическому уравнению второго порядка. Достаточные условия однозначной разрешимости исследуемой задачи получены в терминах исходных данных. Построены алгоритмы поиска решения специальной периодической задачи для гиперболического уравнения со смешанной производной и доказана их сходимость.

Ключевые слова: гиперболическое уравнение; периодическое решение; параметр; алгоритм; разрешимость.

Жолақтағы гиперболалық типті дербес туындылы теңдеулерінде арнайы периодты есебі қарастырылған. Жолақта квазисызықты екінші текті гиперболалық теңдеулерге жақындайтын толқындардың классикалық шешімдерінің бар болуы және жалғыздығы туралы сұрақтар зерттелді. Берілген мәліметтер арқылы зерттеген есептің бір мәнді шешілуінің жеткілікті шарты қарастырылды. Туындысы ығыстырылған гиперболалық теңдеулер үшін арнайы периодтық есептің шешімін іздеудің алгоритмі тұрғызылған және оның жинақтылығы дәлелденген.

Кілт сөздер: гиперболалық теңдеулер; периодты шешім; параметр; алгоритм; шешімділігі.

1. Statement of problem. On the strip $\Omega = \{(t, x) : -\infty < t < +\infty, 0 \leq x \leq 1\}$ we consider the aperiodical problem for hyperbolic equation second order with two variables

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x \partial t} = A(t, x)u + \lambda(1 - u^2) \frac{\partial u}{\partial t} + f(t, x), \quad (1)$$

$$u(t + T, x) = -u(t, x), \quad (t, x) \in \Omega, \quad (2)$$

where $u(t, x)$ is unknown function, the functions $A(t, x)$ and $f(t, x)$ are continuous on Ω , the numbers $\lambda > 0$, $T > 0$.

Problems (1), (2) arise in the study of mathematical model of real RCLG-self-excited oscillator described by system of telegraph equations [1-6]:

$$\frac{\partial u}{\partial x} = -Ri - L \frac{\partial i}{\partial t}, \quad \frac{\partial i}{\partial x} = -Gu - C \frac{\partial u}{\partial t}, \quad (3)$$

with conditions

$$R_a i|_{x=0} + u|_{x=0} + \beta_0 u|_{x=1} + \beta_1 u^2|_{x=1} + \beta_2 u^3|_{x=1} = 0, \quad (4)$$

where $u(t, x)$ is voltage, $i(t, x)$ is amperage, the R, C, L, G are distributed resistance, capacitance, inductance and conductivity, the R_a is output impedance of the amplifier, the $\beta_0, \beta_1, \beta_2$ are constants calculating by R, C, L, G .

In the monograph [6] three mathematical models are considered and, using special asymptotic methods, the existence and stability of their periodic solutions are studied. In contrast to buffering,

which is quite universal and occurs in equations of various types, the concept of "gradient catastrophe" is applicable, generally speaking, only to nonlinear telegraph equations (and hyperbolic equations close to them).

Periodic, aperiodic and nonlocal problems for partial differential equations of hyperbolic type are investigated by many authors [7-11]. The existence and uniqueness of the periodic solutions for the hyperbolic equations first and second orders are proved.

In the present work we consider the partial differential equation hyperbolic type of second order with aperiodic condition in the strip (1)-(3). The partial differential equation is specified as a linear and nonlinear terms with respect to the required function. We investigate the questions of existence and uniqueness of the classical solution in the strip to partial differential equation of hyperbolic type and its applications. To solve the considered problem we use the method of introduction of additional functional parameters [12-28]. The original problem is reduced to an equivalent problem including the family aperiodic problems for ordinary differential equations with introduced functional parameters and integral relations. Sufficient conditions of the unique solvability to investigated problem are established in the terms of initial data. Algorithms of finding solution to periodic problem are constructed.

2. *Scheme of the method.* Let $\Omega_T = [0, T] \times [0, 1]$. Condition of aperiodicity by Poincare type is written in the following form:

$$u(T, x) = -u(0, x), \quad x \in [0, \omega], \quad (5)$$

We also introduced a new function $\mu(t)$ and added the condition

$$u(t, 0) = \mu(t), \quad t \in [0, T]. \quad (6)$$

Suppose the function $\mu(t)$ is continuously differentiable on $[0, T]$.

The function $u(t, x) \in C(\Omega_T, R)$ having partial derivatives $\frac{\partial u(t, x)}{\partial t} \in C(\Omega_T, R)$,

$\frac{\partial u(t, x)}{\partial x} \in C(\Omega_T, R)$, $\frac{\partial^2 u(t, x)}{\partial x \partial t} \in C(\Omega_T, R)$ is called a classical solution to aperiodic problem (1),

(5), (6) if for all $(t, x) \in \Omega_T$ it satisfies the equation (1), special periodic condition (5) and boundary condition (6).

Problem (1), (5), (6) is reduced to an equivalent problem, consisting of the family aperiodic problems for the differential equation and integral relations with respect to introduced a new unknown functions. The algorithm of finding the approximate solution of the investigated problem and its convergence is proved. The sufficient conditions of the existence of the unique classical solution to problem (1), (5), (6) are given in the terms of initial data.

3. *Reduction to an equivalent problem.* On the restangle Ω_T we consider the boundary value problem for hyperbolic equation (1), (4), (5). Introduce a new unknown functions $v(t, x) = \frac{\partial u(t, x)}{\partial x}$, $w(t, x) = \frac{\partial u(t, x)}{\partial t}$.

Then problem (1), (4), (5) is reduced to problem

$$\frac{\partial v}{\partial t} = A(t, x)u(t, x) + \lambda[1 - u^2(t, x)]w(t, x) + f(t, x), \quad (t, x) \in \Omega_T, \quad (7)$$

$$v(T, x) = -v(0, x), \quad x \in [0, \omega], \quad (8)$$

$$u(t, x) = \mu(t) + \int_0^x v(t, \xi) d\xi, \quad w(t, x) = \dot{\mu}(t) + \int_0^x \frac{\partial v(t, \xi)}{\partial t} d\xi, \quad (t, x) \in \Omega_T. \quad (9)$$

Here the condition (6) is taken into account in (9). Condition (8) is obtained from (5) after differentiating by x .

A triple of functions $(v(t, x), u(t, x), w(t, x))$, where $v(t, x) \in C(\Omega_T, R)$, $\frac{\partial v(t, x)}{\partial t} \in C(\Omega_T, R)$, $u(t, x) \in C(\Omega_T, R)$, $w(t, x) \in C(\Omega_T, R)$ is called a solution to problem (7) - (9) if for all $(t, x) \in \Omega_T$ it satisfies the equation (7), aperiodic condition (8) and integral relations (9).

The problem (7), (8) at fixed $u(t, x)$ and $w(t, x)$ is a family of aperiodic problems for ordinary differential equations with respect to $v(t, x)$ on Ω_T . The condition (9) allow us to determine the unknown functions $u(t, x)$ and $w(t, x)$ for all $(t, x) \in \Omega_T$. The variable x is played of role parameter of family and continuously changes on $[0, \omega]$.

4. *Solution of the family aperiodic problems for ordinary differential equations with functional parameters.* Consider the family of aperiodic problems for differential equation (7), (8). We integrate differential equation (7) by t :

$$v(t, x) = v(0, x) + \int_0^t [A(\tau, x)u(\tau, x) + \lambda(1 - u^2(\tau, x))w(\tau, x) + f(\tau, x)] d\tau. \quad (10)$$

In the relation (8) instead of function $v(T, x)$, we substitute the appropriate expression of the integral relation (10) under $t = T$. Then we obtain

$$v(0, x) = -\frac{1}{2} \int_0^T [A(\tau, x)u(\tau, x) + \lambda(1 - u^2(\tau, x))w(\tau, x) + f(\tau, x)] d\tau.$$

Then, the unique solution of family aperiodic problems (7), (8) has the following form:

$$v(t, x) = -\frac{1}{2} \int_0^T [A(\tau, x)u(\tau, x) + \lambda(1 - u^2(\tau, x))w(\tau, x) + f(\tau, x)] d\tau + \int_0^t [A(\tau, x)u(\tau, x) + \lambda(1 - u^2(\tau, x))w(\tau, x) + f(\tau, x)] d\tau. \quad (11)$$

The unknown function $v(t, x)$ will be determined from family aperiodic problems for ordinary differential equations (7), (8). The unknown functions $u(t, x)$ and $w(t, x)$ will be determined from integral relations (9).

Since the functions $u(t, x)$ and $w(t, x)$ and $v(t, x)$ are unknown together for finding of the solution to problem (7)–(9) we use an iterative method. The solution to problem (7)–(9) is the triple of functions $(v^*(t, x), u^*(t, x), w^*(t, x))$ we defined as a limit of sequence of triples $(v^{(k)}(t, x), u^{(k)}(t, x), w^{(k)}(t, x))$, $k = 0, 1, 2, \dots$, according to the following algorithm:

Block I. From family of aperiodic problems (7), (8) we find the successive approximation $v^{(k)}(t, x)$ and its derivative $\frac{\partial v^{(k)}(t, x)}{\partial t}$ for all $(t, x) \in \Omega_T$:

$$v^{(k)}(t, x) = -\frac{1}{2} \int_0^T [A(\tau, x)u^{(k-1)}(\tau, x) + \lambda(1 - [u^{(k-1)}(\tau, x)]^2)w^{(k-1)}(\tau, x) + f(\tau, x)] d\tau + \\ + \int_0^t [A(\tau, x)u^{(k-1)}(\tau, x) + \lambda(1 - [u^{(k-1)}(\tau, x)]^2)w^{(k-1)}(\tau, x) + f(\tau, x)] d\tau, \quad (12)$$

$$\frac{\partial v^{(k)}(t, x)}{\partial t} = A(t, x)u^{(k-1)}(t, x) + \lambda(1 - [u^{(k-1)}(t, x)]^2)w^{(k-1)}(t, x) + f(t, x). \quad (13)$$

Block 2. From the integral relations (9) under $v(t, x) = v^{(k)}(t, x)$, $\frac{\partial v(t, x)}{\partial t} = \frac{\partial v^{(k)}(t, x)}{\partial t}$, we find the functions $u^{(k)}(t, x)$ and $w^{(k)}(t, x)$ for all $(t, x) \in \Omega_T$:

$$u^{(k)}(t, x) = \mu(t) + \int_0^x v^{(k)}(t, \xi) d\xi, \quad w^{(k)}(t, x) = \dot{\mu}(t) + \int_0^x \frac{\partial v^{(k)}(t, \xi)}{\partial t} d\xi. \quad (14)$$

$k = 1, 2, 3, \dots$

The realizability and convergence of the proposed algorithm is proved. The conditions for the existence of a unique solution of problem (7)–(9) are obtained in the terms of initial data. Sufficient conditions for the unique solvability of problem (1), (5), (6) are established. Depending on the function $\mu(t)$, we obtain a series of aperiodic solutions to original problem (1), (2).

References

1. Andronov A. A., Vitt A.A., Khaikin S.E. Theory oscillations. M.: Fizmatgiz, 1959. 915 p. (in Russian)
2. Mishchenko E.F., Rozov N.Kh. Differential equations with small parameters and relaxation oscillations. M.: Nauka, 1975. 247 p. (in Russian)
3. Kolesov A.Yu., Kolesov Yu.S. Relaxation oscillations in the mathematical models of the ecology. M.: Nauka, 1993. 125 p. (Trudy MIAN; Vol.199).

4. Mishchenko E.F., Kolesov Yu.S., Kolesov A.Yu., Rozov N.Kh. Asymptotic methods in singularly perturbed systems. New York; London: Plenum publ. co., 1994. 281 p.
5. Mishchenko E.F., Kolesov Yu.S., Kolesov A.Yu., Rozov N.Kh. Periodic motions and bifurcation processes in singular perturbed systems. M.: Fizmatlit, 1995. 328 p. (in Russian)
6. Kolesov A.Yu., Mishchenko E.F., Rozov N.Kh. Asymptotic methods investigating of periodic solutions of nonlinear hyperbolic equations. M.: Nauka, 1998. 191 p. (Trudy MIAN; Vol. 222).
7. Vejvoda O., Herrmann L., Lovicar V. et al. Partial differential equations: time-periodic solutions, Hague, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1982, 345 p.
8. Ptashnyck B.I. Incorrect boundary problems for partial differential equations, Kiev: Naukova dumka, 1984, 384 p. (in Russian)
9. Mitropol'skii Yu.A., Khoma G.P., Gromyak M.I. Asymptotical methods for investigating of quasiwaves equations of hyperbolic type. Kiev: Naukova dumka, 1991, 469 p. (in Russian)
10. Samoilenko A.M., Tkach B.P. Numerical-analytical methods in the theory of periodic solutions of partial differential equations. Kiev: Naukova dumka, 1992, 383 p. (in Russian)
11. Kiguradze T. Some boundary value problems for systems of linear partial differential equations of hyperbolic type, *Memoirs on Differential Equations and Mathematical Physics*, 1 (1994), 1-144.
12. Asanova A.T., Dzhumabaev D.S. Unique solvability of the boundary value problem for systems of hyperbolic equations with data on the characteristics, *Computational Mathematics and Mathematical Physics*, 42:11 (2002), 1609-1621.
13. Asanova A.T., Dzhumabaev D.S. Correct solvability of a nonlocal boundary value problem for systems of hyperbolic equations, *Doklady Mathematics*, 68:1 (2003), 46-49.
14. Asanova A.T., Dzhumabaev D.S. Unique solvability of nonlocal boundary value problems for systems of hyperbolic equations, *Differential Equations*, 39:10 (2003), 1414-1427.
15. Asanova A.T., Dzhumabaev D.S. Periodic solutions of systems of hyperbolic equations bounded on a plane, *Ukrainian Mathematical Journal*, 56:4 (2004), 682-694.
16. Asanova A.T., Dzhumabaev D.S. Well-Posed solvability of nonlocal boundary value problems for systems of hyperbolic equations, *Differential Equations*, 41:3 (2005), 352-363.
17. Asanova A.T. A nonlocal boundary value problem for systems of quasilinear hyperbolic equations, *Doklady Mathematics*, 74:3 (2006), 787-791.
18. Asanova A.T. On the unique solvability of a family of two-point boundary-value problems for systems of ordinary differential equations, *Journal of Mathematical Sciences*, 150:5 (2008), 2302-2316.

19. Asanova A.T. On the unique solvability of a nonlocal boundary value problem with data on intersecting lines for systems of hyperbolic equations, *Differential Equations*, 45:3 (2009), 385-394.
20. Asanova A.T. On a boundary-value problem with data on non-characteristic intersecting lines for systems of hyperbolic equations with mixed derivative, *Journal of Mathematical Sciences (United States)*, 187:4 (2012), 375-386.
21. Asanova A.T. On a nonlocal boundary-value problem for systems of impulsive hyperbolic equations, *Ukrainian Mathematical Journal*, 65:3 (2013), 349-365.
22. Asanova A.T., Dzhumabaev D.S. Well-posedness of nonlocal boundary value problems with integral condition for the system of hyperbolic equations, *Journal of Mathematical Analysis and Applications*, 402:1 (2013), 167-178.
23. Asanova A.T. Well-posed solvability of a nonlocal boundary-value problem for systems of hyperbolic equations with impulse effects, *Ukrainian Mathematical Journal*, 67:3 (2015), 333-346.
24. Asanova A.T. On solvability of nonlinear boundary value problems with integral condition for the system of hyperbolic equations, *Electronic Journal of Qualitative Theory of Differential Equations*, 63 (2015), 1-13.
25. Asanova A.T., Imanchiev A.E. On conditions of the solvability of nonlocal multi-point boundary value problems for quasi-linear systems of hyperbolic equations, *Eurasian Mathematical Journal*, 6:4 (2015), 19-28.
26. Asanova A.T. Multipoint problem for a system of hyperbolic equations with mixed derivative, *Journal of Mathematical Sciences (United States)*, 212:3 (2016), 213-233.
27. Assanova A.T. On the solvability of nonlocal boundary value problem for the systems of impulsive hyperbolic equations with mixed derivatives, *J. Discontinuity, Nonlinearity and Complexity*, 5:2 (2016), 153-165.
28. Asanova A.T. Criteria of unique solvability of nonlocal boundary-value problem for systems of hyperbolic equations with mixed derivatives, *Russian Mathematics (Iz.VUZ)*, 60:5 (2016), 1-17.
29. Assanova A.T. Periodic Solutions in the Plane of Systems of Second-Order Hyperbolic Equations, *Math. Notes*, 101:1 (2017), 39-47.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCES

FTAMP 612.2

ИМАНГАЛИЕВА Б.С.,¹ САКИШОВА Ж.О.¹

¹*Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан*

**«ТЫНЫС АЛУ ЖҮЙЕСІ» ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУДА ҮШӘЛШЕМДІ
ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ**

Мақалада жаратылыстану пәндерінен білім мазмұнын жетілдіру жайы қарастырылған. Қазіргі кезде мектепте дидактика тұрғысынан биологиялық білім мазмұнына әр түрлі технологиялар кіріктірілуде және кәйкесті мәселе болып саналады. Бұл мақалада Ж.Р.Караев технологиясының тиімділігі баяндалған. Блум таксономиясын бойынша деңгейлік тапсырмалар қамтылған. Оқушылардың оқу жетістіктерінің көрсеткіші шынайы бағаланады, бағалаудың критериалды жүйесі талаптарына сәйкес "Ашық журналда" белгіленеді, ол үнемі тақтада ілулі тұрады. Дәстүрлі оқыту кезінде тапсырманың дұрыс орындалу дәрежесі ғана бағаланады, бағалаудың критериалды жүйесі жоқ. Оқу процесінде әр алуан деңгейлік тапсырмалардың жүйелі орындалуы және соған сәйкес ұпайлары қойылып, бағалаудың критериалды жүйесі енгізілген.

Кілт сөздер: ілім, білім, биологияны оқыту, зияткерлік капитал, Блум таксономиясы, функционалды сауаттылық.

В статье рассматриваются совершенствования содержания знаний естественных дисциплин. В современных условиях в школе с точки зрения дидактики разные технологии интегрируются в содержание биологического образования и считается актуальной проблемой. В данной статье описана эффективность применения технологии Ж.Р.Караева. Прилагается разработка уровневых заданий по таксономии Блума. Показатели учебных достижений учащихся измеряются объективно, согласно требованиям критериальной системы оценивания и фиксируются в «Прозрачном журнале», который постоянно должен висеть на доске. При традиционном обучении оценивается только степень правильности выполнения, нет критериальной системы оценивания. Здесь в процессе последовательного выполнения разноуровневых заданий и набора заранее определенных для них баллов, внедряется критериальная система оценивания.

Ключевые слова: знания, образование, интеллектуальный капитал, преподавание биологии, таксономия Блума, функциональная грамотность.

The ways of development of the natural studies content of knowledge is considered in the article. Nowadays various technologies are integrated in the content of biological education from the perspective of school didactics, which is considered to be one of the urgent problems. The article discusses the effectiveness of R.Karaev's technology. The development of level assignments on Bloom's taxonomy is provided. Indicators of students' achievements are measured objectively according to the requirements of the criteria-based evaluation system and are recorded in the "Transparent journal" that is constantly to be on the board. At traditional training only the degree of correctness of execution is estimated, there is no the criteria-based evaluation system. Here in the process of fulfilling different levels of tasks and obtaining the pre-defined scores the criteria-based evaluation system is introduced.

Key words: knowledge, education, intellectual capital, teaching biology, Bloom 's taxonomy, functional literacy.

Жас ұрпақты оқыту, тәрбиелеу ісі қоғам дамуының қай кезеңінде болмасын уақыттың талап-тілегіне сай үздіксіз жүзеге жетілдіріліп отырылады. Жалпы білім беретін және кәсіптік мектеп реформасының негізгі бағыттарында: «Әрбір пәнді оқытудың ғылыми дәрежесінің неғұрлым жоғары болуы, ғылым негіздерінің берік игерілуі, идеялық-саяси және адамгершілік тәрбиенің жақсартылуы қамтамасыз етілсін. Оқыту мен тәрбиелеу әдістерін жетілдіру міндеті қойылсын», - делінген.

Қазіргі заманның даму қарқыны ұстаздардан жаңаша ойлауды, кәбірек ғылыми-зерттеу бағытында жұмыс жасауды талап етеді. Сондықтан да қазіргі уақытта әрбір оқытушы үнемі ізденісте болып, шығармашылықпен еңбек еткені жән [1-5]. Төменде деңгейлік тапсырмаларды пайдаланып, өткізілген сабақ мазмұнын қарастырайық.

Сабақтың мақсаты: Тыныс алу жүйесінің маңызы, тыныс алу мүшелерінің құрылысы туралы түсінік қалыптастыру

Білімділік: Тыныс алу мүшелерінің құрылысы мен қызметі туралы жаңа білім, түсінік беріп, ұғымдар қалыптастыру

Тәрбиелілік: Оқушыларды тыныс алу мүшелерінің ауруларының алдын алуға, салауатты өмір салтын ұстануға тәрбиелеу.

Дамытушылық: Оқушылардың ойлау, есте сақтау, біліктіліктерін жетілдіру, пәнге деген қызығушылықтарын арттыру, іздену, шығармашылық қабілеттерін дамыту.

Сабақтың түрі: жаңа сабақ.

Сабақтың әдісі: «Үшөлшемді әдістемелік жүйесі» педагогикалық технологиясы

Сабақтың пән аралық байланысы: Валеология, химия.

Сабақтың кэрнекіліктері: тыныс алу мүшелерінің макеті, модельдері, суреттер.

Есіңе түсір!

Мысалдар келтір:

- 1) Біздің айналамызды қоршаған кэзге кэрінбейтін не?
- 2) *Тыныс алу дегеніміз не?*
- 3) *Өсімдіктер мен жануарлар қалай немесе немен тыныс алады?*
- 4) *Олардың бір-бірінен айырмашылықтары қандай?*
- 5) *Адам қалай, немен тыныс алады?*

Білетін боласындар:

- Тыныс алу жүйесі туралы;
- Тыныс алу мүшелерін;
- Тыныс алу жолдарын;
- Тыныс алу мүшелері құрылысын;
- Тыныс алудың маңызын.

Жер бетіндегі барлық тірі ағзалар да, сонымен қатар адамдар да тынысалады. **Тыныс алу** деп мүшелер мен қоршаған ортаның арасындағы газ алмасуды айтады. Жер бетіндегі тіршілік ететін тірі ағзалардың барлығы тынысалу кезінде оттекті қабылдап, көмірқышқыл газын бөледі. Ағзаның әрбір жасушасының жұмысы (бұлшықеттердің жиырылуы, тердің, сілекейдің бөлінуі, қозудың берілуі) энергияны жұмсаумен байланысты. Тыныс алу тірі ағзаларға тән қасиет.

Тыныс алу мүшелерінің құрылысына қандай мүшелер жатады? Немесе не жататынын білеміз бе? Және қай жерде орналасқан?

Тыныс алу мүшелерінің құрылысы. Тыныс алу жүйесіне – мұрын қуысы (кеңсірік), жұтқыншақ, көмекей (көмей), кеңірдек, бронхылар, әкпелер жатады. әкпелерден басқасын ауа әтетін жолдар деп атайды. Тынысалу мүшелері кеуде қуысында орналасады.

Есіңе сақта!

Тыныс алу деп мүшелер мен қоршаған ортаның арасындағы газ алмасуды айтады.

Мұрын қуысының (кеңсіріктің) құрылысы. Ата танау тесіктері арқылы кеңсірікке барады. Кеңсірікті сүйекті-шеміршекті перде оң және сол жақ жартыға бөліп тұрады. Кеңсіріктің қабырғаларын эпителий ұлпасынан түзілген кірпікшелері мен түктері бар кілегейлі қабықша қаптайды. Онда көптеген ұсақ бездер болады. Безді жасушалардан бөлінген шырыш шаң мен тозандарды ұстап қалады. Әрі ауа ылғалданады.

Кілегейлі қабықша қантамырларына бай. Мұрын қуысындағы ұсақ көптеген қантамырлардың әсерінен ауа біршама жылынып ары қарай әтеді. Қан жасушалары – лейкоциттер мұрын қуысына енген микробтарды жояды.

Кеңсіріктің жоғарғы жағында түрлі иістерді қабылдайтын иіс сезу жүйкелерінің ұштары орналасады. Мұрын қуысы ішкі танау тесігі арқылы жұтқыншақпен жалғасады. Жұтқыншақта асқорыту және тынысалу жүйелерінің жолы түйіседі. Тамақ жұтқыншақтан әңешке, ауа жұтқыншақ арқылы көмекейге әтеді. Жұтқыншақ әрі асқорыту, әрі тынысалу мүшелер жүйесіне жатады. (Асқорыту мүшелерін естеріңе түсіріңдер).

Көмекей (көмей) – мойынның алдыңғы жағында орналасқан іші қуыс шеміршекті мүше. Оның ішкі бетін **кілегейлі** қабықша астарлап жатады. Қабырғасы 3 сыңар, 3 жұп шеміршектен түзілген. Ірі шеміршектеріне: төменгі бөлігіндегі сақина тәрізді, алдыңғы жағы мен бүйіріндегі қалқанша тәрізді, үстіңгі жағындағы көмекей қақпақшасы жатады. Көмекейдің артқы жағында 3 жұп майда шеміршектер болады. Шеміршектер бір-бірімен жартылай қозғалмалы байланысқан. Шеміршектерге бұлшықеттер бекінеді. Шеміршектердің арасында – 2 дыбыс сіңірлері болады, оларда шеміршекке бекінеді. Дыбыс сіңірлері бір-

біріне қатарлас жатқан иілгіш, серпімді талшықтардан түзілген. Дыбыс сіңірлерінің арасындағы кеңістікті *дыбыс саңылауы* дейді.

Есіңе сақта!

Көмекей (көмей) – мойынның алдыңғы жағында орналасқан іші қуыс шеміршекті мүше.

Адам дем шығарғанда дыбыс саңылауы тарылып дыбыс шығады. Дыбыстың шығуы адам сәйлегенде ауа ағынының дыбыс сіңірлерінің тербелтуіне байланысты. Дыбыс сіңірлері неғұрлым ұзын болса, оның тербелісінен жуан дыбыс шығады. Ер адамдардың көмекейі үлкен, дыбыс сіңірлері ұзын, дауыстары жуан. Мойынның алдыңғы жағындағы ең ірі қалқанша шеміршегінің үлкен үшкір түйіні – бидайық (кадык) деп аталады. Ол жұтынғанда, сәйлегенде жоғары, төмен қозғалады. Сонымен көмекей дыбыс шығару мүшесінің де қызметін атқарады.

Кеңірдек – көмекейдің жалғасы, іші қуыс түтік пішінді шеміршекті мүше. Ол әңештің алдыңғы жағында орналасады, ұзындығы шамамен 9-12 см, диаметрі 15-18 мм. Кеңірдектің алдыңғы қабырғасы бір-бірімен сіңірлер арқылы өзара байланысқан жартылай шеміршекті сақиналардан тұрады.

Есіңе сақта!

Кеңірдек – көмекейдің жалғасы, іші қуыс түтік пішінді шеміршекті мүше.

Кеңірдек 5-інші арқа омыртқасының тұсынан оң және сол жақ әкпеге баратын 2 бронхыға тармақталады. **Бронхы (грекше «bronchus»** - тыныс алқымы) кеңірдектің жалғасы. Ішкі беті кілегейлі қабықшамен қапталған. Бронхылар *өкпеде* өте көп тармақтарға бөлінген. Ең жіңішке тармақтары **бронхиолалар (грекше «broncholi»** - кішірею) деп аталады. Бронхиолалардың ұштары шоғырланып, іші ауаға толы *өкпе көпіршіктерімен (альвеолалармен)* аяқталады. **Альвеоланың (латынша «alveolus»** - ұяшық, көпіршік, қуыс) диаметрі 0,2-0,3 мм, қабырғалары бір қабат эпителий жасушаларынан тұрады. Әкпе көпіршіктерінің сыртын тұтас капилляр қантамырлары торлап жатады. Капиллярлар мен әкпе көпіршіктері қабырғаларының арасында газ алмасады. Көпіршіктердің ішіндегі ауа құрамынан оттегі қанға өтеді. Капиллярлардағы қанның құрамындағы көмірқышқыл газы әкпе көпіршігіне өтеді.

Есіңе сақта!

Бронхы (грекше «bronchus» - тыныс алқымы) ***кеңірдектің жалғасы.***

Ең жіңішке тармақтары бронхиолалар (грекше «broncholi» - кішірею) ***деп аталады.***

Альвеоланың (латынша «alveolus» - ұяшық, көпіршік, қуыс) диаметрі 0,2-0,3 мм, қабырғалары бір қабат эпителий жасушаларынан тұрады.

Жаңа тақырыпты өз бетімен меңгеру тапсырмалары

(жұптық немесе топтық жұмыс)

1-қадам: «Білу» тапсырмалары

- 1) Неліктен тыныс алуды-тіршіліктің негізі дейді?
- 2) Тыныс алу мүшелерін реттілікпен жаз .
- 3) Кеңсіріктің құрылысын талда.
- 4) Сілемейлі» қабықша қызметі.
- 5) Иіс сезу рецепторлары қайда орналасқан?
- 6) Кәмекейдің орналасуы,100-суретпен жұмыс жаса. Дыбыс қалай

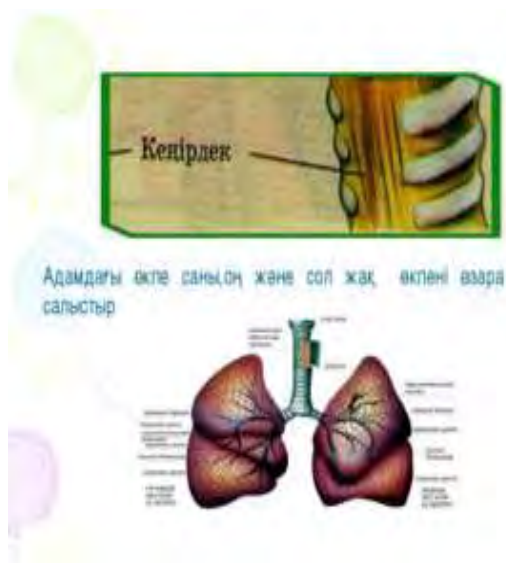
шығады,суретпен жұмыс жаса.

2-қадам: «Түсіну» тапсырмалары

- 7) Бронхиола- ауатамыр тармақшасы
- 8) Альвеола- ауа көпіршектері
- 9) Кеңсірік -
- 10) Аңқа -
- 11) Кәмей -
- 12) Кеңірдек-

3-қадам: «Талдау» тапсырмалары

- 13) Ерлердің дауысы жуан, әйелдердікі жіңішке болу себебін түсіндір.
- 14) Адамдағы өкпе саны, оң және сол жақ өкпені өзара салыстыр

15) Ауа тамырлар мен өкпе кәпіршіктерінің құрылысын дәптерге жаз.

4-қадам: «Жинақтау» тапсырмалары

16) Келтірілген тізімде заттар және физикалық денелер берілген: су, сызғыш, сода, қант, алюминий, стақан, қасық, темір, шеге. Осы тізімнен физикалық денелер мен заттарды іріктеп жаз.

6-қадам: «Баға беру» тапсырмалары

17) Деңгейлік тапсырмалар. 1-деңгей. 5 балл = «3». Сәйкестікті тап:

Мұрын қуысы	шеміршекті жартылай сақиналардан тұрады
Кәмей	Ауатамыр
Кеңірдек	ауа жылытылады, зарарсыздандырады
Бронхылар	сілемейлік қабықпен қапталған, дыбыс саңылауы болады

18) 2-деңгей (5+4балл)= 9балл= «4».

1.Адам оттегісіз ___ минут өмір сүре алмайды.

2.Кәмекей ___ жұп шеміршектен тұрады.

3.Кеңірдектің ұзындығы ___ см.

4.Адамда ___ өкпе болады.

5.Оң жақ өкпе ___ бөлікті.

6.Сол жақ өкпе ___ бөлікті.

Жалғасын тап

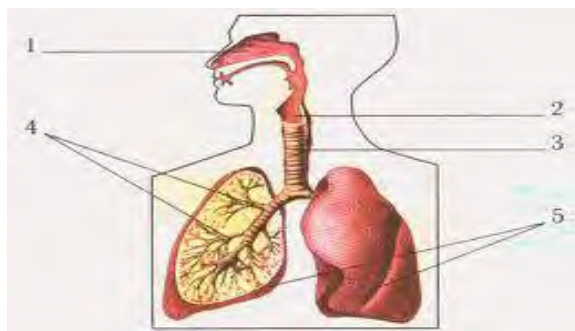
----- кеңірдектің жалғасы.

Альвеоланың диаметрі-----.

Дыбыс сіңірінің арасындағы кеңістікті ----- дейді.

19) III деңгей $(5+4+3) = 12$ балл = «5»

Сабақта алған білімдерінді пайдаланып, атауларын жаз.

Қорытынды.

Үйге тапсырма. Тыныс алу жүйесі.

Қазіргі кезеңдігі оқытудың негізгі мақсаты – болашақ мамандығына байланысты әрбір балаға тереңірек білім беру, білімді өзгермелі әмір жағдайларына пайдалана білу дағдысын қалыптастыру. Сондықтан қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі - әлеуметтік экономикалық өзгермелі жағдайларда әмір сүруге дайын болып қана қоймай, сонымен қатар оны жақсартуға игі ықпал ететін жеке тұлғаға қойылатын бірінші кезектегі нақты талаптар: шығармашылық, белсенділік, әлеуметтік жауаптылық, жоғары интеллектілік, терең білімділік, кәсіби сауаттылық.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1.Қараев Ж.А., Кобдикова Ж.У. Технологиялық тәсіл негізінде педагогикалық жүйені жаңартудың өзекті проблемалары. - Алматы, Жазушы, 2005 ж.,-200 б.

2.Кобдикова Ж.У. Оқытудың «Үш әлшемді әдістемелік жүйесі» педагогикалық технологиясы – нәтижеге бағытталған білім берудің тиімді механизмі (педагог кадрлардың біліктілігін арттыратын курстарға үлестірілмей кұрал), - Алматы, 2009ж.

3.Торсықбаева Б.Б., Иманғалиева Б.С. және т.б. «Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту және даму деңгейін критериалды бағалау жүйесі арқылы әлшеуіш-тапсырмалар жинағы», 10-сынып. Оқу-әдістемелік құралы. - Алматы: «PrintPTTMSO» баспасы, 2015 ж., 250 б.

4. Жүнісқызы Қ., Әлімқұлқызы Р., Жұмағұлқызы Қ. Биология. Дидактикалық материалдар.- Алматы, «Атамұра», 2011ж.

5. Мектеп бағдарламалары және оқулықтары, 2012-2017ж.

FTAMP 37

АГАДИЕВА М.С.¹

¹*Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан*

TBL (TEAM BASED LEARNING) ӘДІСІН САБАҚТАРДА ҚОЛДАНУ

Қазіргі таңда интербелсенді әдістерді қолдана отырып сабақ өткізудің тиімді екендігіне көз жеткізілді. Әрбір сабақтарда шағын топтарда жұмысты бірлесе орындаған тиімді. Бұл құрастырылған білімнің басты идеяларының бірі. Шағын топтық жұмыстар үйренушілерден бірлік, бірегейлік сезімдер қалыптастырып, сол арқылы өздерінің ұжымға тікелей қатысы бар екендігін аңғартады. Ұжым болып немесе шағын топтарда тапсырмаларды орындау қызық та тартымды шаруаға айналары хақ.

Кілт сөздер: технология, интербелсенді, қабілетті, әдіс-тәсіл, шағын топ, оқыту әдісі.

В современном мире всем известно, что проведение занятий с применением интерактивных методов обучения, являются очень актуальным. Особенно хороших результатов можно добиться при проведении занятий малыми группами. Это один из главных идей получения знаний. Работа в малых группах прививает у обучающихся чувства единства, взаимодействия, обращая внимание на свою значимость в коллективном труде. Известно, что коллективная работа или работа в малых группах превращает выполнение заданий в интересный побудительный процесс. В наше время для обучения молодого, способного конкурировать поколения. Опытные и глубокомыслящие учителя стали рассматривать необычные методы привития знаний. Новые технологий обучения в системе образования являются вестниками новых достижений. Необходимо применение новых технологий обучения для повышения уровня знаний обучающихся.

Ключевые слова: технология, интерактивность, компетентный, метод, малые группы, методы обучения.

In the modern world everyone knows that conducting classes using interactive teaching methods is very relevant. Particularly good results can be achieved when organizing classes in small groups. It is one of the main ideas for gaining knowledge. Work in small groups cultivates the students' feelings of unity, interaction, ability to pay attention to their importance in collective work. It is known that collective work or work in small groups turns the performance of tasks into an interesting involving process. Nowadays it is necessary to train young, competitive generations. Experienced and profound teachers began to consider unusual methods of cultivating knowledge. New technologies of education in the education system are heralds of new achievements. It is necessary to use new teaching technologies to increase the trainees' level of knowledge.

Key words: technology, interactivity, competence, small groups, teaching methods.

Қазіргі таңда жас ұрпақты бәсеге қабілетті дербес тұлға етіп оқыту үшін озық ойлы, тәжірибелі ұстаздар білім берудің өзгеше жолдарын қарастыра бастады.

Білім беру жүйесіндегі жаңа технологиялық әдіс-тәсілдердің, жаңа жетістіктердің, озат тәжірибенің жаршысы - іскерлік.

Оқушылардың білімін арттыру үшін сабақта жаңа технологияларды қолдана білу керек. Әлем қазіргі күні «білім қоғамын» және «білім экономикасын» құру бағытында кәптеген жұмыстар жүргізіп жатыр. Сондықтан да жоғары мектепте оқу процесінің негізін

интербелсенді әдістемелерді әрбір сабақтарда қолданудың тиімділігі артып отырғандығын білеміз. [1]

Сондай әдістердің бірі TBL (team based learning) - шағын топтарда оқыту әдісі. TBL немесе шағын топтарда оқыту әдісі студентке топта жұмыс істеу дағдысын дамытуға мүмкіндік беретін оқытудың топтық әдісі. Бұл әдіс бойынша студенттердің шағын топтары команда ретінде өзара байланысып, пәннің мазмұнын қарапайым және күрделі мәселелерді шешуде қолданады және пән мұғалімін сарапшы ретінде пайдалана отырып, кері байланыс жасайды. Сонымен, TBL әдісі, яғни командамен немесе шағын топтармен бірлесе жауап беру, біреулеп жауап бергенге қарағанда студенттердің коммуникативті, мінез-құлық, кәсіби дағдыларын дамытып жетілдіреді, соның нәтижесінде оқу материалының қабылдауын жақсартады.

Бұл әдісті қолдана отырып сабақ жүргізу барысында студенттердің топта жұмыс істеу дағдысын дамытуға мүмкіндік беретін оқытудың топтық әдісі екендігіне көз жеткіземіз.

TBL оқыту әдістерінің басты ерекшелігі: әр студенттің қабілетін, дарынын дамыту, ұжымдағы әрбір мүшені оқыту және әрқайсысына ортақ жұмыстағы бір-бірінің көмегі, ізгілік пен ынтымақтастық болып табылады. Топта бағыттап оқыту әдістерінде оқытушы мен студенттің іс-әрекеті алмасып отырады. Оқытушының іс-әрекетін, қызметін ұжым атқарады. Яғни жаңа білімді меңгерту тапсырмаларды орындауда, бір-бірінің жұмыстарын саралап, бағалауда, талдауда студенттердің өздері жетекшілік етеді. Оқытушы - ұйымдастырушы, ақыл кеңесші ретінде басшылық жасайды.

Бұл әдісті әрбір сабақтарда үнемі пайдалану нәтижесінде студенттердің логикалық ойлауын жетілдіруге болады, студенттер еркін сөйлейді және де әрбір студент өздерін еркін ұстайды. Дербес жұмыс істеуге, өз бетімен қорытынды жасауға дағдыланады. Тақырыпты ашу барысында әрбір студенттің білімі сараланатын болғандықтан өзін-өзі оқыту, бірін-бірі оқыту үрдісі үнемі үздіксіз жүріп отырады. Берілген тапсырмаларды мысалы топтық тесттерді, жағдаяттық тапсырмаларды топ болып орындайды. Студенттер өз іскерлігін көрсетіп, пікір алмастырып, ойларын ортаға сала алады. Студенттер ойларын ортаға салуға ынтымақтастықпен бірігіп, жұмыс істеуге қорытынды жасауға қатыса алады. Зерттеу - іздену іс-әрекетіне икемделіп, топтық жұмыста оқытушы тарапынан нақты нұсқау беріледі.

Сондықтан берілген әр тапсырманың мақсаты, мазмұны, құрылымы, оның қандай формада берілетіні жан - жақты ойластырылуы тиіс. Студенттердің сабаққа белсенділігін арту үшін топты шағын топтарға бөлу керек. Топтың жұмысын қажетті бағытқа бағыттап, тапсырманы берілген уақытқа үлгеретіндей етіп арнайы тапсырмалар мен сұрақтар құрастырылады. Шағын топтарда жұмыс істеудің ерекшелігі – студенттердің ойлау қабілеті,

мәселені шешу қабілеті, шешім қабылдау, өзгелердің пікірін тыңдау қабілеті және топта жұмыс істеуге дағдыланады. [2,4]

TBL- дің тәрт негізгі қағидалары:

- Дұрыс құрылған және басқарылатын топтардың болуы;
- Әрбір студенттің аудиториядан тыс дайындығын және командалық жұмысының бағалануы;

- Оқытудың ынталандыратын, команда құрамының өзара іс – қимылын қамтамасыз ететін және өзін – өзі дамытуға ықпал ететін командалық тапсырмалардың болуы;

- Тапсырмалар мен тест түріндегі жиі және дереу кері байланыстың болуы шарт.

Алдымен сабақ басталған сәтте студенттердің аудиториядан тыс білімін тексеру мақсатында 15-20 тестілік тапсырмадан тұратын пәндік танымын тексеретін «Жеке дайындығын бағалау тесті» өткізіледі. Одан кейін «Топтың дайындығын бағалау тесті» орындалады. Екі тесттің нәтижесінен кейін жалпы топтың және оның әрбір мүшесінің жеке бағасы анықталады. Сабақ барысында оқытушы бір топтан екінші топқа өту арқылы олардың жұмысын үнемі бақылап отырады. Оқытушы тек кейбір жағдайларда ғана олардың жұмысына араласады.

Шағын топтарда оқыту кезінде топтың әрбір мүшесіне қойылатын талаптар:

- жеке өз бетінше оқуы тиіс;
- тақырып бойынша жеке тест орындауы тиіс;
- топ үшін жауапты болу қажет, әрқашан дайындықпен келу керек, себебі топтың ұпайы әрбір білім алушының дайындық деңгейіне байланысты болады;

- олардың білімін талқылау кезінде әрбір топ мүшесінің қатысуын саралап, барлық топ мүшелері бірдей бағаланады.

Осы сабақтарды өткізу барысында студенттер сын тұрғысынан ойлану, өз өріптестерінен үйрену, топтық тестілерді өткізуде топ үшін жауапты болу, өзі оқу арқылы дайын болу мүмкіндіктеріне ие болады.

Шағын топтарда оқытудың тиімділігі:

- уақыт үнемделеді, қайталау арқылы есте сақталады;
- тыңғылықты білім алу үрдісі жүзеге асады;
- өз беттерімен бір нәтижеге қол жеткізеді, барлығы ізденеді;
- үнемі пікір алмасу пікір-талас қатынастары болады;

Шағын топтарда оқытуда тапсырманы орындау барысында әр студент тапсырманы алдымен жеке орындайды. Топтық тестілеуден соң әрбір топ мүшелері түсініксіз сұрақтар бойынша оқытушыдан мәлімет алды. Әрі қарай әрбір топтағы студенттер алған білімдерін

қолдану үшін тапсырмалар орындайды. Практикалық сабақтың аяқталу кезеңінде топтар есеп береді, бұл студенттердің тапсырманы орындау барысында жаңадан не үйренгендігін көрсетеді. Әрбір топ жұмысына талдау жасалады. Осы әдістің арқасында топтық оқыту үрдісіндегі жеке студенттің және топтың үлесін, рөлін талдауға, бағалауға мүмкіндік туады. Топ болып талқылайды, қорытынды жасайды. Осы ТВЛ, яғни шағын топтарда оқытуда студенттердің тілі, еркін сөйлеуі дамиды, жүйелі жұмысқа жұмылдырылады. [3,4,5]

Жаңа технологияларды меңгеру студенттердің кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

«Өз еңбегін талдай білген адам ғана тәжірибелі ұстаз бола алады», - деген В.Сухомлинскийдің сөзін оқытушының талмай ізденген еңбегінің нәтижесінде ғана көрінетіні белгілі. Қазіргі кезде ғылым мен техниканың даму деңгейі әрбір білім алушыға сапалы және терең білім беруіне жағдай жасап отыр. Оқытушы баяндайды, әңгімелейді, түсіндіреді, ал оқушы тыңдайды, қабылдайды, ойлайды т.б. таным әрекеттерін жасайды.

Қорыта келе, жаңа технологиялардың интербелсенді әдістерді тәжірибеде кеңінен қолдану студенттердің белсенділігін арттырып, шығармашылық қабілетін жетілдіреді. Оқыту сапасын жоғарылату нәтижесінде студенттердің шығармашылық қабілетін және дербестігін жетілдіреді. Белсенді түрде оқу мен ойлау әмірде қолданыс табатын білім береді. Жүйелі ойлау тек қана белсенді түрде ғана сіңіріледі. Белсенді оқу әздігінен білім алуды дамытады. Студенттердің қызығушылығы мен ынтасын оқытудың белсенді тәсілдерін қолданғанда анағұрлым жоғары болады. Білім алу процесінің нәтижесі - үйренушілердің қалыптасқан құзырлылықтары.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері, - Алматы, 2013 – 5, 134 б.
2. Алдашева А. Әдістеме әлемінде. Ғылыми- әдістемелік жинақ. - Алматы, 2008. –125 б.
3. Миролубов А. Разработка теоретических вопросов системы упражнения в советской методике обучения иностранным языкам в средней школе. Под ред. Климентенко А., Миролубова А.-М.: Педагогика, 1973. -270 б.
4. Телеуов М.К., Досмагамбетова Р.С., Молотов-Лучанский В.Б., Муратова А.З., Риклефс И.М., Калиева Ш.С., Риклефс В.П. // Инновационные технологии в обучении и оценки учебных достижений студентов Карагандинского государственного медицинского университета: Монография, - Караганда, 2010. -160 б.
5. Team-Based Learning, University of Oklahoma www.ou.edu/idp/teamlearning 20.01.2007

МРНТИ 636.092.2

ТЕЛЕУОВ А.Н.,¹ ТИМОФЕЕВ Ю.Ю.¹

¹*Актыобинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
г. Актобе, Казахстан*

ПРОБЛЕМА БРОДЯЧИХ СОБАК (CANIS FAMILIARIS L.) В ИСТОРИЧЕСКОМ И ЗАКОНОДАТЕЛЬНОМ КОНТЕКСТЕ

В настоящей статье поднимается одна из актуальных экологических городских проблем - проблема бездомных животных, в частности бродячих собак. Изучение этого вопроса представляется важным и необходимым для обеспечения экологического равновесия на урбанизированной территории. Для верной оценки роли собак в жизни человека и составления объективного представления о ценности этих животных рассмотрены основные теории происхождения собак как биологического вида, а также наиболее вероятные версии о периодах одомашнивания данных животных, поднимается вопрос об исторических взаимоотношениях человека и животного начиная с древнейших времен, кратко представлен разбор понятия «бродячие животные» в существующем законодательстве, действующем на территории Республики Казахстан. Предложены выводы для проведения дальнейших работ по данному направлению.

Ключевые слова: синантропные виды, бродячие животные, городская фауна, *Canis Lupus Familiaris*, домашняя собака.

Мақалада қаладағы ең өзекті экологиялық мәселелердің бірі - үйсіз жануарлардың, әсіресе үйсіз қаңғыбас иттердің мәселесі кәтерілген. Бұл мәселені зерттеу-урбандалған аумақтағы экологиялық тепе-тендікті қамтамасыз ету үшін маңызды және қажетті болып табылады. Адам әміріндегі иттердің рөлін дұрыс бағалау және құндылықтарын объективті түсіну үшін, иттердің биологиялық түр ретінде пайда болуының негізгі теориясы, сондай-ақ, осы жануарлардың мәдениетті түрлерге айналдыру кезеңдерінің барынша ықтимал нұсқалары, адам мен жануарлар арасындағы ежелден келе жатқан тарихи қарым-қатынас мәселесі, Қазақстан Республикасының аумағында қолданыстағы заңнамада «қаңғыбас жануарлар» тұжырымдамасын қысқаша талдауын баяндайды. Осы салада әрі қарай жұмыс істеу үшін қорытындылар ұсынылады.

Кілт сөздер: синантроптық түрлер, қаңғыбас жануарлар, қалалық фауна, *Canis Lupus Familiaris*, үй иттері.

The article concentrates on the relevant ecological issue of homeless animals, particularly the stray dogs. This problem studies are important and necessary for the ecological balance on the urban land. In order to estimate the dogs' role in the life of people and make an objective assessment of the value of these animals the basic theories of this species' origin and the most probable hypothesis of their domestication periods are considered. The article is of particular interest in terms of the relationship between humans and dogs since ancient times. It also reports on the definition of stray animals presented in the current law of the Republic of Kazakhstan. The conclusions for further research work in this field are suggested.

Key words: synanthropic species, stray animals, urban fauna, *Canis Lupus Familiaris*, domestic dog.

Проблема бездомных животных, в частности бродячих собак, остро стоит среди современных экологических проблем города. Таким образом, изучение этого вопроса

представляется важным и необходимым для обеспечения экологического равновесия на урбанизированной территории. Исторически собаки, как одно из первых одомашненных животных, не только зависимых, но и оказывающих непосредственное влияние на человеческую среду обитания, вызывают интерес не только зоологии как таковой, но и многих областей знаний, таких как экология, кинология, эпидемиология, зоопсихология и даже история. Более того, в свете современных мировых тенденций развития природоохранных технологий и идей сохранения видового разнообразия необходимость поиска эффективных путей регуляции численности бездомных животных становится также важной этической проблемой.

Определение роли бездомных собак в жизни города является начальным условием для разрешения многих проблем, таких как, например, распространение инфекций, нападение собачьих стай на людей и животных и так далее. Для этого важно в первую очередь получить представление о проблеме на основе анализа информации из литературных источников и уже существующих на сегодняшний день научных исследований. Нужно понимать, что собой представляет собака с точки зрения биологии, когда и откуда она произошла, какие факторы привели к возникновению такого явления, как бездомные собаки на территории человеческих поселений, чем последние отличаются от диких и домашних животных; а так же какова ситуация с бездомными собаками в городах на сегодняшний день, и какими законодательными нормами регулируется данный вопрос в мире, на территории Казахстана, в нашем городе и области.

Исходя из научной классификации домашняя собака (*Canis familiaris L.*) – это плацентарное млекопитающее, принадлежащее к семейству собачьих или псовых (*Canidae Gray*) отряда хищных (*Carnivora*).

Домашние собаки представляют собой обширную группу животных с кардинально различающимися признаками (размер, телосложение, окрас). По данным Американского кинологоического клуба (American Kennel Club) самые маленькие представители не превышают восьми – четырнадцать сантиметров (чихуахуа), тогда, как самые большие могут достигать восьмидесяти одного сантиметра в высоту (немецкий дог) [1]. При этом термин «домашняя собака» употребим как для одомашненных, так и для бездомных собак [2].

Происхождение домашних собак остается спорным вопросом. Самый близкий из ныне существующих родственных видов собаки – это серый волк, и не доказано существование каких-либо других псовых, принадлежащих к их генетической линии [3;4], [5;6]. Домашняя собака и серый волк – представители двух родственных филогенетических ветвей, при этом современный волк не является близким генетическим родственником тем волкам, что были впервые одомашнены человеком, и так же, как и собака является результатом интенсивного

скрещивания родственных видов, и образовался под действием мощного антропогенного фактора [7;8].

Для верной оценки роли собак в жизни человека и составления объективного представления о ценности этих животных как биологического вида, необходимо проследить историю их происхождения.

По результатам различных исследований собаки появились от пятнадцати до тридцати шести тысяч лет назад. Ряд ученых [9] утверждает, что самые ранние достоверные археологические находки останков собак среди человеческих имеют возраст около 14700 лет. Однако, в исследовании Н. Д. Оводова и его коллег, указывается примерный возраст останков древних предков домашней собаки возрастом 33 000 лет [10].

С самых древних времен, когда собаки были одомашнены, они играли роль охотников, помощников человека, а так же просто домашних питомцев. Так, например, в Японии и Египте были обнаружены специальные захоронения собак со следами погребальных обрядов. Изучение находок показало, что о собаках заботились, лечили и почитали [1;12].

Вместе с тем уже в древности существовало и явление бездомных собак. Например, в Древнем Египте, где собаки, так же как и кошки, глубоко почитались, бродячие собаки считались проками и охранялись людьми [13].

На протяжении всего существования домашней собаки как биологической особи антропогенный фактор был основной движущей силой видоизменения и развития этих животных. Человек занимался искусственной селекцией с целью выведения пород домашней собаки и усиления определенных признаков и характеристик с древности, когда собак разделяли на группы охотников, защитников и поисковых собак до современности, когда множество разнообразных пород оценивается скорее по внешним признакам, нежели с точки зрения функциональности [14;15]. Но, вместе с искусственным усилением тех или иных определяющих породу признаков, чистопородные собаки обрели стандартизированный внешний вид на протяжении нескольких поколений животных, это значит, что они являются носителями множества одинаковых аллелей, часть из которых является определяющими. И если основная популяция, на базе которой была сформирована порода, была недостаточно обширной, генетическое разнообразие этой конкретной породы будет минимальным, что может закономерно привести к генетическим нарушениям, физическим либо психическим проблемам со здоровьем животных [16]. В свою очередь теория гибридной мощи предполагает, что как группа собаки, произошедшие от разных предков (беспородные собаки или дворняги), являясь носителями большого генного разнообразия, будут здоровее, чем их чистопородные сородичи [15;16].

Исходя из всего этого, можно сделать вывод, что собаки сопутствовали человеку на всем протяжении его исторического и эволюционного развития. Проблема бродячих собак возникла вместе с появлением первых крупных человеческих поселений. И именно человек, учитывая практику одомашнивания диких животных и, впоследствии, направленную селекцию, несет ответственность за появление и развитие данных животных. Соответственно, поиск наиболее гуманного и эффективного решения проблемы бродячих собак представляется необходимым и закономерным.

В настоящее время, как в научной терминологии, так и в законодательных документах отсутствует не только подробное определение бродячих собак, но и единый термин для их обозначения [17-19]. Например, в законодательных актах города Астана само понятие бродячие животные дифференцируется на две группы. Непосредственно под бродячими животными подразумеваются одичавшие собаки и кошки, сбивающиеся в стаи, больные опасными для человека заболеваниями, не имеющие опознавательных знаков принадлежности кому-либо, в числе которых ошейник, поводок, микрочипы, клеймо, бирки и жетоны с контактными номерами владельца; а безнадзорные животные, в свою очередь, – это собаки и кошки, у которых невозможно установить владельца или животное, убежавшее от владельца, и находящееся без надзора со стороны владельца или сопровождающего лица. Такие животные подлежат отлову, медицинскому обследованию и передаче третьему лицу в течение двух месяцев, неостребованные животные передаются в приют. Неизлечимо больные подлежат гуманному медикаментозному умерщвлению [18]. В то время как в Актюбинской области собаки, находящиеся в общественных местах без сопровождающих их лиц, кроме оставленных владельцами на привязи у предприятий и учреждений, считаются бродячими и подлежат обязательному отлову и уничтожению [19]. Подобные различия в терминологии и подходе к регуляции численности бездомных животных встречаются в соответствующей документации во всех областях Казахстана. Данное явление связано с тем, что Закон о Ветеринарии РК оставляет данный вопрос на усмотрение местных исполнительных органов власти [17]. Разница в подходе последних к проблеме бездомных животных очевидна и, на наш взгляд, требует приведения общему знаменателю. Необходима единая документация и нормы обращения с бездомными животными по всей территории Казахстана. При этом должны быть учтены принципы гуманного обращения с животными и этические аспекты проблемы.

Для реализации подобных идей, эффективного контроля численности бездомных животных и регуляции тех мер, что принимаются для осуществления этого контроля необходим строгий учет численности и состава бездомных животных, в частности собак, на территории республики. Такая практика уже эффективно внедряется в странах запада и

некоторых Российских городах [20]. Соответственно, сбор и обработка объективных данных о численности, структуре, гендерном составе бездомных собак, их расселении на территории города Актобе будут являться закономерным продолжением данного исследования.

Итак, на основании анализа информации из литературных источников и уже существующих на сегодняшний день научных исследований можно сделать следующие выводы:

- Домашняя собака (*Canis familiaris L.*) – это плацентарное млекопитающее, принадлежащее к семейству собачьих или псовых (*Canidae Gray*) отряда хищных (*Carnivora*). Домашние собаки представляют собой обширную группу животных с кардинально разняющимися признаками (размер, телосложение, окрас). При этом термин «домашняя собака» употребим как для одомашненных, так и для бездомных собак. Собаки появились от пятнадцати до тридцати шести тысяч лет назад. С самых древних времен, когда собаки были одомашнены, они играли роль охотников, помощников человека, а так же просто домашних питомцев. Вместе с тем уже в древности существовала и проблема бездомных собак.

- На протяжении всего существования домашней собаки как биологической особи антропогенный фактор был основной движущей силой видоизменения и развития этих животных. Соответственно, поиск наиболее гуманного и эффективного решения проблемы бродячих собак представляется необходимым и закономерным.

- Беспородная собака или дворняга по сравнению с чистопородными сородичами несет в себе большее разнообразие генного материала и, следовательно, должна находиться под защитой экологических конвенций и законодательства.

- В настоящее время как в научной терминологии, так и в законодательных документах отсутствует не только подробное определение бродячих собак, но и единый термин для их обозначения. Просматриваются существенные различия в законодательных актах о регуляции численности бездомных животных во всех областях Казахстана. Данное явление связано с тем, что Закон о Ветеринарии РК оставляет данный вопрос на усмотрение местных исполнительных органов власти. Необходима единая документация и нормы обращения с бездомными животными по всей территории Казахстана. При этом должны быть учтены принципы гуманного обращения с животными и этические аспекты проблемы.

- Для эффективного контроля численности бездомных животных и регуляции тех мер, что принимаются для осуществления этого контроля, необходим строгий учет численности и состава бездомных животных, в частности собак, на территории республики. Соответственно, сбор и обработка объективных данных о численности, структуре, гендерном

составе бездомных собак, их расселении на территории города Актөбе будут являться закономерным продолжением данного исследования.

Список использованных источников

1. American Kennel Club [Электронный ресурс] – URL: <http://www.akc.org/dog-breeds/> (дата обращения: 15.10.2017).
2. Academic Dictionaries and Encyclopedias [Электронный ресурс] – 2013 – URL: <https://web.archive.org/web/20130521193821/http://www.encyclocenter.com/Domestic-Pet-134.html> (дата обращения: 15.10.2017).
3. Coppinger R., Coppinger L. Dogs A Startling New Understanding of Canine Origin, Behavior & Evolution. – NY: Scribner, 2001.
4. Thalmann O. Complete mitochondrial genomes of ancient canids suggest a European origin of domestic dogs // Science – 15.11.2013. – pp. 871-874.
5. von Holdt B. Genome-wide SNP and haplotype analyses reveal a rich history underlying dog domestication // Nature – 8.04.2010. – pp. 898–902.
6. Vila C. Multiple and ancient origins of the domestic dog // Science [Электронный ресурс] – 13.06.1997. — URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/9180076> (дата обращения 18.10.2017).
7. Tsuda K., Y. Kikkawa, H. Yonekawa, Y. Tanabe Extensive interbreeding occurred among multiple matriarchal ancestors during the domestication of dogs: Evidence from inter- and intraspecies polymorphisms in the D-loop region of mitochondrial DNA between dogs and wolves. // Genes, Genetics and Systematics 72 – 1997. – pp. 229-238.
8. Manwell C., Baker C. M. A. Origin of the dog: from wolf or wild Canis familiaris? // Speculations in Science and Technology 6 (3) – 1983 – pp. 213-224.
9. Liane Giemsch, Susanne C. Feine, Kurt W. Alt, Qiaomei Fu Interdisciplinary investigations of the late glacial double burial from Bonn-Oberkassel // Hugo Obermaier Society for Quaternary Research and Archaeology of the Stone Age: 57th Annual Meeting in Heidenheim, 7th – 11.04.2015 – pp. 36-37.
10. Nikolai D. Ovodov, Susan J. Crockford, Yaroslav V. Kuzmin , Thomas F. G. Higham, Gregory W. L. Hodgins, Johannes van der Plicht A 33,000-Year-Old Incipient Dog from the Altai Mountains of Siberia: Evidence of the Earliest Domestication Disrupted by the Last Glacial Maximum [Электронный ресурс] – 28.07.2011 – URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0022821> (дата обращения 19.10.2017)
11. S. Ikram Man's best friend for eternity: dog and human burials in ancient Egypt // Anthropozoologica 48 – 2013 – pp. 299-307.

12. Angela R. Perri Hunting dogs as environmental adaptations in Jōmon Japan [Электронный ресурс] – 15.09.2016 – URL: <https://doi.org/10.15184/aqy.2016.115> (дата обращения 19.10.2017).
13. Brewer, Douglas, Terence Clark, Adrian Philips Dogs in Antiquity: Anubis to Cerebrus The Origins of the Domestic Dog. – Warminster, UK: Aris & Phillips, 2001. – 120 p.
14. Akey, Joshua M., Ruhe, Alison L., Akey, Dayna T. Tracking footprints of artificial selection in the dog genome [Электронный ресурс] – 19.01.2010 – URL: <http://www.pnas.org/content/107/3/1160.full> (дата обращения 19.10.2017).
15. P. D. McGreevy, F. W. Nicolas Some practical solutions to welfare problems in dog breeding // Animal Welfare 8 – 17.05.1999 – pp. 329-341.
16. Dlugosch, K. M., Parker, I. M. Founding events in species invasions: Genetic variation, adaptive evolution, and the role of multiple introductions // Molecular Ecology. 17 (1) – 2008 – 431–449.
17. Закон РК О ветеринарии от 10.06.2002 №339
18. Правила содержания и выгула собак и кошек, отлова и уничтожения бродячих собак и кошек в городах и других населенных пунктах Актюбинской области от 05.06.2013 №122.
19. Правила содержания и выгула собак и кошек в городе Астане от 23.12.2015 № 447/62-V.
20. Седова Н.А. Экологический анализ населения бездомных собак в городах Карелии // Автореферат – Петрозаводск, 2007. – 130 с.

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES

FTAMP 517.935

ТОҚСАНБАЕВА А.О.,¹ ЕРСАЙЫНОВА А.А.¹

¹*Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан*

АВТОМАТТЫ БАСҚАРУ ЖНҒЕСІНІҢ ЖҰМЫСЫНЫҢ САПАСЫ

Реттеу мен қайта реттелудің уақыттарының мәндері түзетуші құрылғылар синтезі үшін бастапқы деректер ретінде жиі беріледі, өйткені соңғыларының дұрыс таңдалуы мен бапталуы өтпелі үрдісте реттелетін өлшемнің жағымсыз тербелістерін басуды қамтамасыз етіледі. Кейбір жүйелер үшін қайта реттелу мүлдем қолайсыз, мысалы өнімдерді дайындаумен байланысты үрдістердегі физикалық өлшемдердің автоматты реттеу жүйелері үшін. Сондай-ақ, реттеудің уақытын төмендетуге ұмтылу орындалатын қондырғының қуаттылығының өсуіне әкеліп соғатынын есте сақтау қажет. Реттеу уақыты өтпелі үрдістің ұзақтығын анықтайды. Өтпелі үрдіс теориялық тұрғыдан шексіз ұзаққа созылады, бірақ практикалық тұрғыдан оны аяқталған деп есептейді, яғни реттелетін өлшемнің шегінісі оның жаңадан орнатылған мәнінен рұқсат етілген шектерден аспайтын кезде. Реттеу уақытын минимальды уақыт деп атайды, себебі кіру дабылының әсерінің басталу сәтінен басталып, шығу айнымалысы орнатқан мәнінен өлшемге, кейбір берілген тұрақты өлшемнен 0,5 аспайтын, шегінеді.

Кілт сөздер: автоматизация, реттеу, регенерациялау құрылғылары, түзету, түзетілген қателер, өту процесіне тән, тұрақтылық қоры.

Значения регулирующего и ретрансферного времени часто приводятся в качестве первичных данных для синтеза корректирующего устройства, поскольку правильный выбор и конфигурация последнего приведут к неблагоприятным колебаниям регулируемого размера в переходном процессе. Для некоторых систем перенастройка абсолютно неприемлема, например, для автоматизированных систем управления физическими размерами в продуктах, связанных с подготовкой продукта. Кроме того, важно помнить, что усилия по сокращению времени регулирования могут привести к увеличению пропускной способности устройства. Регулирует продолжительность переходного процесса. Переходный процесс теоретически длителен, но на практике он заключает, то, что снижение регулируемого размера не превышает допустимых пределов его вновь установленного значения. Время регулировки называется минимальным, так как входной сигнал начинается с начала эффекта, а выходное отклонение падает с установленного значения до не более 0,5 для некоторого заданного постоянного размера.

Ключевые слова: автоматизация, регулирование, регенерация, устройства коррекции, фиксированные ошибки, характерные для процесса перехода, фонд стабильности.

The values of the control and retransfer time are often given as primary data for the synthesis of the correcting device, since the correct choice and configuration of the latter will lead to unfavorable fluctuations in the controlled size in the transient process. For some systems, reconfiguration is absolutely unacceptable, for example, for automated physical size management systems in products related to the preparation of a product. In addition, it is important to

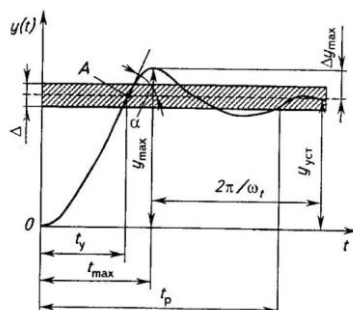
remember that efforts to reduce the time of regulation can lead to an increase in the throughput of the device and adjust the duration of the transient period. The transitional process is theoretically long, but in practice it concludes that a reduction in the regulated size does not exceed the permissible limits of its newly established value. The adjustment time is called the minimum, since the input signal starts at the beginning of the effect, and the output deviation drops from the set value to no more than 0.5 for some given constant size.

Key words: automation, regulation, regeneration, correction devices, fixed errors, characteristic for the transition process, stability fund.

Автоматты басқару жүйелері тұрақты болып қана қоймай, басқару үрдістерінің сапасын қамтамасыз етуі керек. Басқарудың барлық жүйелерінің жұмысына баға берудегі басқару сапасына қойылатын негізгі талаптарды, басқару үрдістерінің көрсеткіштері деп атайды.

Олар өтпелі үрдістегі жүйенің тәртібін сипаттайды. Сапаның көрсеткіштері болатындар: реттеу уақыты, қайта реттеу, үрдіс тербелісі, орныққан қате, өтпелі үрдістің өшу сипаты, орнықтылық қоры.

Кіріспе. Реттеу үрдістерінің сапасын әдетте бірлік секіріс түріндегі сыртқы ықпалдың әсер етуіне жүйенің реакциясы болып табылатын өтпелі функция бойынша бағалайды[1]. Келесі жүйелер мен бағдарламалы реттеу үшін өтпелі функцияны берілетін әсер етуге деген қарым-қатынасы бойынша қарастырады, ал тұрақтылық жүйелері үшін – буырқануға деген қарым-қатынасы бойынша.

Сурет 1. Реттеудің өтпелі сипаттамасына қарай сапасының көрсеткіштерін анықтау

Сур. 1-де өтпелі үрдістің негізгі көрсеткіштерін: реттеудің уақытын, қайта реттеуді және т.б. анықтауға мүмкіндік беретін өтпелі функция көрсетілген.

Реттеу уақыты өтпелі үрдістің ұзақтығын анықтайды. Өтпелі үрдіс теориялық тұрғыдан шексіз ұзаққа созылады, бірақ практикалық тұрғыдан оны аяқталған деп есептейді, яғни реттелетін өлшемнің шегінісі оның жаңадан орнатылған мәнінен рұқсат етілген шектерден аспайтын кезде[2].

Реттеу уақытын минимальды уақыт деп атайды, себебі кіру дабылының әсерінің басталу сәтінен басталып, шығу айнымалысы орнатқан мәнінен өлшемге, кейбір берілген тұрақты өлшемнен 0,5 аспайтын, шегінеді.

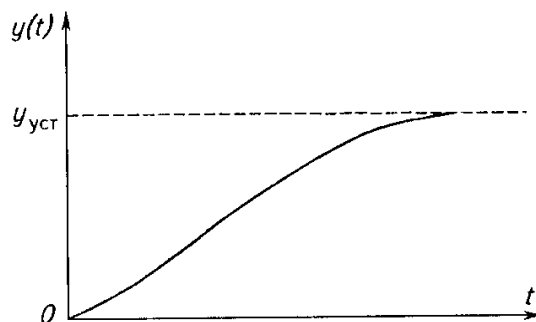
Реттеу уақыты жүйенің тез әрекет етуін сипаттайды.

Тез әрекет ету жаңадан орнатылған мәннің өтпелі функциясына жету уақытымен де, максималды мәнге жету уақытымен де сипатталуы мүмкін.

Қайта реттелу деп басқарылатын өлшемнің берілген мәннен және пайыз түріндегісінен максималды ауытқуы аталады [3].

Реттеу мен қайта реттелу уақыты тығыз байланысты. Сонымен, қайта реттелу реттелетін өлшемнің өзгеру жылдамдығына тәуелді, яғни графикалық тұрғыда тангенс бұрышының қисыққа А нүктесіне тиісті α (альфаға) бұрылысы (сурет 1).

Бұл жылдамдық қаншалық артса, қайта реттелу соншалық жоғары болады. Сондықтан оны төмендету үшін жаңадан орнатылған жағдайға жүйе сәйкес келетіндей жылдамдықты төмендету қажет. Бірақ бұл реттеу уақытының жоғарылауына алып келеді. Егер жүйе орнатылған жағдайға нөлдік жылдамдықпен сәйкес келсе, онда қайта реттелу мүлдем болмайды, бірақ реттеу уақыты айтарлықтай жоғарылайды (сурет 2).

Сурет 2. Қайта реттеусіз автоматты реттеу жүйесінің өтпелі сипаттамасы

Реттеу мен қайта реттелудің уақыттарының мәндері түзетуші құрылғылар синтезі үшін бастапқы деректер ретінде жиі беріледі, өйткені соңғыларының дұрыс таңдалуы мен бапталуы өтпелі үрдісте реттелетін өлшемнің жағымсыз тербелістерін басуды қамтамасыз етіледі [4]. Кейбір жүйелер үшін қайта реттелу мүлдем қолайсыз, мысалы өнімдерді дайындаумен байланысты үрдістердегі физикалық өлшемдердің автоматты реттеу жүйелері үшін. Сондай-ақ, реттеудің уақытын төмендетуге ұмтылу орындалатын қондырғының қуаттылығының өсуіне әкеліп соғатынын есте сақтау қажет.

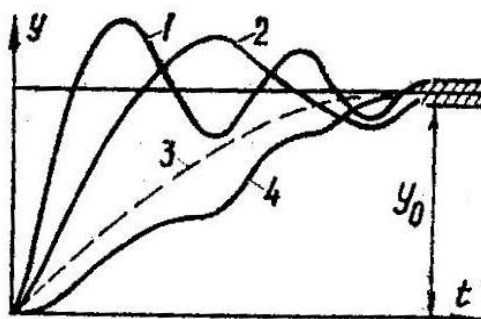
Үрдістің тербелісі реттеу уақыты кезіндегі басқарылатын өлшемнің тербеліс санымен сипатталады.

Тербеліс сандық түрде бір бағыттың бақыланатын мәнінің ауытқуының екі дәйекті амплитудасының қатынасы натуралды логарифм болып табылатын ыдыраудың логарифмдік декременті бойынша бағаланады[5].

Ыдыраудың логарифмдік декременті қаншалық жоғары болса, өтпелі үрдістің тоқтауы соншалық тез болады.

Орнатылған қателік орнатылған режимдегі басқарудың дәлдігін көрсетеді. Ол қалыпты жүктеме кезінде басқарылатын өлшемнің берілген мәні мені оның орнатылған мәні арасындағы айырмашылықтары теңеседі.

Өтпелі үрдістің тоқтауының сипаттамасы басқару жүйелеріндегі өтпелі үрдістерді классификациялауға және оның көп түрлерінің ішінен төрт негізгі түрін бөліп алуға мүмкіндік береді (сурет 3): тербелісті үрдіс (қисық 1) – оған қайта реттеудің бірнеше мәндері тиесілі; аз тербелісті үрдіс (қисық 2) – бір ғана қайта реттеу үрдісі; монотонды үрдіс (қисық 4), мұнда реттеудің барлық уақыты барысында басқарылатын өлшемнің өзгеру жылдамдығы таңбаны өзгертпейді; аperiодты үрдіс (қисық 3) – реттеу уақытының барлық мәндерінде басқарылатын өлшем өзінің орнатылған мәнінен реттегіштің нақты сезбейтін аймағына дейін төмен болатын үрдіс.

Сурет 3. Реттеудің автоматты жүйелерінің өтпелі үрдістерінің әдеттегі блоктық әсер ету кезіндегі сипаттамаларының негізгі түрлері

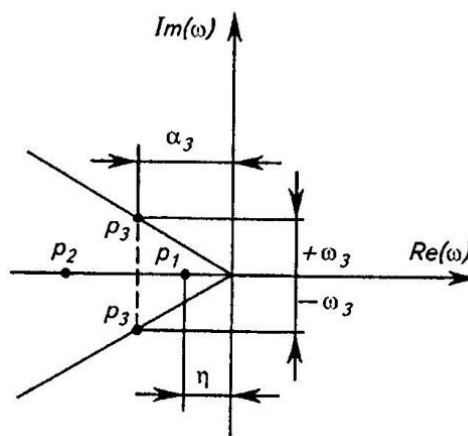
Тұрақтылық қоры – бұл басқару сапасының мұндай көрсеткіштің анықтауының физикалық сипаты мен әдістері.

Өтпелі режимде жүйе жұмысының сапасын сипаттайтын көрсеткіштерді тіке және жанама деп бөледі.

Тіке көрсеткіштер – бұл өтпелі сипаттама бойынша тікелей алынатын сапаның сандық бағалары[6]. Сапаның тіке көрсеткіштерін алу үшін аналогтық есептегіш машиналарын немесе компьютерлерді қолдана отыра, реттеудің автоматты жүйесінің құрылымдық схемасы немесе дифференциалдық теңдеуі бойынша алуға болатын өтпелі үрдістің қисығына ие болуы керек.

Өтпелі үрдістің сапасының жанама бағалаулары өтпелі үрдістің кейбір ерекшеліктерін анықтауға және өтпелі үрдістердің сапасына жүйенің параметрлерінің әсерін орнатуға мүмкіндік береді. Сапаның жанама көрсеткіштеріне түбірлі, жиілікті және интегралды бағалар жатады.

Сапаның түбірлі бағаларын қарастырайық. Геометриялық тұрғыда тұрақтылық дәрежесін саналы(мнимой) осінен ең жақын түбіріне дейінгі жазықтықтағы қашықтық немесе кешенді түбірлердің ең жақын жұбы сияқты анықтауға болады (сурет 4).

Сурет 4. Автоматты реттеу жүйесінің сапасының түбірлі бағалары

Тұрақтылық дәрежесінің түсінігі автоматты реттеу жүйесінің синтезі үшін қолданылады.

Сапаның жиілікті бағалауларын қарастырайық. Автоматты реттеу жүйесінің сапасы гармоникалық әсер етулер кезінде жиілікті сипаттамалар бойынша бағалауға негізделген. Бұл үшін келесідей өлшемдер қолданылады: тербелісінің және үзілу жиілігінің көрсеткіші [7]. Тербеліс көрсеткіші – бұл оқшауланған жүйенің амплитудалы-жиілікті сипаттамасының максималды мәнінің жиілігі нөлге тең кездегі оның мәніне қатынасы[8]. Үзілу жиілігі – бұл амплитудалы-жиілікті сипаттама бірге тең болғандағы жиілік. Жанама тұрғысынан ол өтпелі үрдістің ұзақтығын сипаттайды.

Сапаның интегралды бағалауларын қарастырайық. Өтпелі үрдістің қисығы бойынша берілген жүйедегі реттеу үрдісінің сапасын бағалауға болады[9]. Реттеудің сапасын жанама бағалау өтпелі үрдістің қисығы мен орнатылған режимнің сызығы арасындағы ауданы бойынша мүмкін. Берілген жағдайда сапаның критерийі болып реттелетін өлшемнің нақты және берілген мәндері арасындағы айырмашылықты сипаттайтын функциядан уақыт бойынша анықталған интегралы саналады.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Ключев А.С., Глазов Б.В., Миндин М.Б. Техника чтения схем автоматического управления и технологического контроля / Под ред. А.С.Ключева – М.: Энергоатомиздат, 1991.-245с.
2. Поспелов Л.П. Рудничная автоматика и телемеханика - М.: Недра, 1983. - 105с.

3. Родионов В.Д., Терехов В.А., Яковлев В.Б. Технические средства АСУ ТП: учеб.пособие для вузов.– М.: Высшая школа,1989.- 144с.
4. Ключев А.С., Глазов Б.В., Дубровский А.Х. и др. Проектирование систем автоматизации технологических процессов: Справочное пособие /Под ред. А.С. Ключева– М.: Энер- гоатомиздат, 1990.-112с.
5. Демченко Н.П. Технические средства передачи информации в системах управления угольных шахт. – М.: Недра,1990. - 120с (кітап)
6. Камынин Ю.Н., Мелькумов Л.Г. Системы и устройства автоматики для горных предприятий на основе микроэлектроники и микропроцессорной техники – М.: Недра,1992.
7. Прангишвили И.В. Микропроцессоры и локальные сети микро-ЭВМ в распределенных системах управления – М.: Недра,1985.-67с.
8. Карпов Е.Ф., Биренберг И.Э., Басовский Б.И. Автоматическая газовая защита и контроль рудничной атмосферы – М.: Недра,1984.- 89с.
9. Попов В.М. Водоотливные установки: Справ. пособие – М.: Недра,1990.-214с.

МРНТИ 662.8.057.25

АБІЛБЕРІКОВА А. А.,¹ ТҮРҒАНБАЙ Ж.Ә.,¹ АБІЛБЕРІКОВ А.А.,² БАЙСАНОВ А.А.³

¹*Актыбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
г.Актобе, Казахстан*

²*Актыбинский завод ферросплавов – филиал АО «ТНК«Казхром»,
г.Актобе, Казахстан*

³*Химико-металлургический институт им. Ж. Абишева,
г.Темиртау, Казахстан*

ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ КАЧЕСТВА ПОЛУКОКСА (СОВМЕСТНОГО ПРОДУКТА), ПОЛУЧЕННОГО ПРИ МАГНЕТИЗИРУЮЩЕМ ОБЖИГЕ ЖЕЛЕЗОМАРГАНЦЕВЫХ РУД ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА

В данной статье приведены результаты исследований качества полукокса (совместного продукта), полученного при магнетизирующем обжиге железомарганцевых руд Центрального Казахстана. Получение полукокса вместе с марганцевым и железным концентратами при обжиге железомарганцевых руд в шахтной печи камерного типа внешнего нагрева обусловлено тем, что в роли восстановителя и топлива используется избыточное количество низкочольного шубаркольского угля. Полученный совместный продукт – полукокк соответствует основным требованиям стандартов производства полукокса, а также обладает лучшим специфическим свойством. А также приведена принципиальная схема установки, собранной специалистами ХМИ, для измерения УЭС углеродистых материалов и матрица для измерения УЭС (ГОСТ 4668-75) с целью

изучения удельного электрического сопротивления полукокса, получаемого при обжиге. Определены следующие характеристики полукокса: теплота сгорания на рабочую массу - 6500-7200 ккал/кг; зольность на рабочую массу - 7-8%, выход летучих веществ - 5-15%, влажность - 0-6%. Результаты соответствуют требованиям стандартов производства полукокса.

Ключевые слова: полукокс, железомарганцевая руда, магнетизирующий обжиг, удельное электрическое сопротивление.

Бұл мақалада Орталық Қазақстанның темірлі марганец кенін магниттеп күйдіру кезінде алынған жартылай кокстың (бірлескен өнім) сапасын зерттеу нәтижелері келтірілген. Темірлі марганец кенін сыртынан қыздырылатын камера типті шахталық пеште күйдіру кезінде марганец және темір концентратымен бірге жартылай кокстың алынуы тотықсыздандырғыш және отын ретінде аз күлді шұбаркөл көмірінің артық мөлшерін қолданумен шартталған. Алынған бірлескен өнім – жартылай кокс осы өндіріс стандартының негізгі талаптарына сәйкес келеді, сонымен қатар ең жақсы спецификалық қасиеттерге ие. Сонымен қатар күйдіру кезінде алынған жартылай кокстың меншікті электрлік кедергісін зерделеу мақсатында көміртекті материалдардың МЭК өлшеу үшін ХМИ қызметкерлері құрастырған қондырғының және МЭК өлшеу матрицасының (МемСт 4668-75) принципіалды сұлбасы келтірілген. Жартылай кокстың келесідей сипаттамалары анықталған: жұмыс массасына жанып кету жылуы – 6500-7200 ккал/кг; жұмыс массасына күлділігі – 7-8%, ұшқыш заттардың шығымы – 5-15%, ылғалдылығы – 0-6%. Нәтижелері жартылай кокс өндірісінің стандартының талаптарына сәйкес келеді.

Кілт сөздер: жартылай кокс, темірлі марганец кені, магниттеп күйдіру, меншікті электрлік кедергі.

The results of studies on the quality of semi-coke (a joint product) obtained during magnetizing firing of ferromanganese ores of Central Kazakhstan is presented in this article. The production of semi-coke together with manganese and iron concentrates during firing of ferromanganese ores in a shaft furnace of a chamber type of external heating is due to the fact that an excessive amount of low-ash Shubarkol coal is used as a reducing agent and fuel. The resulting co-product - semi-coke meets the basic requirements of the semi-coke production standards, and also has the best specific property. Also, a schematic diagram of the installation assembled by HMI specialists for measuring the UES of carbonaceous materials and a matrix for measuring the UES (GOST 4668-75) is presented to study the specific electrical resistance of the semi-coke obtained during roasting. The following charcoal characteristics are determined: combustion heat for the working mass is 6500-7200 kcal / kg; ash content for the working mass is 7-8%, the yield of volatile substances is 5-15%, humidity is 0-6%. The results meet the requirements of the semi-coke production standards.

Key words: semi-coke, ferromanganese ore, magnetizing firing, electrical resistivity.

Применение железомарганцевых руд Центрального Казахстана для выплавки стандартных марганцевых ферросплавов по действующим технологиям невозможно из-за низкого содержания марганца и высокого содержания железа. Поэтому сотрудниками Химико-металлургического института, разработан новый метод обжигмагнитной переработки железомарганцевых руд, включающий стадию низкотемпературного восстановления железа газовыми углями месторождения Шубарколь и последующую магнитную сепарацию, позволяющую отделить восстановленное до ферромагнитной формы железа от марганцевой части рудного сырья[1-2].

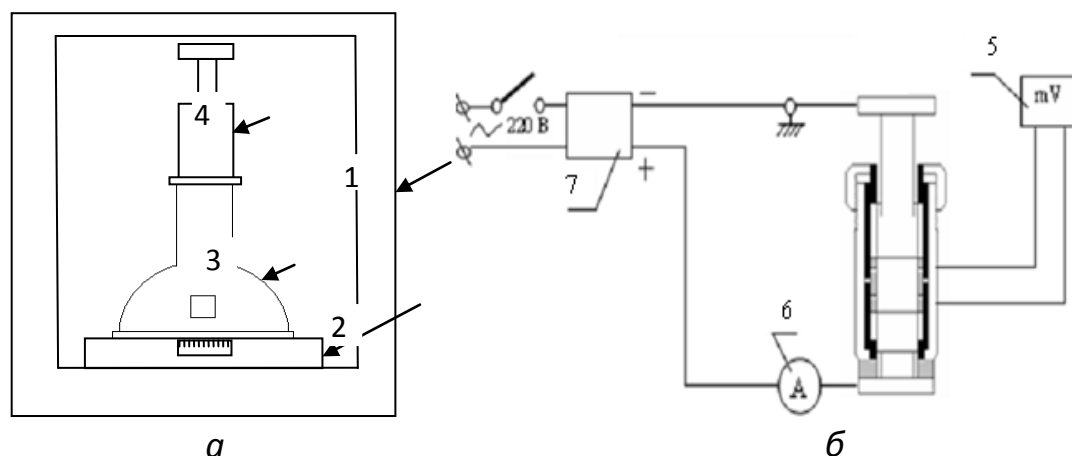
При обжиге железомарганцевых руд в шахтной печи камерного типа внешнего нагрева использование избыточного количества низкотемпературного шубаркольского угля не только делает возможным селективное разделение железа и марганца, но и позволяет получить в обожженной руде коксовый остаток – полукокс [1].

Удельное электрическое сопротивление полукокса и установка для измерения УЭС

Физико-химические характеристики восстановителя влияют как на показатели обжига и работу обжиговой печи, так и на качество конечной продукции. Поэтому зольность применяемого в качестве восстановителя – шубаркольского угля, влияет на зольность полукокса получаемого в результате восстановительного обжига.

С целью изучения удельного электрического сопротивления (УЭС) полукокса, получаемого при обжиге, специалистами лаборатории пирометаллургических процессов была собрана и испытана установка для измерения УЭС углеродистых материалов (рисунок 1). Основным условием было сохранение сущности метода измерения падения напряжения на участке столбика углеродистого материала с крупностью зерен 0,315-0,400 мм, заключенного в матрице между двумя пуансонами под давлением $(5,88 \pm 0,03)$ МПа $[(60,0 \pm 0,3) \text{ кгс/см}^2]$ при прохождении постоянного тока. ГОСТ 4668-75 [3-5].

Конструктивная установка (рисунок 1) представляет собой станину с прямоугольной распорной аркой, на которой установлены весы напольные, домкрат и матрица. Весы напольные диапазон 0-120 кг (для измерения давления). Домкрат позволяет плавно и без усилий создавать давление до 60 кг на 1 см^2 . Матрица изготовлена по чертежам ГОСТ 4668-75 (рисунок 2). Источник стабилизированного постоянного тока 0,5А.

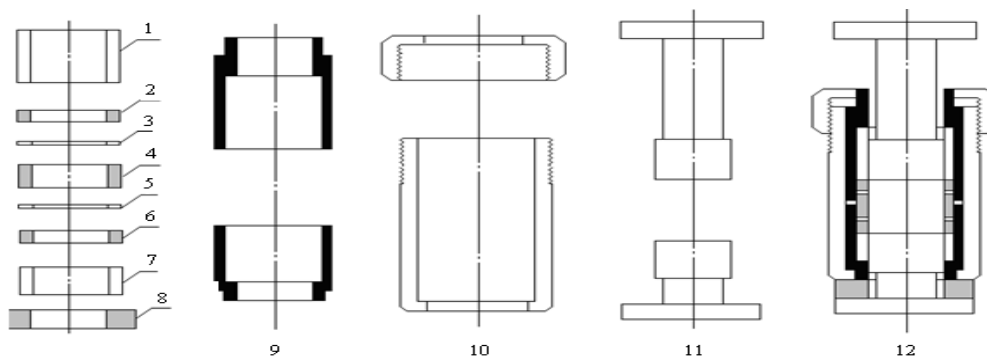

1 – прямоугольная распорная арка; 2 – весы напольные; 3 – домкрат; 4 – матрица;

5 – милливольтметр; 6 – амперметр; 7 – источник тока

a – установка для измерения УЭС; *б* – схема измерительной цепи

Рисунок 1 – Принципиальная схема

1,7 – токовые зонды; 2,4,6 – изоляционные втулки; 3,5 – пот.зонды; 8 – изол. шайба;
9 – изоляционная втулка; 10 – гайка и корпус; 11 – пуансоны; 12 – в сборе

Рисунок 2 – Матрица для измерения УЭС (ГОСТ 4668-75)

Проведение испытаний и результаты определения УЭС
у различных углеродистых материалов

Для проведения испытаний используют блок питания, работающий в двух режимах: источник постоянного тока, поддерживающий ток 0,5А (рекомендованного ГОСТ 4668-75), используется для измерения с удельным сопротивлением материала до 1 МОм*м. Второй режим – это источник постоянного напряжения для измерения более высокого сопротивления. Используемый блок питания упрощает процедуру измерения и расчетов, защищен от высоких токов. Для юстировки имеется «Точная настройка».

Собранная установка позволяет определять УЭС углеродистых материалов по ГОСТ 4668-75, но также определить зависимость изменения УЭС от прикладываемого давления. В таблице 1 приведены значения УЭС полукоксов, полученных при восстановительном обжиге [1], а также углеродистых восстановителей применяемых в настоящее время на ферросплавных заводах. Также для примера приведены значения УЭС у графита.

Таблица – 1 Результаты определения УЭС у различных углеродистых материалов в зависимости от давления

Материал	Давление, кг	Напряжение, V	Сила тока, А	УЭС, Ом*м	УЭС, 10 ⁻⁶ Ом*м	120/60
Полукокс №1	60	12,1	0,000098	3102	3101551020	127,1
	120	20,2	0,000208	2440	2439538462	100,0
Полукокс №2	60	9,8	0,000022	11190	11189818182	132,0
	120	13,5	0,00004	8478	8478000000	100,0
Полукокс №3	60	16,7	0,000088	4767	4767090909	131,2
	120	18,8	0,00013	3633	3632738462	100,0

Графит	60	0,0088	0,5	0	442	160,0
	120	0,0055	0,5	0	276	100,0
Кокс КНР	60	0,228	0,5	1	912000	271,4
	120	0,084	0,5	0	336000	100,0
Спецкокс ТОО "Сарыарка Спецкокс"	60	0,874	0,5	3	3496000	260,1
	120	0,336	0,5	1	1344000	100,0
Спецкокс ТОО "Сарыарка Спецкокс"	60	0,893	0,5	4	3572000	229,0
	120	0,39	0,5	2	1560000	100,0

Проведенные исследования показали, что УЭС полученного полукокса на 3-4 порядка (в 1000 и 10000 раз) выше, чем у углеродистых восстановителей, применяемых в настоящее время на ферросплавных заводах (кокс КНР и спецкокс ТОО "Сарыарка Спецкокс").

Повышенное удельное электросопротивление углеродистых восстановителей при рудно-термической плавке значительно улучшает технико-экономические параметры выплавки ферросплавов, за счет более глубокой посадки электродов, увеличения снимаемой мощности печи и температуры процесса.

Характеристика полукокса

Как видно из таблицы 2, полученный полукокк соответствует основным требованиям стандартов производства полукокса [3].

Таблица 2 - Характеристики полукокса

Показатель	Требования	Полученный Полукокк	Комментарий
Теплота сгорания на рабочую массу, ккал/кг	Не менее 6000	6500-7200	Изменяя режимные параметры, можно увеличить выход полукокса, снизив его калорийность до 6000-6500 ккал/кг.
Зольность на рабочую массу, %	Не выше 15	7-8	Незначительно зависит от режимных параметров и существенно от зольности исходного сырья.
Выход летучих веществ, %	Не выше 12	5-15	Зависит от режимных параметров. Можно получать полукокк с выходом летучих веществ более 15%.
Влажность, %	2-12	0-6	Сухой метод сушения

Выводы

1. Проведены испытания по определению УЭС полукокса, по результатам испытаний, выявлено, что УЭС полукокса в 1000 и 10000 раз выше, чем у углеродистых восстановителей, применяемых в настоящее время на ферросплавных заводах.

2. Определены следующие характеристики полукокса: теплота сгорания на рабочую массу - 6500-7200 ккал/кг; зольность на рабочую массу – 7-8%, выход летучих веществ – 5-15%, влажность – 0-6%. Результаты соответствуют требованиям стандартов производства полукокса.

Таким образом, полученный после магнетизирующего обжига железомарганцевых руд совместный продукт – полукокс соответствует основным требованиям стандартов производства полукокса, а также обладает лучшим специфическим свойством.

Список использованных источников

1. Разработка технологии обжигмагнитного обогащения железомарганцевых руд Казахстана: отчет о НИР /ХМИ им. Ж. Абишева. – Караганда, 2012. – С. 8-40.

2. Абилберикова А.А., Байсанов А.С., Торговец А.К, Самуратов Е.К. Экспериментальная установка для обжига железомарганцевых руд // Материалы Республиканского научного журнала «Технология производства металлов и вторичных материалов». – Темиртау, 2013. – С.3-5.

3. Абилберикова А.А., Байсанов А.С., Самуратов Е.К., Оспанов Н.И., Абилбериков А.А. Обжиг железомарганцевых руд Казахстана в камерной печи внешнего нагрева //Мат. Междун. научно-практ. конф., посв. 20-летию РГП «НЦ КПМС РК» и 55-летию Химико-металлургического института им. Ж. Абишева «Проблемы и перспективы развития горно-металлургической отрасли: теория и практика». – Караганда, 2013. – С.71-74.

4. Жучков В.И., Микулинский А.С. Методика определения электрического сопротивления кусковых материалов и шихт // Экспериментальная техника и методы высокотемпературных измерений. – М.: Наука, 1966. – С.43-46.

5. Павлинский Н. И., Ганцеровский О. Г. Электросопротивление шихт для выплавки углеродистого ферромарганца // Металлургия и коксохимия, 1974. – С.84-86.

МРНТИ 691.5

ИСАКУЛОВ Б.Р.,¹ АКУЛОВА М.В.,² ТОЛЕУОВ Т.Ж.,¹

ЖЕКЕЕВ С.О.,¹ ИСАКУЛОВ А.Б.¹

¹*Актыюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
г.Актобе, Казахстан*

²*Ивановский государственный политехнический университет,
г.Иваново, Российская Федерация*

РАЗРАБОТКА ОПТИМАЛЬНЫХ СОСТАВОВ И ИССЛЕДОВАНИЕ СВОЙСТВ ВЯЖУЩИХ НА ОСНОВЕ ОТХОДОВ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Промышленные отходы, многие из которых токсичны, практически не утилизируются из-за отсутствия эффективных ресурсо-и природосберегающих способов их вторичного использования. В работе рассматриваются основы новых безотходных технологий и практических разработок и предложений, которые позволяют использовать твердые отходы каждого предприятия, золы и шлаки топливно-энергетических комплексов, использование их в бетонах и цементах, ликвидируя золошлакоотвалы. Также установить возможности определения регулирования свойствами золо- и золошлаковых вяжущих путем корректировки состава вяжущего за счет изменения соотношения факторов. Это позволит решить экологическую и экономическую задачу строительного производства республики Казахстан. В работе также показаны экспериментальные данные, полученные в результате изучения комплексными методами физико-химических исследований продуктов, взаимодействия вяжущих композиций на основе высококальциевой золы – уноса, и их определении фазового состава щелочного компонента и добавки.

Ключевые слова: золошлак, содосульфатная смесь, жидкое стекло, электротермофосфорный шлак, силикатный модуль, прочность, легкие бетоны.

Өнеркәсіптік қалдықтар, олардың көбі улы болып табылады, оларды қайта пайдалану ресурстық және экологияға қауіпсіз жолдарының жоқтығынан іс жүзінде жойылмай тұр. Жұмыс барысында жаңа қалдықсыз технологиялардың негіздері мен практикалық әзірлемелері, және әр кәсіпорыннан қатты қалдықтарды, күл мен отын-энергетикалық кешендердің шлактарын, оларды цементтерде және бетонда қолдануға, күл төгінділерін жоюға мүмкіндік беретін ұсыныстар қарастырылады. Сондай-ақ, факторлардың коэффициентінің қатынасын өзгерту арқылы байланыстырғыштың құрамын түзету арқылы күл мен күл-шлак байланыстырғыш заттардың қасиеттерін реттеу мүмкіндігін анықтауға болады. Бұл Қазақстан Республикасының құрылыс индустриясының экологиялық және экономикалық міндеттерін шешуге мүмкіндік береді. Жұмыс барысында өнімдерді кешенді әдіс бойынша физика-химиялық қасиеттерін зерттеу нәтижесінің деректері, жоғары кальцийді күлдену негізіндегі тұтқыр композициялардың өзара әрекеттесуі және сілтілі компоненттер мен қоспалардың фазалық құрамын анықтаудың экспериментальді көрсеткіштері көрсетілген.

Кілт сөздер: сұйық шыны, беріктігі, жеңіл бетондар, электротермофосфорлы қож, силикатты модуль, содосульфат қоспасы, күлді-қож.

Industrial wastes, many of which are toxic, are practically not disposed of due to the lack of effective resource- and environmentally-friendly ways of their re-use. The paper discusses the basics of new non-waste technologies and practical developments and proposals that allow the use of solid waste from each enterprise, ash and slags of fuel and

energy complexes, their use in concretes and cements, eliminating ash dumps. Also, it is possible to establish the possibility of determining the regulation of the properties of gold and ash-and-slag binders by adjusting the composition of the binder by changing the ratio of factors. This will allow to solve the ecological and economic task of the construction industry of the Republic of Kazakhstan. Experimental data obtained as a result of studying complex products of physicochemical research of products, interaction of astringent compositions based on high-calcium ash-entrainment, and their determination of the phase composition of the alkaline component and additive are also shown.

Key words: Ash and slag, sodosulfate mixture, liquid glass, electrothermophosphor slag, silicate module, strength, lightweight concretes.

1. Введение. В странах СНГ на протяжении многих лет проводятся научно-исследовательские работы, посвященные проблемам развития сырьевой базы, разработки легких бетонов и изучению их свойств, а также модификации составов и получения различных материалов на основе безобжиговых цементов и др. Анализ мирового опыта свидетельствует о том, что широкие возможности в решении этого комплекса проблем открываются с применением безобжиговых цементов и бетонов на их основе [1-8]. Они обладают рядом физико – механических и технико – эксплуатационных характеристик, значительно превышающих аналогичные свойства многих других минеральных вяжущих и композитов на их основе. Для их изготовления в регионах Казахстана имеются сырьевые ресурсы в виде многотоннажных отходов металлургической, горнодобывающей, нефтехимической и топливно - энергетической промышленности [5]. Универсальностью этих материалов является большой диапазон прочности вяжущих материалов от 20 до 180 МПа, для бетонов от 0,5 до 150 МПа. Перспективность применения этих вяжущих определяется тем, что производства их базируется в использовании отходов, попутных продуктов, таких, как все гранулированных и отвальных шлаков, золы – уноса и золошлаковых смесей, а также щелочесодержащих отходов и других [1, 2, 5, 8].

2. Исследование свойств и разработка составов вяжущего на основе высококальциевой золы уноса.

Для установления возможности создания вяжущих на основе золы-уноса нами рассматривались основные физико-химические процессы взаимодействия, и фазовый состав образующихся при этом продуктов. Для изучения активности и скорости набора прочности в безобжиговых щелочных композициях, а также за счет введения добавок, изучение композиции на основе золы-уноса, нами проводилось исследование в 28 суточном возрасте после тепловой и тепловлажностной обработки. Нами установлено, что композиции на основе золы-уноса обладают вяжущими свойствами, а фазовый состав продуктов твердения определяет характер этих свойств. Экспериментальные данные, полученные в результате изучения комплексными методами физико-химических исследований продуктов,

взаимодействия вяжущих композиций на основе высококальциевой золы – уноса показали, что их фазовый состав определяется видом щелочного компонента и добавки. При изучении влияния плотности щелочного компонента на прочность камня вяжущего использовали жидкое стекло с разными силикатными модулями (M_c). Нами установлено, что при сжатии камня вяжущего, при затворении золы – уноса с силикатным щелочным компонентом, раствор зависит от плотности и силикатного модуля жидкого стекла. Увеличение плотности раствора щелочного компонента и соответственно концентрация его повышается и это приводит к увеличению прочности камня вяжущего. При плотности раствора щелочного компонента 1100 кг/см^3 прочность камня вяжущего составляет 16.5, 26.7 и 23.0 МПа, соответственно для растворов силиката натрия с $M_c - 3,2$ и 1. Увеличение плотности раствора щелочного компонента с 1100 до 1300 кг/см^3 привело к повышению прочности камня вяжущего в 1,7 – 2 раза и соответственно в зависимости от модуля стекла составила 30,5; 46,9; 46,1 МПа. При снижении силикатного модуля жидкого стекла до 2 прирост прочности составляет до 1,5 раз, чем при аналогичных плотностях раствора. Но при снижении M_c до 1 прирост прочности по сравнению с составами на дисиликате натрия не наблюдается. Необходимо также отметить, что вышеуказанные составы вяжущего являются быстросхватывающимися и их щелочерастворозольное отношение, составило – 0,38. Полученные данные влияют на физико – механические характеристики вяжущего материала. Силикатный модуль жидких стекол и плотность растворов на их основе показывают, что по мере понижения M_c до 1, сроки схватывания несколько растягиваются. На наш взгляд, это вызвано большой устойчивостью жидких стекол с более низким силикатным модулем, обладающим более высоким зарядом на поверхности частиц против коагулирующего воздействия ионов S_a золы. Кроме того, с уменьшением M_c стеклосодержание SiO анионов снижается.

Как показали результаты нашего испытания (табл.1), с увеличением содержания электротермофосфорного шлака прочность при сжатии повышается и достигает до 48,1 МПа. Очевидно, это объясняется тем, что гранулированный электротермофосфорный шлак, как более активный компонент системы, дает основное количество гидратов, придающих прочность. Кроме того, с увеличением состава вяжущего электротермофосфорного шлака растворошлаковое отношение понижается с 0,40 до 0,30. Таким образом, анализируя результаты вышеприведенных исследований, можно сделать предварительный вывод о большей предпочтительности щелочных систем на основе силикатных щелочных солей, обладающих более высокими потенциальными возможностями перед не силикатными щелочными солями.

Таблица 1 – Влияние дисперсности золы-уноса на прочность камня вяжущего

Удельная поверхность золы – уноса, м ² /кг	Количество массы золы уноса, %	Затворитель	Предел прочности при сжатии, МПа
300	2,5	Жидкое стекло	21,2
350	2,5	Жидкое стекло	28,1
400	2,5	Жидкое стекло	42,0
295	2,5	КШК	21,3
350	2,5	КШК	30,7
400	2,5	КШК	34,5
295	0	КШК	21,0
350	0	КШК	30,6
410	0	КШК	38,4

Прим: КШК - комплексный щелочной компонент

Известно [1, 2, 7], что управлять процессами структурообразования шлакощелочных вяжущих систем можно путем выбора щелочного компонента с регулируемой скоростью диссоциации, зависящей от его природы. Управлять процессами структурообразованиями шлакощелочных вяжущих систем можно путем выбора щелочного компонента с регулируемой скоростью диссоциации, зависящей от его температурных условий, рН дисперсной среды. При проведении экспериментальных работ нами использована содосульфатная смесь, которая применялась в виде водного раствора с плотностью 1200 кг/м³, которую добавляли в жидкое стекло с Мс – 3. Содосульфатную смесь на прочность вяжущего камня рассматривали также в вяжущей системе на основе электротермофосфорного шлака. Введение в качестве добавки содосульфатной смеси, видимо, в силу своего химического состава значительно углубляет гидратацию шлакового стекла, а также способствует образованию волокнистых гидросульфатоалюминатов кальция, выполняющих роль дополнительной арматуры и уплотняющих структуру цементного камня. Наряду с тепловлажностной обработкой образцы параллельно подвергались тепловой обработке. Во избежание интенсивного испарения влаги формы с образцами плотно закрывались.

Результаты показали, что при тепловлажностной обработке, когда в состав компонента вводили содосульфатную смесь, предел прочности образцов на сжатие на 7 – 22% выше, чем у образцов, подвергнутых к тепловой обработке. С увеличением количества содосульфатной смеси в составе щелочного компонента до 75% по объему приводит к повышению прочности камня вяжущего. Так, прочность камня вяжущего чисто на жидком стекле составляет 31,1 и 38,3 МПа соответственно для образцов,

подвергнутых тепловлажностной обработке и тепловой обработке. Прочность образцов, содосульфатной смесью 75% соответственно составила 44,5 и 47,5 МПа. Но дальнейшее увеличение количества содосульфатной смеси приводит к резкому снижению прочности. Содосульфатная смесь также положительно влияет на сроки схватывания вяжущего. При оптимальном соотношении содосульфатной смеси к жидкому стеклу (75:25) сроки схватывания удлиняются почти в 7 раз по сравнению с контрольными образцами. Таким образом, установлено (табл. 2), что применение содосульфатной смеси в шлакощелочных вяжущих систем, на основе электротермофосфорного шлака, приводит к увеличению прочности до 45%.

Таблица 2 – Влияние соотношения электротермофосфорного шлака на прочность камня вяжущего

Алюмосиликатный компонент		Щелочной компонент		Р/З	Прочность при сжатии, МПа
Зола-унос, %	ЭТФ шлак, %	Вид	Плотность, кг/м ³		
-	100		1300	0,28	40,2
25	75	Жидкое стекло	1300	0,30	42,3
50	50		1300	0,34	30,1
75	25		1300	0,35	32,1
100	-		1300	0,38	31,0
-	100	Дисиликат натрия	1250	0,28	61,0
25	75		1250	0,31	48,1
50	50		1250	0,36	40,7
75	25		1250	0,38	36,4
100	-		1250	0,4	32,6

Кроме того, введение содосульфатной смеси в состав вяжущего приводит к значительному снижению стоимости вяжущего за счет экономии дефицитного промышленного жидкого стекла. В дальнейших исследованиях по созданию вяжущего на основе золы – уноса использована в основном содосульфатная смесь. В отличие от вяжущей композиции на основе электротермофосфорного шлака при затворении золы – уноса щелочным компонентом, состоящим из жидкого стекла и водного раствора содосульфатной смеси, оптимальным соотношением последних является 50:50. Прочность в этом случае составляет 38,9,0 МПа и 1,3 раза выше, чем контрольных, т.е. затворенных на чистом жидком стекле. Образцы, приготовленные затворением золы –

уноса водным раствором содосульфатной смеси и подвергнутых тепловлажностной обработке, практически прочности не имели.

Выводы:

1. Нами показано, что при сжатии камня вяжущего, при затворении золы – уноса с силикатным щелочным компонентом, раствор зависит от плотности и силикатного модуля жидкого стекла.

2. Наши результаты показали, что при тепловлажностной обработке, когда в состав компонента вводили содосульфатную смесь, предел прочности образцов на сжатие на 7 – 22% выше, чем у образцов, подвергнутых к тепловой обработке.

3. Нами установлено, что применение содосульфатной смеси в шлакощелочных вяжущих, на основе электротермофосфорного шлака, приводит к увеличению прочности до 45%. Кроме того, введение содосульфатной смеси в состав вяжущего приводит к значительному снижению стоимости вяжущего за счет экономии дефицитного промышленного жидкого стекла.

Список использованных источников

1. Глуховский В Д., Кривенко П.В. и др. Шлакощелочные бетоны на мелкозернистых заполнителях. - Киев: Вища школа, 1981. -223 с.

2. Глуховский В.Д., Пахомов В.А. Шлакощелочные цементы и бетоны.- Киев: Будивельник, 1978. -184 с.

3. Глуховский В.Д., Волянский А.В., Гончаров В.А. и др. Щелочные и щелочно-щелочноземельные гидравлические вяжущие и бетоны. - Киев: Вища школа, 1979. - 231с.

4. Рыбьев И А. Строительные материаловедение: Учебное пособие для вузов.- М.: ВШ, 2007. -435с.

5. Бисенов К. А., Касимов И. К., Тулаганов А. А., Удербает С. С. Легкие бетоны на основе безобжиговых цементов: Монография. - Алма-Ата, 2005. -411с.

6.Акулова, М.В. Механохимическая активация и детоксикация промышленных отходов для получения вяжущих легких бетонов / М.В. Акулова, Б.Р. Исакулов // Вестник ВолГАСУ, Волгоград, 2013.-№1.- С. 75-78.

7.Исакулов, Б.Р. Легкие бетоны на основе отходов промышленности и местных сырьевых ресурсов Казахстана и Средней Азии / Б.Р. Исакулов, А.С. Жив. -Актобе, 2011.- 350 с.

8.Заурбеков Ш.Ш, Муртазаев А.Ю., Успанова А.С, Сайдумов М.С.Использование золошлаковых отходов ТЭЦ г. Грозного для получения строительных композитов // Экология и промышленность России, январь, 2011г.

МРНТИ 666.291.1

КАЛИЕВА Ж.Е.¹, ЖУМАБАЙ Г.Ж.¹

¹*Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан*

СЫРЬЕВЫЕ МАТЕРИАЛЫ И СПОСОБЫ ПРИГОТОВЛЕНИЯ СИЛИКАТНОГО КИРПИЧА

Основным сырьем для производства силикатных изделий являются кварцевый песок, кальциевая воздушная известь и вода. Силикатный кирпич — кирпич, состоящий из кварцевого песка и извести. Кирпич силикатный считается экологически чистым строительным материалом, так как он состоит только из натурального сырья: песка, воды и извести. В современном строительстве применяются красящие пигменты при производстве кирпича. Свое применение силикатный кирпич нашел в гражданском и промышленном строительстве, но его нельзя использовать при кладке печей, каминов, фундамента зданий и иных конструкциях, которые часто будут подвергаться воздействию высоких температур и воды. Среди сильных сторон кирпича силикатного можно выделить его морозоустойчивость, высокие звукоизоляционные характеристики. По прочности кирпич силикатный можно сравнить с натуральным камнем.

Ключевые слова: известь, силикатный смесь, кварцевый песок, пигмент, алюмощелочной шлам, силосный способ, барабанный способ.

Силикатты қоспалар өндірісінде кварцті құм, кальцийлі, ауада қататын әк және су басты шикізат болып табылады. Силикатты кірпіш кварцті құм мен әктен тұратын кірпіш. Табиғи шикізат: құм, әк және судан тұратын болғандықтан, силикатты кірпіш, экологиялық таза құрылыс материалы болып саналады. Силикатты кірпіш азаматтық және өндірістік құрылыста қолданылады. Бірақ та оларды жоғары температура және су қажет ететін пеш, алауошақ және іргетас құрылысында қолдануға болмайды. Силикатты кірпішті аязға төзімді және дыбыс өткізбейтін материал қатарына жатқызуға болады. Қаттылығына байлынысты силикатты кірпішті табиғи таспен салыстыру болады.

Кілт сөздер: әк, силикатты қоспа, кварцті құм, пигмент, алюмосілтті қалдық, силосты тәсіл, барабанды тәсіл.

The main (basic) raw material of silicate products are quarts sand, calcium ethereal lime and water. Silicate brick is a brick, which contains quarts sand and lime. Silicate brick is considered to be the ecological clean building material, as it consists of only natural raw materials: sand, water and lime. Coloring pigments are applied in production of bricks in modern construction. The usage of silicate brick is found in the civil and industrial construction but it cannot be used in bricklaying of furnaces, fireplaces, the foundation of buildings and other constructions which are often exposed to the effect of high temperature and water. Among strong sides of silicate brick its frost-resistance and high soundproofing characteristics can be distinguished. By strength the silicate brick can be compared with natural stone

Key words: chalk, silicate mixture, quartz sand, pigment, aluminosilicate sludge, silage method, drum method.

Сырье для производства силикатного кирпича – песок. Песок для изготовления силикатной продукции, как правило, добывают в карьерах открытым способом, далее

осуществляется доставка данного природного ископаемого на предприятие, например посредством автотранспорта. Кварцевый песок в производстве силикатных изделий применяют немолотый или в виде смеси немолотого и тонкомолотого, а также грубомолотого с содержанием кремнезема не менее 70%. Наличие примесей в песке отрицательно влияет на качество изделий, чтобы уменьшить их количество необходимо осуществлять просев песка. [2.98]

Предприятия по изготовлению силикатных изделий могут иметь как собственное известковое производство (примерно 60% предприятий), так и закупать известь у сторонних организаций. Во многом известь определяет конечные свойства кирпича, при этом массовая доля её составляет около 8%. Сырьем для производства извести является известняк – карбонатная порода класса «А», на территории нашей страны много месторождений данной породы. Сырьём для производства извести являются карбонатные породы, содержащие не менее 90% углекислого кальция CaCO_3 . К ним относятся известняк плотный, известняковый туф, известняк-ракушечник, мел, мрамор.

Известняк доставляют на производственные площадки заводов в приемные бункера, далее посредством лотковых питателей камень поступает в щековые дробилки, где осуществляется дробление камня до фракции 100мм, что необходимо по технологии обжига в шахтных печах. Фракция менее 40мм отсеивается в грохоте. В итоге получается узкоцелевая фракция 40-100мм. Затем известняк распределяется по бункерам печей. Печи – это основное оборудование известнякового производства. Производство извести на предприятиях по изготовлению силикатных изделий осуществляется в основном в шахтных и вращающихся печах, также есть печи кипящего слоя, кольцевые печи, однако 90% предприятий используют печи шахтного типа, работающие в большинстве своем на газообразном топливе. Температура в зоне обжига печи составляет 1100-1200оС. При обжиге известняк под влиянием высокой температуры разлагается на углекислый газ и оксид кальция, при этом теряет 44% своего первоначального веса. В результате обжига получается известь.

Известь должна характеризоваться быстрым гашением и должна содержать не более 5% MgO . Пережог замедляет скорость гашения извести и даже вызывает появление в изделиях трещин, вспучиваний и других дефектов, поэтому для производства автоклавных силикатных изделий известь не должна содержать пережога.

Воду при производстве силикатного кирпича применяют на всех стадиях производства: при гашении извести, приготовлении силикатной массы, при запаривании кирпича-сырца, получении технологического пара, прессовании. Используется артезианская вода. [6.25]

Однако отечественным заводам приходится встречаться с исходными сырьевыми материалами, некоторым оборудованием и условиями их обслуживания, далекими от оптимальных. Кроме того, производимые в настоящее время силикатные изделия имеют высокое водопоглощение и водонасыщение, что приводит к недолговечности. В последние годы значительно возрастает интерес к использованию побочных продуктов и отходов промышленности в производстве строительных материалов, и этот путь является перспективным и актуальным, так как позволяет решать не только технико-экономические, но и острые экологические вопросы.

Кроме того, известен состав изготовления силикатного кирпича из полупродукта глиноземистого производства нефтелинового шлама. Недостатком этого состава является невозможность получения кирпича марки прочности выше М150.

Сущность изобретения заключается в повышении качества силикатного кирпича, снижении материалоемкости при изготовлении и в защите окружающей среды путем использования промышленных отходов при его производстве.

Техническим результатом изобретения является повышение прочности, трещностойкости, долговечности, снижение теплопроводности силикатного кирпича.

Технический результат достигается тем, что в известном составе для изготовления силикатного кирпича, содержащем кварцевый песок и известь, особенностью является то, что он дополнительно содержит алюмощелочной шлам - отход металлообрабатывающего производства, при следующем соотношении компонентов, мас. %:

- кварцевый песок 84-88%
- известь 6-8 %
- алюмощелочной компонент 6-8%

Алюмощелочной шлам является отходом травильных ванн, образующимся на металлургических и авиационных заводах в процессе обработки алюминия и его сплавов концентрированным раствором едкого натра. При действии щелочи на сплав слой оксида алюминия растворяется, образуя алюминаты натрия. На дно травильной ванны выпадает осадок, содержащий гидроксоалюминат натрия, который после отстоя и нейтрализации имеет рН, равный 7,7. Использование алюмощелочного шлама обеспечивает технологию механохимической активации песка. [5.194]

Силикатный кирпич по своему составу и технологии изготовления не имеет ничего общего с керамическим кирпичом, тем не менее, материалу присущи многие характеристики, которыми обладает традиционный строительный кирпич из керамики (прочность, долговечность, морозостойкость). Силикатный кирпич получают методом прессования влажной смеси, состоящей из песка, извести и специальных вяжущих добавок.

По существующей классификации относится к стеновым материалам, полученным по безобжиговой технологии. Песчано-известковый состав обдается в автоклаве горячим паром, что придает отформованным изделиям высокую прочность. Масса готового отформованного изделия немного превышает 4 кг. Кирпич имеет правильные геометрические формы, и по установленным стандартам может классифицироваться как полнотельный модульный (250×129×65), полнотельный одинарный(250×120×65) , пористо-пустотелый, пустотелый с пористым наполнителем.

Силикатный кирпич не может применяться в качестве основной строительной единицы при строительстве фундаментов и опорных стен в условиях повышенной влажности (там, где близко подходят грунтовые воды), а также при возведении стен зданий, которые будут подвергаться воздействию влаги в процессе эксплуатации (промышленные здания, где используется паровая обработка, котельные, бани и т.д.). В условиях, где влажность находится в пределах нормы, силикатный кирпич используется для кладки стен, как наружных, так и внутренних, а также для облицовки зданий. Силикатный кирпич не выдерживает постоянных высокотемпературных нагрузок. [4.167]

При барабанном способе необходимое количество песка определяется по объему, а известь по массе. Оба компонента поступают в отдельные бункера, под которыми находится гасильный барабан. Известь предварительно перемалывается до однородной тонкоизмельченной массы и периодически (вместе с песком) в определенных дозируемых пропорциях поступает в барабан, который сразу же герметично закрывается. Следующим этапом является перемешивание извести и песка в течение 6 минут в сухом виде, затем при непрерывно вращающемся барабане подается под давлением 0,2 МПа горячий пар (процесс гашение извести), и через 40 – 50 минут смесь можно считать готовой для изготовления кирпича.

При силосном способе песок и известь предварительно увлажняются и перемешивается, а затем поступает в силос, представляющий собой специальную емкость с различным объемом (максимальный объем силоса – 20 м³), в которой и происходит гашение извести. Этот процесс занимает значительно больше времени (в 10 раз), чем при барабанном способе, что является недостатком данного способа производства. [1.56]

Облицовка из гладкого, а в особенности из рифленого силикатного кирпича, создает особый архитектурный эффект. Этот эффект еще больше усиливается при использовании цветного силикатного кирпича. Подходящие синтетические цветные пигменты сегодня предлагаются для этой цели и дают кирпичу приятную ровную окраску. Дизайн облицовки с применением цветного силикатного кирпича, использование которого более или менее

практикуется в некоторых местах, подчеркивает многосторонние возможности, которые дает этот материал.

В соответствии с данными проведенных к настоящему времени исследований, устойчивое окрашивание силикатного кирпича может быть достигнуто, только если подходящими пигментами для плитки и кирпича окрашивается вся масса. Окрашивание нанесением поверхностного слоя, как бы это не делалось, не может заменить устойчивости полного окрашивания, кроме того, при окрашивании поверхностного слоя скрывается структура силикатного кирпича.

Цветные пигменты для плитки и кирпича должны отвечать следующим требованиям:

- устойчивость к извести;
- устойчивость к температурам, возникающим во время обжига кирпича;
- устойчивость к воздействию света и атмосферных явлений, так как цветной силикатный кирпич должен сохранять свой цвет также и при использовании его для внешней кладки.

Исследования показали, что кроме органических пигментов, которые не подходят либо из-за низкой щелочестойкости, либо из-за недостаточной светостойкости и устойчивости к атмосферным явлениям, также ряд неорганических пигментов не может использоваться для окрашивания силикатного кирпича. [3.35]

Производство цветного силикатного кирпича поднимает вопрос о том, когда в ходе производственного процесса добавлять пигмент для плитки и кирпича. Это зависит от методов производства, преобладающих на заводе. В основном используются непрерывное и порционное смешивание песчано-известковой массы. Чаще всего пигмент для плитки и кирпича добавляется после работы реактора, и таким образом пигмент в раствор не попадает. Однако, это возможно только в том случае, если добавление пигмента осуществляется интенсивно с помощью подходящего after-mixer. Если эффект перемешивания недостаточен, то тонкодисперсные пигментные включения не могут быть хорошо распределены в относительно сухой песчано-известковой смеси: их высокая окрашивающая способность используется не полностью и могут образоваться нежелательные скопления пигмента. Когда применяется метод порционного смешивания, после работы реактора рекомендуется использовать смеситель принудительного типа. В непрерывном процессе, где в большинстве случаев используются мешалки с двумя стержнями, хорошее распределение пигмента в конечном смесителе (after-mixer) не может быть достигнуто. Следовательно, при непрерывной работе пигмент должен быть добавлен в смеситель уже на начальном этапе (pre-mixer). Таким образом, пигмент для плитки и кирпича подвергается двойному смешивающему процессу; к тому же, выдерживание песчано-известковой массы в реакторе обеспечивает лучшее распределение пигмента в after-mixer. Из-за относительно низкой

текучести порошковых пигментов, непрерывное измерение пигмента для кирпича и плитки создает трудности, если предъявляются суровые требования к точности. Как и точное непрерывное добавление порошкового пигмента или пигментного раствора, так и хорошее включение в смесь, может быть достигнуто с помощью современных технологий дозировки и растворения. Однако, когда пигмент добавляется в форме суспензии, уровень содержания пигмента ограничен, так как может быть добавлено только строго определенное количество пигмента.

Гранулированные пигменты, такие как Байферрокс 110 G, не рекомендуются для использования в силикатных кирпичах. В мелкофракционной песчано-известковой смеси, в отличие от других строительных материалов, например, бетонных дорожных покрытий, гранулам требуется намного больше энергии и времени, чтобы распределиться; и даже если эта проблема разрешена, могут возникнуть другие. Если принимается во внимание использование гранулированных пигментов, которые имеют значительные преимущества, необходимы предварительные испытания в существующих производственных условиях.

Прочностные характеристики окрашенного силикатного кирпича. Производители силикатного кирпича интересуются, может ли влиять на прочность их кирпича добавление пигментов для плитки и кирпича.

Список использованных источников

1. Зейфман М.И. Производство силикатного кирпича и силикатных ячеистых материалов. – 1990. – 184 с.
2. Воробьев В.А., Комар А.Г. Строительные материалы. – М., 1971. – 496 с.
3. Павленко В.И., Тушева И.С. Радиационный мониторинг производства извести и силикатного кирпича// Строительные материалы, – 2001. - №4. – С.39-40.
4. Вахнин М.П., Анищенко А.А. Производство силикатного кирпича. – М., 2000. – 191с.
5. Хавкин Л.М. Технология силикатного кирпича. – М., 1982. – 384 с.
6. Гвоздарев И.П. Производство силикатного кирпича. – М., 1951 – 170 с.

МРНТИ 549.232

ЕРСАЙЫНОВА А.А.,¹ БУРАБАЕВА Н.М.²

¹*Актыобинский региональный государственный университет им. Жубанова, г.Актобе,
Казахстан*

²*АО «Институт металлургии и обогащения», г.Алматы, Казахстан*

ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ПАРАЖИДКОСТНОГО РАВНОВЕСИЯ В СИСТЕМЕ СЕЛЕН-СЕРА

На основе температурных и концентрационных зависимостей парциального давления насыщенного пара компонентов системы компонентов селен-сера и их активности в жидкой конденсированной фазе определены термодинамические функции смеси и испарения сплавов. Термодинамическая активность серы в системе Se-S принимается на основе размера парциального давления паров в зависимости от размера давления пара по отношению к давлению пара по сравнению с чистым компонентом. Система характеризуется сильным отрицательным отклонением от идеала. Частичное и интегральное изменение энтальпии смешения отрицательно во всем диапазоне концентраций, т.е. Образование жидких растворов селена-серы происходит из-за высокой температуры. Минимальная кривая изменяет интегральную энтальпию сумм смешения до $-9,67$ кДж / моль. Изменение энтропии образования сплавов положительно и незначительно по размеру, максимум соответствует $2,01$ Дж / (моль \cdot К). Экстремум на кривой соответствует кумулятивному изменению состава Se_3S_7 , что согласуется с более ранними масс-спектрометрическими исследованиями. Концентрационная зависимость энтальпии и энтропии испарения имеет сложную форму, которая, по-видимому, обусловлена разнообразием молекулярной структуры жидких растворов и паровой фазы. Определенные частичные термодинамические функции образования и испарения слияний системы селен-серы и интегральных констант могут использоваться в термодинамических расчетах, а также заполнять базу физико-химических и помогать этим термодинамическим размерам.

Ключевые слова: сера, селен, давление пара, активность, энтропия, энтальпия, парциальные функции, интегральные функции, смешение, испарение.

Селен-күкірт жүйесін құрастырушы компоненттердің қаныққан буларының парциалды қысымдарының температура-концентрациялық тәуелділіктеріне және олардың сұйық-қойытылған фазадағы белсенділігіне негізделі отырып балқымалардың араласуы мен булануының термодинамикалық функциялары анықталды. Se-S жүйесіндегі күкірттің термодинамикалық белсенділігі, парциалды бу қысымының шамасы балқыма үстіндегі бу қысымы шамасының таза компоненттердің үстіндегі бу қысымы шамаларының өзара қатынастары негізінде алынған. Қалаған мұраттан үлкен теріс ауытқушылығымен мінезделеді. Барлық концентрация интервалында араласу энтальпиясының парциалды және интегралды өзгерулері теріс, демек сұйық-күкірт ерітінділерінің пайда болуы жылу бөлінумен жүреді. Араласудың интегралды энтальпиясының өзгеруінің қисықтағы минимумы $-9,67$ кДж/моль шамасын құрайды. Балқымалардың пайда болуындағы энтропияның өзгеруі оң және шамасы айтарлықтай емес, максимум $2,01$ Дж/(моль \cdot К) сәйкес келеді. Қисықтағы интегралды функциялардың өзгеру экстримумы Se_3S_7 құрамына сәйкес келеді, бұл осыған дейін өткізілген масс-спектрометриялық зерттеулердегі мәліметтермен жанасады. Булану энтальпиясының және энтропиясының концентрациялық тәуелділігі күрделі сыртқы пішінге ие, бұл, шамасы, сұйық ерітінділер мен булы фазалардың молекулярлы

құрамдарының әртүрлілігімен түсіндіріледі. Анықталған селен-күкірт жүйесіндегі балқымалардың булануы парциалды термодинамикалық функциялардың пайда болуы және интегралды константасы термодинамикалық есептеулерде қолданылуы мүмкін, сонымен қоса физика-химиялық және термодинамикалық шамалардың анықтамалық мәліметтер базасын толықтырады.

Кілт сөздер: күкірт, селен, бу қысымы, белсенділік, энтропия, энтальпия, парциалды функциялар, интегралды функциялар, араласу, булану.

On the basis of temperature and concentration dependences of partial pressure of saturated steam of components of selenium-sulfur components system and their activities in the liquid condensed phase thermodynamic functions of the mixture and evaporation of alloys are defined.

The thermodynamic activity of sulfur in Se-S system is received on the basis of the size of partial vapor pressure depending on the vapor pressure size in relation to vapor pressure compared to a pure component. The system is characterized by a strong negative deviation from the ideal.

Partial and integral mixing enthalpy change is negative in all concentration range, that is, the formation of liquid solutions of selenium-sulfur comes from the heat. The minimum of the curve changes the integral enthalpy of mixing amounts to -9.67 kJ / mol. Change of entropy of formation of alloys positively and insignificantly in size, maximum corresponds to $2,01$ J / (mol • K). The extremum on the curve corresponds to the cumulative change in the composition of Se_3S_7 , which is consistent with earlier mass spectrometric studies. The concentration dependence of the enthalpy and entropy of vaporization has a complex shape that is apparently due to the variety of the molecular structure of liquid solutions and the vapor phase. Certain partial thermodynamic functions of education and evaporation of fusions of system selenium-sulfur and integrated constants can be used in thermodynamic calculations, and also fill up base of physical and chemical and help these thermodynamic sizes.

Key words: sulfur, selenium, vapor pressure, activity, entropy, enthalpy, partial functions, integrated functions, mixture, evaporation.

На основании температурно-концентрационных зависимостей парциального давления, насыщенного пара компонентов, составляющих систему селен-сера и их активностей в жидкой конденсированной фазе определены термодинамические функции смешения и испарения сплавов. Термодинамическая активность серы в системе Se-S получена на основании величины парциального давления пара как отношение величины давления пара над сплавом к величине давления пара над чистым компонентом. Система характеризуется сильным отрицательным отклонением от идеальности. Парциальные и интегральное изменения энтальпии смешения отрицательны во всем интервале концентраций, то есть образование жидких растворов селен-сера идет с выделением тепла. Минимум на кривой изменения интегральной энтальпии смешения составляет величину $-9,67$ кДж/моль. Изменение энтропии образования сплавов положительно и незначительно по величине, максимум соответствует $2,01$ Дж/(моль·К). Экстремум на кривой изменения интегральной функции соответствует составу Se_3S_7 , что согласуется с данными проведенного ранее масс-спектрометрического исследования. Концентрационные зависимости энтальпии и энтропии испарения имеют сложную форму, что, по-видимому, обусловлено многообразием

молекулярного состава жидких растворов и паровой фазы. Определенные парциальные термодинамические функции образования и испарения расплавов системы селен-сера и интегральные константы могут быть использованы в термодинамических расчетах, а также пополнить базу физико-химических и справочных данных термодинамических величин.

Введение.

Термодинамические исследования системы селен-сера посвящены, в основном, определению коэффициентов разделения, активности, давления и состава пара компонентов расплава [1-8]. Однако величин физико-химических констант смешения и испарения расплавов, которые могут быть получены на основании подобных исследований, авторами указанных исследований не приведено.

Одной из наиболее ранних работ по изучению равновесия в системе расплав-пар смесей серы и селена является исследование [1], в котором при температурах кипения, определяемых прямым измерением, периодическим отбором проб и их анализом найден состав пара над жидкими растворами в интервале 0,02 – 80 масс. % селена. Авторами рассчитаны коэффициенты активности компонентов в указанных условиях. Расчет выполнен в предположении того, что жидкая сера вблизи температуры кипения состоит из молекул S_8 , а селен - из молекул Se_2 , в паровой фазе присутствуют молекулы: S_8 , S_6 , S_2 , Se_6 и Se_2 .

Определением парциальных давлений серы и селена над сплавами во всем интервале концентраций при температуре 250 °С занимались авторы исследования [2]. Для определения величин давления пара составляющих использован метод струи, в котором количество испарившейся серы измеряли по изменению массы, а количество испарившегося селена – по изменению гамма-активности образца сплава, в который вводили радиоизотоп – ^{75}Se . При расчете парциальных давлений принят состав пара, состоящий из молекул серы S_8 и селена - Se_6 . Авторами установлено, что парциальное давление пара селена над жидкими растворами значительно превышает давление пара над элементарным селеном, величина активности достигает 20, в то время как активность серы имеет отрицательное отклонение от закона Рауля. Это объяснено образованием соединений между серой и селеном. Однако подобные результаты противоречат в одном случае определению активности как отношения давления пара над сплавом к давлению пара над чистым элементом, в другом - сложностью дистилляционного разделения серы и селена, и, кроме того, разными знаками отклонения от идеальности.

В исследовании [3] динамическим методом с использованием радиоизотопа ^{75}Se изучено равновесие расплав – пар над разбавленными растворами селена в сере в концентрационной области 0,01-1 масс. % при температуре 250-280 °С и установлено, что коэффициент распределения селена между жидкой и газовой фазами равен 2,4, на основании

чего сделан вывод о принципиальной возможности очистки серы от небольших примесей селена методом фракционной конденсации. Рассчитаны также коэффициенты активности селена в сере, а полученные высокие значения объяснены образованием смешанных молекул.

В исследовании [4] на пароциркуляционном приборе эффективностью в одну теоретическую тарелку произведены измерения по распределению селена между жидкостью и паром и измерения температурной зависимости давления насыщенного пара растворов селена в сере. Изучено равновесие жидкость-пар в системе сера-селен для растворов с концентрацией 0,32-89 ат. % селена и давления 50-760 мм рт.ст (6,7-101,3 кПа). Отмечено, что сера имеет отрицательное отклонение, а селен – положительное отклонение от закона Рауля вследствие образования смешанных молекул сера –селен.

В более поздней работе этих авторов [5] изучено равновесие жидкость – пар в системе сера – селен при давлениях от 1 до 14 атм (101,3-14185,5 кПа) и определена температурная зависимость коэффициента разделения для сплавов с концентрацией селена от 0,1 до 14 масс. %, проходящая через максимум. Причем, чем меньше концентрация селена, тем ниже максимум и тем более он смещен в область низких температур. На основании предположения о том, что коэффициент разделения является средне взвешенным из коэффициентов разделения для идеального раствора селена в сере и коэффициента разделения для системы сера – смешанные молекулы серы и селена, вычислена доля свободного селена. Авторы утверждают, что при температурах 445-680 °С основная масса селена находится в связанном состоянии.

Масс-спектрометрические исследования [6] твердых образцов сплава серы с селеном (20 масс. %) при температуре 90 °С позволили установить присутствие значительного количества ионов состава $S_nSe_k^+$, где n изменяется от 1 до 7, а k – от 1 до 4. Причем, сплавы сера-селен метастабильны: образцы, подвергнутые масс - спектрометрированию непосредственно после их сплавления, содержат относительно больше тяжелых смешанных молекул, чем образцы, выдержанные после их сплавления при комнатной температуре около месяца.

Позднее в работе [7] расчетом на основании имеющихся данных по давлению пара и термодинамических характеристик полимеров селена в паровой фазе установлено, что при температурах более 900 К основной составляющей является Se_2 , при меньших температурах – более тяжелые 0 для сплава с концентрацией 4,5 масс. % Se при температуре 430 °С и найден коэффициент разделения в первом случае, равный 6,5, во втором – 1,49. Отмечено весьма медленное установление равновесия в экспериментах статическим методом. Зависимость коэффициента разделения от метода его определения объяснено образованием

непрочных соединений серы с селеном.

В связи с противоречивыми объяснениями данных, касающихся величин давления пара, термодинамической активности, сложного молекулярного состава конденсированной и паровой фаз, затруднений испарительного разделения системы на составляющие, авторами настоящей работы выполнены определения давления пара серы и селена, заключающиеся в измерении суммарного давления пара компонентов методом точек кипения, расчете температуры кипения расплавов во всем интервале концентраций и последующим определением состава паровой фазы над расплавом статическим методом при температуре кипения жидких растворов. Это позволило избежать ошибок, обусловленных учетом молекулярного состава пара.

Давления пара серы (p_S) и селена (p_{Se}), найденные нами таким образом, соответствуют температурно-концентрационным зависимостям:

$$\ln p_S [\text{Па}] = (5182 x_S^3 - 9199 x_S^2 + 7803 x_S - 12592) \cdot T^{-1} - 12,39 x_S^4 + 31,334 x_S^3 - 27,074 x_S^2 + 9,557 x_S + 22,646$$

$$\ln p_{Se} [\text{Па}] = (-5182 x_{Se}^3 + 14120 x_{Se}^2 - 17645 x_{Se} - 3833 + 4951 \ln x_{Se}) \cdot T^{-1} - 5,177 x_{Se}^4 + 16,377 x_{Se}^3 - 17,329 x_{Se}^2 + 6,892 x_{Se} + 24,034 + 0,344 \ln x_{Se}$$

Здесь и далее x_S и x_{Se} мольные доли серы и селена в расплаве, T – температура, К

Целью настоящей работы являлось определение термодинамических функций жидких и паровых фаз в системе селен-сера на основании величин давления пара.

Экспериментальная часть

Термодинамические функции смешения определены на основании активностей составляющих сплавов (a_i), определенных как отношение давления пара компонента над раствором (p_i) к давлению пара над чистым [9 -11] компонентом (p_i^o): $a_i = p_i / p_i^o$

Для изобарно-изотермических условий термодинамическая активность каждого компонента, составляющего систему, связана с парциальной свободной энергией смешения Гиббса ($\Delta \bar{G}_i$) выражением:

$$\Delta \bar{G}_i^{смеш} = RT \ln a_i$$

на основании которого дифференцированием определяли парциальное изменение энтропии смешения компонента ($\Delta \bar{S}_i$):

$$\left(\frac{\partial \Delta \bar{G}_i^{смеш}}{\partial T} \right)_P = -\Delta \bar{S}_i^{смеш},$$

и далее изменение парциальной энтальпии смешения ($\Delta\bar{H}_i^{смеш}$): $\Delta\bar{H}_i^{смеш} = \Delta\bar{G}_i^{смеш} + T\Delta\bar{S}_i^{смеш}$ [11].

Интегральные функции ($\Delta\Phi_{Sn-Se}^{смеш}$) рассчитаны как сумма долей парциальных величин ($x \cdot \bar{\Phi}_i^{смеш}$): $\Delta\Phi_{Sn-Se}^{смеш} = \sum (x_i \cdot \bar{\Phi}_i^{смеш})$

Термодинамические функции испарения найдены на основании зависимости парциальной свободной энергии испарения ($\Delta\bar{F}_i$) компонента от его парциального давления (p_i) над сплавами: $\Delta\bar{F}_i = -RT \ln p_i$ [9, 11]. Далее парциальные энтропия и энтальпия испарения определены аналогично функциям смешения.

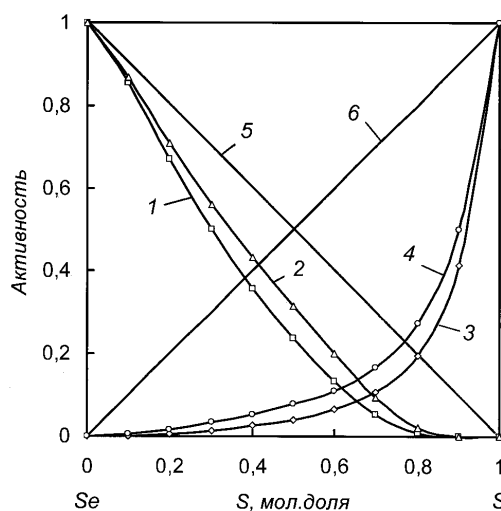
Обсуждение результатов. Термодинамическая активность серы в системе Se-S, полученная на основании величины парциального давления пара как отношение величины давления пара над сплавом к величине давления пара над чистым компонентом, выражена зависимостью:

$$\ln a_S = (5182 x_S^3 - 9199 x_S^2 + 7803 x_S - 3786) \cdot T^{-1} - 12,39 x_S^4 + 31,334 x_S^3 - 27,074 x_S^2 + 9,557 x_S - 1,427$$

активность селена –

$$\ln a_{Se} = (-5182 x_{Se}^3 + 14120 x_{Se}^2 - 17645 x_{Se} + 8707 + 4951 \ln x_{Se}) \cdot T^{-1} - 5,177 x_{Se}^4 + 16,377 x_{Se}^3 - 17,329 x_{Se}^2 + 6,892 x_{Se} - 0,763 + 0,344 \ln x_{Se}$$

Концентрационное изменение активностей селена и серы при температурах 250 и 400 °С приведено на рисунке 1, где диагональные прямые соответствуют изменению активностей компонентов идеального раствора.

1,2,5- активность селена; 3,4,6 – то же серы; 1,3 – при температуре 250°С (523 К);
2,4 – при 400 °С (673 К); 5,6 – в идеальном растворе.

Рисунок 1 – Активность составляющих в системе Se-S

Систему отличает значительное отрицательное, особенно для серы, отклонение от закона идеальных растворов, что свидетельствует о взаимодействии разноименных частиц в сплаве и подтверждает данные масс-спектрометрических исследований [6] о наличии сложных ионов $S_nSe_k^+$, где $n = 1 \div 7$, а $k = 1 \div 4$.

При повышении температуры раствор приближается к идеальному состоянию, что соответствует обычному поведению растворов в реальных условиях.

Изменение найденной нами активности серы при 250°C близко к таковому, приведенному в работе [2], однако аномального изменения активности селена, достигающего в упомянутой работе величины 20, не обнаружено, что подтверждает методическую ошибку авторов.

На основании приведенных выше зависимостей парциальная свободная энергия смешения серы равна:

$$\Delta \bar{G}_S^{n\ddot{a}\ddot{o}} = 43085 x_S^3 - 76483 x_S^2 + 64876 x_S - 31478 + \\ + (-103,014 x_S^4 + 260,52 x_S^3 - 225,101 x_S^2 + 79,46 x_S - 11,865) \cdot T, \text{ Дж/моль}$$

и соответственно парциальная энтальпия смешения серы:

$$\Delta \bar{H}_S^{смеш} = 43085 x_S^3 - 76483 x_S^2 + 64876 x_S - 31478 \text{ Дж/моль}$$

парциальная энтропия смешения серы:

$$\Delta \bar{S}_S^{смеш} = 103,014 x_S^4 - 260,52 x_S^3 + 225,101 x_S^2 - 79,46 x_S + 11,865, \text{ Дж/(моль} \cdot \text{К)}$$

Аналогично – парциальная свободная энергия смешения селена:

$$\Delta \bar{G}_{Se}^{смеш} = -43085 x_{Se}^3 + 117398 x_{Se}^2 - 146706 x_{Se} + 72393 + 411641 \ln x_{Se} + \\ + (-43,043 x_{Se}^4 + 136,163 x_{Se}^3 - 144,078 x_{Se}^2 + 57,302 x_{Se} - 6,344 + 2,86 \ln x_{Se}) \cdot T, \text{ Дж/моль}$$

парциальная энтальпия смешения селена:

$$\Delta \bar{H}_{Se}^{смеш} = -43085 x_{Se}^3 + 117398 x_{Se}^2 - 146706 x_{Se} + 72393 + 411641 \ln x_{Se}, \text{ Дж/моль}$$

парциальная энтропия смешения селена:

$$\Delta \bar{S}_{Se}^{смеш} = 43,043 x_{Se}^4 - 136,163 x_{Se}^3 + 144,078 x_{Se}^2 - 57,302 x_{Se} + 6,344 - 2,86 \ln x_{Se}, \text{ Дж/(моль} \cdot \text{К)}$$

Численные значения парциальных и интегральных функций смешения приведены в таблице 1 и на рисунке 2.

Таблица 1 – Изменение энтальпии смешения в системе Se-S

Состав сплава, моль.доля		Парциальная энтальпия смешения серы, кДж/моль	Парциальная энтальпия смешения селена, кДж/моль	Интегральная энтальпия смешения, кДж/моль
сера	селен			
0	1	-	0	0
0,1	0,9	-25,71	-0,30	-2,84
0,2	0,8	-21,22	-1,08	-5,11
0,3	0,7	-17,73	-2,24	-6,88
0,4	0,6	-15,01	-3,70	-8,22
0,5	0,5	-12,78	-5,53	-9,15
0,6	0,4	-10,78	-7,98	-9,66
0,7	0,3	-8,76	-11,78	-9,67
0,8	0,2	-6,47	-18,85	-8,94
0,9	0,1	-3,63	-35,93	-6,86
1	0	0	-	0

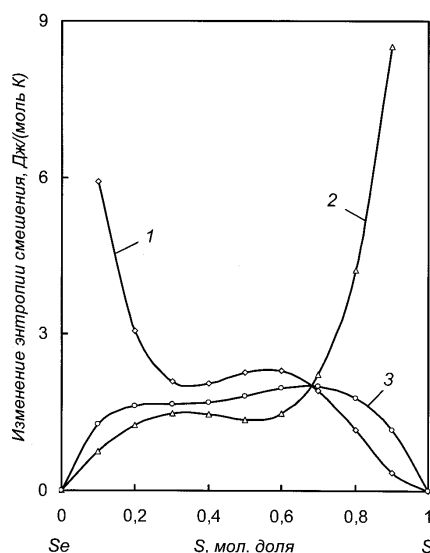
Парциальные и интегральное изменение энтальпии смешения отрицательны во всем интервале концентраций, то есть образование жидких растворов селен-сера идет с выделением тепла. Минимум на кривой изменения интегральной энтальпии смешения составляет величину -9,67 кДж/моль. Максимум функции соответствует 2,01 Дж/(моль·К). Экстремум на кривой изменения интегральной функции соответствует составу Se_3S_7 , что согласуется с данными масс-спектрометрических исследований [6].

Величины интегральной энтальпии смешения системы Se-S соответствуют зависимости:

$$\Delta H_{Se-S}^{смеш} = 175,78x_S^5 - 343,57x_S^4 + 229,15x_{Se}^3 - 36,13x_S^2 - 25,23x_S, \text{ кДж/моль}$$

интегральной энтропии смешения системы:

$$\Delta S_{Se-S}^{смеш} = 47,881x_S^5 - 157,92x_S^4 + 178,12x_S^3 - 87,846x_S^2 + 19,765x_S, \text{ Дж/(моль·К)}$$

- 1 – изменение парциальной энтропии смешения серы;
2 – то же селена; 3 – изменение интегральной энтропии смешения.

Рисунок 2 – Изменение энтропии смешения в системе селен-сера

Функции испарения. Рассчитанная на основании температурно-концентрационной зависимости давления пара (выраженных в атмосферах) парциальная свободная энергия испарения серы имеет вид:

$$\Delta \bar{F}_S^{ucn} = -43085 x_S^3 + 76483 x_S^2 - 64876 x_S + 104694 + (103,014 x_S^4 - 260,52 x_S^3 + 225,101 x_S^2 - 79,46 x_S - 92,455) \cdot T, \text{ Дж/моль}$$

и соответственно парциальная энтальпия испарения серы:

$$\Delta \bar{H}_S^{ucn} = -43085 x_S^3 + 76483 x_S^2 - 64876 x_S + 104694, \text{ Дж/моль}$$

парциальная энтропия испарения серы:

$$\Delta \bar{S}_S^{ucn} = -103,014 x_S^4 + 260,52 x_S^3 - 225,101 x_S^2 + 79,46 x_S + 92,455, \text{ Дж/(моль} \cdot \text{К)}.$$

Аналогично - парциальная свободная энергия испарения селена:

$$\Delta \bar{F}_{Se}^{ucn} = 43085 x_{Se}^3 - 117398 x_{Se}^2 + 146706 x_{Se} + 31869 - 41164 \ln x_{Se} + (43,043 x_{Se}^4 - 136,163 x_{Se}^3 + 144,078 x_{Se}^2 - 57,302 x_{Se} - 103,995 - 2,86 \ln x_{Se}) \cdot T, \text{ Дж/моль}$$

парциальная энтальпия испарения селена:

$$\Delta \bar{H}_{Se}^{ucn} = 43085 x_{Se}^3 - 117398 x_{Se}^2 + 146706 x_{Se} + 31869 - 41164 \ln x_{Se}, \text{ Дж/моль}$$

парциальная энтропия испарения селена:

$$\Delta \bar{S}_{Se}^{ucn} = -43,043 x_{Se}^4 + 136,163 x_{Se}^3 - 144,078 x_{Se}^2 + 57,302 x_{Se} + 103,995 + 2,86 \ln x_{Se}, \text{ Дж/(моль} \cdot \text{К)}$$

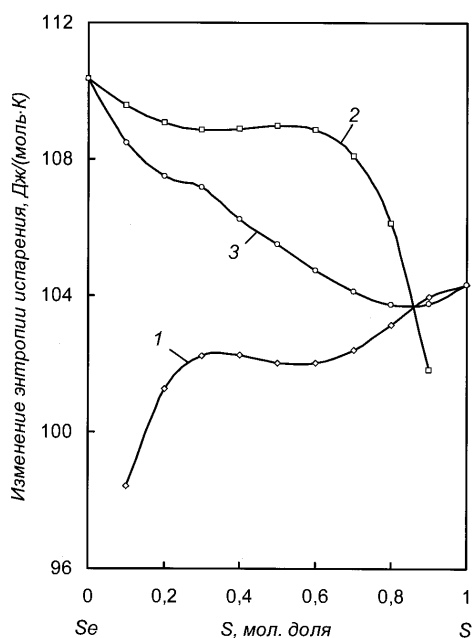
Численные значения парциальных и интегральных функций испарения приведены в таблице 2 и на рисунке 3.

Таблица 2 – Изменение энтальпии испарения в системе селен-сера

Состав сплава, моль.доля		Парциальная энтальпия испарения серы, кДж/моль	Парциальная энтальпия испарения селена, кДж/моль	Интегральная энтальпия испарения, кДж/моль
сера	селен			
0	1	-	104,26	104,26
0,1	0,9	98,93	104,56	104,00
0,2	0,8	94,43	105,34	103,16
0,3	0,7	90,95	106,50	101,83
0,4	0,6	88,22	107,96	100,07
0,5	0,5	85,99	109,79	97,89
0,6	0,4	84,00	112,24	95,30
0,7	0,3	81,98	116,04	92,20
0,8	0,2	79,68	123,11	88,37
0,9	0,1	76,85	140,19	83,18
1	0	73,22	-	73,22

Зависимость интегральной энтальпии испарения расплавов селен-сера соответствует выражению:

$$\Delta H_{Se-S}^{\text{энт}} = -91,714x_S^4 + 144,95x_S^3 - 92,473x_S^2 + 8,487x_{Se} + 104,26 \text{ , кДж/моль}$$

1- изменение парциальной энтальпии испарения серы;

2 – то же селена; 3 -изменение интегральной энтальпии испарения

Рисунок 3 – Изменение энтальпии испарения в системе селен-сера

Зависимость интегральной энтропии испарения системы селен-сера имеет следующий вид:

$$\Delta S_{Se-S}^{uen} = 38,979x_S^4 - 74,324x_S^3 + 50,489x_S^2 - 21,097x_S + 110,34, \text{ Дж}/(\text{моль} \cdot \text{К})$$

Концентрационные зависимости энтальпии и энтропии испарения имеют сложную форму, что, по-видимому, обусловлено многообразием молекулярного состава жидких растворов и паровой фазы.

Парциальные термодинамические функции образования и испарения расплавов системы селен-сера и интегральные константы могут быть использованы в термодинамических расчетах и пополнить базу физико-химических данных этих элементов.

Выводы. Найденные таким образом, парциальные термодинамические функции образования и испарения расплавов системы селен-сера и интегральные константы могут быть использованы в термодинамических расчетах и пополнить базу физико-химических данных этих элементов.

Список использованных источников

1. Журавлева М.Г., Чуфаров Г.И. О разделении серы и селена//Журнал прикладной химии.-1951. - Т.24, №1. – С.28-31.
2. Альтшулер О.В., Звиададзе Г.Н., Чижиков Д.М. Изучение равновесия жидкость – пар в системе сера – селен // Журнал неорганической химии.-1957.-Т.2, №7. – С.1581-1586.
3. Лапина Л.М. Исследование бинарной системы сера-селен в области низких концентраций селена//Журнал неорганической химии- 1958.- Т.3, №6. - С.1386-1390.
4. Девярых Г.Г., Односецев А.И., Умилин В.А. Равновесие жидкость – пар в системе сера – селен//Журнал неорганической химии. – 1962. – Т.7, №8. – С.1928-1932.
5. Девярых Г.Г., Умилин В.А., Руновская И.В. Равновесие жидкость – пар в системе сера - селен при повышенном давлении//Журнал неорганической химии. – 1963. – Т.8, №1. – С.149-152.
6. Умилин В.А., Агафонов И.Л., Корнев Л.Н., Девярых Г.Г. Масс-спектр смеси сера-селен // Журнал неорганической химии. – 1964. – Т.9,10. – С. 2491-2493.
7. Rao Y.K. Composition of liquid-saturated selenium vapor//Met. Trans. - 1983. – V.B14. - № 1-4. – P.308-311.
8. Девярых Г.Г., Умилин В.А., Аглиулов Н.Х., Куцепин В.Ф. Равновесие жидкость-пар в системе сера-селен//Журнал неорганической химии. – 1965. – Т.10, 7. – С.1647-1652.
9. Морачевский А.Г.Термодинамика расплавленных металлических и солевых систем. - Москва: Металлургия, 1987. - 240с.

10. Бурабаева Н.М., Володин В.Н., Требухов С.А., Касымжанова А.К. Термодинамические свойства жидких сплавов и паровой фазы в системе олово-селен// Комплексное использование минерального сырья. - 2014. 1. С.32-36.

11. Володин В.Н., Исакова Р.А. Дистилляционные процессы разделения сульфидных и металлических расплавов: теория и технология. - Караганда: TengriLtd, 2015. – 261с.

FTAMP 669.15-198

КУЗБАКОВ Ж.И.,¹ ЮСУПОВА Ж.Н.¹

¹Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,

Ақтөбе қ., Қазақстан

ФЕРРОҚОРЫТПАЛАРДЫ ҰСАҚТАҒАН КЕЗДЕГІ ҰСАТҚЫШТЫҢ ЖЕТЕК ҚҰРЫЛҒЫСЫНЫҢ ТЕРБЕЛІСІН ЗЕРТТЕУ

Машинаның жетек құрылғыларының динамикалық жүктелуі тербелісті тудырады. Қауіпті тербелістер тұрақсыз, тұрақты қозғалыстарда пайда болуы мүмкін. Тұрақты қозғалыс кезінде, жақты ұсатқышқа қатысты қауіпті тербелістер ең алдымен, тепе - тең емес жүйелердегі жетекші немесе жетектегі массаға периодты күш кезде пайда болады. Циклдық жүктелу машиналарында бұл күштер, әсіресе металдардың берік құймаларын ұсатқанда, жиі соққыға жақын, бұл оларда үлкен динамикалық күштерді тудыруға әкеледі. Бұл машиналарда, әр түрлі бұзылулар мен сынуларға әкелетін, тербеліс сипатындағы динамикалық күштердің деңгейі өте жоғары. Күрделі тербелісі бар жақты ұсатқышқа қарағанда, белсенді жағының қарапайым тербелісі бар жақты ұсатқыштар, өз құрылымы бойынша динамика көзқарасынан қарағанда анағұрлым заманауи машина болып табылады.

Кілт сөздер: динамикалық жүктелу, тербеліс, қосалқы құрылғылар, тұрақты қозғалыс, резонансты аймақ, ұсату, тепе - тең емес жүйе, динамикалық жұтқыш.

Динамическое нагружение приводов машин вызывает колебания. Опасные колебания могут возникать как при неустановившемся, так и при установившемся движении. При установившемся движении опасные колебания возникают главным образом при наличии периодического силового воздействия на ведущую или ведомую массу в неравновесных системах, к каковым относится щековая дробилка. В машинах циклического нагружения эти нагрузки, особенно при дроблении прочных слитков металла, нередко бывают, близки к ударному, что приводит к возникновению в них больших динамических нагрузок. Уровень динамических нагрузок колебательного характера в этих машинах очень высок, что приводит к различным разрушениям и поломкам. Щековая дробилка с простым качанием подвижной щеки, по своей конструкции, с точки зрения динамики, является более совершенной машиной, чем дробилка со сложным качанием щеки.

Ключевые слова: динамическое нагружение, колебания, приводное устройство, установившееся движение, резонансная зона, дробление, неравновесная система, динамический поглотитель.

Dynamic loading of machine drives causes oscillations. Dangerous fluctuations can occur both in unsteady and steady-state motion. With steady motion, dangerous oscillations arise mainly in the presence of periodic force action on the leading or driven mass in nonequilibrium systems, to which the jaw crusher belongs. In machines of the cyclic

loading, especially when crushing strong ingots of the metal, they are often close to impact, which leads to the appearance of large dynamic loads in them. The level of dynamic vibrational loads in these machines is very high, which leads to various disruptions and breakages. The reasons are overloads, fatigue failure from the periodic action of dynamic loads, which are 2.5-3 times higher than technological loads. The jaw crusher with a simple swing of the movable cheek, in its design, in terms of dynamics, is a more perfect machine than the crusher with a complex swing of the cheek. The decrease in the oscillations is facilitated by an increase in the rigidity of the disassembly plate and the mass of the movable cheek. The movable cheek in the grinder with a simple swing is the dynamic absorber of oscillation

Key words: Dynamic loading, oscillations, driving device, steady motion, resonance zone, crushing, nonequilibrium system, dynamic absorber.

Ферроматериалдарды алудың технологиялық үрдісін қарастыра отырып, үш негізгі құраушыларды белгілеп алуға болады: шихта материалдарын дайындау, ферроқорытпаларды балқыту, ферроқорытпаларды бөлу. Сонымен бірге шихтаны дайындау мен ферроқорытпаларды бөлу, ұсату және сұрыптау қондырғыларын пайдаланудан көп ортақ жағы бар, сонымен қатар технологиялық талаптары - сапасыз ұсақ фракциялардың шектеулі мөлшері бар біркелкі бөлінген өнімді өңдеу барысында.

Машинаның жетек құрылғыларының технологиялық жүктелуі, сынуға себеп болатын тербелістерді туғызады. Қауіпті тербелістер тұрақсыз, тұрақты қозғалыстарда пайда болуы мүмкін [1 - 7].

Циклдық жүктелу машиналарында бұл күштер, әсіресе металдардың берік құймаларын ұсатқанда, жиі соққыға жақын, бұл оларда үлкен динамикалық күштерді тудыруға әкеледі. Бұл машиналарда, әр түрлі бұзылулар мен сынуларға әкелетін, тербеліс сипатындағы динамикалық күштердің деңгейі өте жоғары.

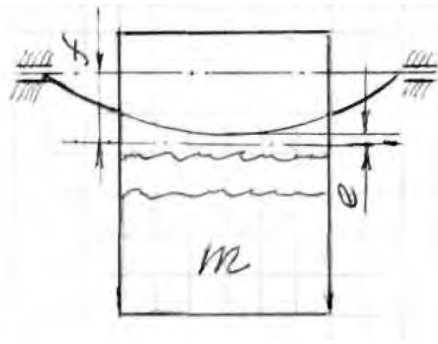
Себептері, 2,5...3 есе технологиялық жүктемеден асатын, шамадан артық жүк, динамикалық жүктемелерінің периодты іс - әрекетінен болған тозығы жеткен бұзылулар болып табылады [8].

Жұмыстың мақсаты - жетек қондырғылары жүйелерінің тербелістерін зерттеу, меншікті тербелістер жиілігінің анықтауына және оны қоздырушы күштің қозғалыс жиілігімен салыстыруға алып келеді.

Әдістеме

Жақты ұсатқыштың жетек қондырғыларын, жинақталған, сонымен қатар реттелген массаның, шектелген саны бар келтірілген жүйе түрінде қарастырамыз.

Қозғалмалы жақтың күрделі тербелісі бар жақты ұсатқышты қарастырамыз, және меншікті мен мәжбүрлі тербелістер жиілігінің сәйкес келу қауіптілігін көрсетеміз (1 - сур.).

1 - сур. Масса бекітілген экцентрикалық біліктің критикалық жылдамдығын анықтаудың сызбасы

m массасы бар шатун серпімді айналмалы білікте бекітілген және ауырлық ортасы білікке қатысты e шамасына ығысқан. $P_c = m\omega^2 f$ ортадан тепкіш күштің әсерінен білік деформацияланады. $P_y = c(f - e)$ біліктің серпімді күші, мұндағы c - m массасы бар бекітпеде орналасқан білік қаттылығы. Білік пен массалардың тұрақты айналымы кезінде ортадан тепкіш күш $P_c = P_y$ серпімді күшпен немесе $m\omega^2 = c(f - e)$ теңестіріледі. Өрнектей келе, алатынымыз

$$f = \frac{e}{1 - \frac{m\omega^2}{c}} \quad (1)$$

Егер $f = \frac{c}{m}$, e -нің аз, бірақ ақырғы мәнінде, $f \rightarrow \infty$ біліктің майысуы (яғни резонанс),

$\frac{c}{m}$ – қарапайым жүйенің тербеліс жиілігінің квадраты, ω – біліктің бұрыштық жылдамдығы

(мәжбүр тербелістердің жиілігі).

Қарапайым жүйелердің айнала тербелістердің, меншікті тербелістер жиілігінің квадраты $\frac{c_y}{J}$ тең болады, мұндағы c_y - бұрыштық қаттылық, J - айналып тұрған білік

инерциясының келтірілген кезеңі. Резонанс шарты $\omega^2 = \frac{c_y}{m}$ болады. $\frac{c}{m} > \omega^2$ немесе

$\frac{c_y}{J\omega^2} > \omega^2$ кезінде жүйе резонансқа дейінгі аймақта, $\frac{c}{m} < \omega^2$ немесе

$\frac{c_y}{J\omega^2} < \omega^2$ кезінде - резонанстан кейінгі аймақта жұмыс жасайды. f деформациясы қауіпті

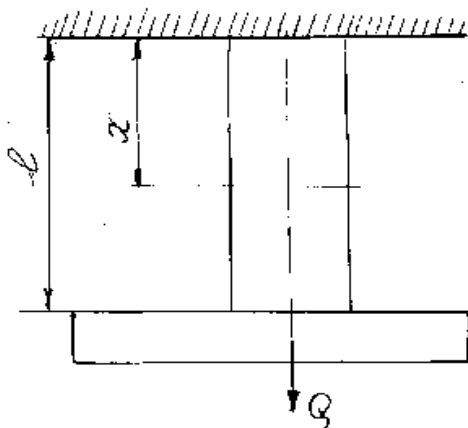
шамаға жетпеу үшін, резонанс арқылы ауысу тез болу қажет. Нақты бұрыштық жылдамдық, резонансты (критикалық) күйге сәйкес келетін, үлкен немесе кіші жылдамдықтан 30 % - дан кем емес болу қажет [9].

Тербелісті жүктердің шамасы мен сипаты, серпімді жүйелердің динамикалық параметрлеріне (байланыстар мен массалардың қаттылығы), технологиялық жүктердің өзгеру заңына, детальдар байланысы түйіндерінің саңылауына (кергі плиталар мен кепкендер (сухарь)) және т.б. байланысты [10-14].

Олай болса, металдың жазық құймасын қысып алғанда, қозғалмалы жақтың жылдамдықтың тербеліс құраушысы ұсақтау кезеңіне, динамикалық кезеңіне, инерция күшіне, сермері (махивигі) бар шатунның инерция кезеңіне байланысты. Сондықтан жылдамдықтың тербеліс құраушысы амплитудасы, масса инерциясының кезеңіне кері пропорционал, ротордың электрқозғалтқышына қарағанда, шатун үнемі қосымша жылдамдықтың тербеліс құраушысын бірнеше есе көп иеленеді.

Қозғалмалы жақ жылдамдығының айтарлықтай өзгерісі, тербеліс салдарынан, тоқтап қалу мен ұсақтау камерасынан металдың ұшып кетуімен жүретін, металдың жазық құймасын тұрақсыз қысып алу, тәжірибеде кездесетін, жетектің сыналы бауларының жанып кетуіне себеп болады. Бұдан басқа, ұсатқыш машиналардың тұрақты тербелістері, табан мен іргетастың тозғаннан бұзылу себептері болуы мүмкін [15].

Жақты ұсатқыштың жетек сызбасын, тік орналасқан ұшында жүгі бар салмақты тік өзектің (шатун) және көлденең орналасқан ұшында (сермер (маховик)) екі салмағы (масса) бар салмақты (весомый) білік түрінде көрсетеміз. Бірінші жағдайда бойлық тербелістер, ал екінші - айналмалы тербелістер туындайды. Ұсатқыштағы шатунды, бір ұшы қозғалмайтын, ал екінші ұшында Q жүк бекітілген өзек түрінде көрсетеміз (2 - сур.).

2 - сур. Бойлық тербелістерді іске асыратын, ұшында кергі плиталары бар шатунның сызбасы

Тепе - теңдік жағдайынан, өзектің x координатасымен еркін қиылысының бойлық ауысуын u арқылы белгілейміз, толқындық теңдік аламыз

$$\frac{d^2 u}{d t^2} = a^2 \frac{d^2 u}{d x^2}. \quad (2)$$

Тұтас призматикалық өзек үшін $a = \sqrt{\frac{Eg}{\gamma}}$, мұндағы a - өзектегі серпімді толқынның таралу жылдамдығы. Үнемі қиылыс элементтері үшін $a = \sqrt{\frac{c l g}{q}}$, мұндағы c - сызықтық қаттылық; l - ұзындық; q - элемент ұзындығының бірлік салмағы.

Шекаралық шарттары: $x=0$ $u=0$, $x = l \Omega E \frac{du}{dx} = -\frac{Q}{g} \cdot \frac{d^2 u}{dt^2}$ кезінде, (2) теңдігін мына түрде аламыз

$$u = X(A \sin pt + B \cos pt,) \quad (3)$$

мұндағы

X - қалыпты функция тек x - тен;

p - тербелістердің басты формаларының бірінің жиілігі.

(2) теңдікке қоямыз

$$a^2 \frac{d^2 X}{dx^2} + p^2 X = 0, \quad (4)$$

Шешімді аламыз

$$X = C \sin \frac{p X}{a} + D \cos \frac{p X}{a}. \quad (5)$$

Шекаралық шарттарды қоямыз

$$\Omega E \frac{p}{a} \cos \frac{p l}{a} = \frac{Q}{g} p^2 \sin \frac{p l}{a}, \quad (6)$$

бұдан түрлендіруден кейін алатынымыз

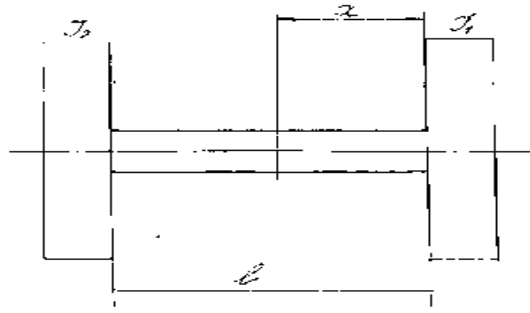
$$\frac{q l}{Q} = \frac{p l}{a} \operatorname{tg} \frac{p l}{a}. \quad (7)$$

(7) формула, p мәнін анықтауға болатын, қарастырып жатқан жүйенің жиілікті теңдігі болып табылады. $\frac{q l}{Q}$ аз мәнінде $\operatorname{tg} \frac{p l}{a} \approx \frac{p l}{a}$ қабылдауға болады. Онда $\frac{q l}{Q} = \frac{p^2 l^2}{a^2}$. Өйткені барлық өзектер (шатунның) жүктің (кергі плиталардың) салмағын айтарлықтай жоғарылатады, $\frac{p l}{a} = \frac{\pi}{2}$ немесе $p = \frac{\pi a}{2l}$.

$$a = \sqrt{\frac{c l g}{q}} \text{ алмастыра және } \frac{q l}{g} \text{ белгілей отырып, } p = \frac{\pi}{2} \sqrt{\frac{c}{m}} \text{ аламыз.}$$

Осылайша өзектің негізгі тербелісінің жиілігі жүк тербелісі жиілігінен $\frac{\pi}{2}$ есе жоғары.

Енді айналмалы тербелістерді қарастырамыз. Жетек қондырғысы 3 - суретте көрсетілген.

3 - сур. Айналмалы тербелісті іске асыратын,
ұштарында екі салмағы бар экцентрикалық біліктің сызбасы

Көлденең орналасқан өзек (экцентрикалық білік) ұштарында J_1 және J_2 инерция кезеңі бар салмаққа (сермерлер) ие. Еркін қиылыстың бұрыштық ауысуын v деп белгілейміз. Қарастырылып жатқан жүйенің қозғалыс толқындық теңдігі болады

$$\frac{d^2 v}{dt^2} = a^2 \frac{dv^2}{dx^2}, \quad (8)$$

$$a = \sqrt{\frac{Gg}{\gamma}} \text{ или } a = \sqrt{\frac{c\ell^2}{J_0}}$$

мұндағы

G - екінші түрлі серпімділіктің модулі;

c - өзектің бұрыштық қаттылығы;

J_0 - өзектің инерция кезеңі.

$x=0$ болғанда шекаралық шарт болады

$$x=0 \text{ болғанда } J_1 \frac{d^2 v}{dt^2} = G_p J_p \frac{dv}{dx};$$

$$x=l \text{ болғанда } J_2 \frac{d^2 v}{dt^2} = -G_p J_p \frac{dv}{dx},$$

мұндағы J_p - өзек қиылысы инерциясының молярлы кезеңі. (8) шешуін мына түрде
табамыз

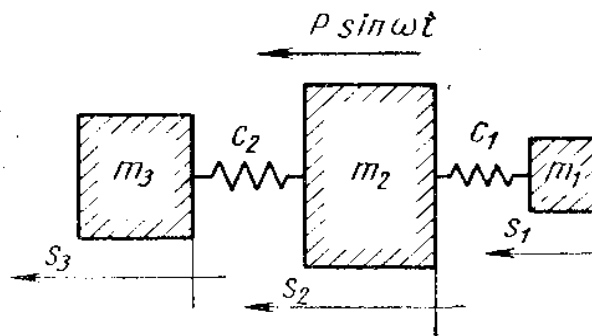
$$v = X(A \sin pt + B \cos pt), \quad (9)$$

мұндағы X - жүйенің тербеліс формасын анықтайтын, x - тен қалыпты функция. (9)
теңдіктің орнына қоямыз

$$\text{табамыз } p = \sqrt{\frac{(J_1 + J_2)c}{J_1 J_2}}. \quad (10)$$

(10) формула бойынша жеңіл серпімді бөліммен (звено) екімассалы жүйенің тербеліс жиілігін анықтауға болады.

Тербелістерді шектеу жолдарының бірі бәсеңдету қондырғысын пайдалану болып табылады. Бәсеңдету қондырғысының жұмыс істеу принципін қарастырамыз, яғни тербелістердің динамикалық жұтқышы. Ол үшін екі массадан тұратын және кедергіні кездестірмейтін, кейбір қозғалмалы серпімді жүйені қарастырайық. Сонымен бірге екі массаның бірі (жетекші) $P \sin \omega t$ периодты өзгеріп тұратын жүкті сынайды, мұндағы P - периодты жүктің максималды мәні; ω – жүктің бұрыштық жиілігі. Жүйе тұрақты жылдамдығын сақтау үшін жетекші массаға, тербелістің динамикалық жұтқышын серпімді байланысы бар масса түрінде байланыстырамыз. Онда қарастырылатын жүйе серпімді бөліммен байланысқан 3 массадан тұрады (4 - сур.).

4 - сур. Тербелістің сызықтық динамикалық жұтқышы бар екімассалы жүйенің сызбасы.

m_3 – динамикалық жұтқыш массасы; m_1 және m_2 - жетекші және жетектегі элементтердің келтірілген массалар; s_1, s_2, s_3 – жүйе элементтерінің жалпыланған координаталарын белгілейміз. Жүйенің кинетикалық энергиясы тең

$$T = \frac{m_1}{2} \left(\frac{d s_1}{d t} \right)^2 + \frac{m_2}{2} \left(\frac{d s_2}{d t} \right)^2 + \frac{m_3}{2} \left(\frac{d s_3}{d t} \right)^2,$$

ал жүйенің потенциалдық энергиясы

$$\dot{I} = \frac{(s_1 - s_2)^2 c_1}{2} + \frac{(s_2 - s_3)^2 c_2}{2}.$$

Лагранждың екінші түрлі теңдігін қолдана отырып, екі рет интегралдау арқылы

$$\frac{d^4 s_3}{d t^4} + \frac{d^2 s_3}{d t^2} + \hat{a} s_3 = - \frac{f}{\omega^2} \sin \omega t + E_1 t + F_1, \quad (11)$$

мұндағы E_1 мен F_1 - интегралдаудың тұрақтылары. Жалпы шешім, екімассалы жүйенің тербелісін жұту үшін, жетекші массаға m_3 үшінші массаны және c_3 байланыс бөлімінің қаттылығын байланыстырып қою жеткілікті. c_3, m_3 және ω мәжбүрлі тербелістер жиілігінің қатынасы

$$\omega = \sqrt{\frac{c_3}{m_3}}, \quad (12)$$

болу кажет, яғни алдыңғы кергі плиталары бар қозғалмалы жақ және қозғалмалы жақтың қарапайым қозғалысы бар жақты ұсатқыштың m_3 массасы және c_3 қаттылығы бар үшінші бөлімі бар.

Олай болса, құрылымы бойынша артықшылығынан басқа, қозғалмалы жақтың қарапайым қозғалысы бар жақты ұсатқыш, динамика көзқарасынан, күрделі тербелісті жағы бар ұсатқышқа қарағанда, анағұрлым заманауи машина болып табылады. Бұдан басқа, (25) өрнектен, тербелістің төмендеуі c_2 қаттылық пен m_3 массаның ұлғаюына ықпал етеді. Тәжірибеде бұл алдыңғы кергі плиталардың қаттылығы мен қозғалмалы ұсақталатын плиталардың массасын мүмкіндігінше ұлғайту қажеттілігін көрсетеді. Динамикалық жүк деңгейін төмендету үшін басқа да шаралар қолданылады [12-17].

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Бидерман В.П. Прикладная теория механических колебаний. М.: Высшая школа, 1972.- 416 с.
2. Вейц В.Л. Динамика машинных агрегатов. – Л.: Машиностроение, – 1969. – 367с.
3. Шмидт Г. Параметрические колебания / Г. Шмидт – М.: Мир. – 1978. – 336с.
4. Shigley J. E. Dinamic analysis of machines, New York, 1961.
5. Вульфсон И.П. Колебания машин с механизмами циклового действия.–Л.: Машиностроение, 1990. – 309с.
6. Юдин К.М. Динамическое исследование модели механизмов с зазорами // Машиноведение, 1971.-58-60 с.
7. Иванов А.П. Динамика систем с механическими соударениями. – М: Международная программа образования, 1997. – 336с.
8. Начаев Р.Ф. Механические процессы с повторными затухающими соударениями. – М.: Наука, 1977. – 232с.
9. Клушанцев Б.В., Косарев А.И., Муйземнек. Ю.А., Дробилки. Конструкция, расчет, особенности эксплуатации. М.: Машиностроение, 1990. – 320с.
10. Комаров М.С. Динамика механизмов и машин. М.: «Машиностроение», 1969. – 296с.
11. Иванченко Ф.К. и Красношарпа В.А. Динамика металлургических машин. М.: Металлургия, 1983.- 295с.
12. Кузбаков Ж.И. Колебания приводного устройства щековой дробилки и способа их локализации. // Вестник машиностроения, 2014 г.-24-27 с.

13. Кузбаков Ж.И. Снижение уровня динамических нагрузок на станину щековой дробилки при дроблении высокопрочных материалов. // Austrian Journal of Technical and Natural Sciences. Scientific journal № 1-2, 2015 Januar-February, Vienna 2015.-55-58 с.
14. Соколовский В.И., Казак С.А., Кирпичников Б.М., Сустанов М.И. Динамика крупных машин М.: «Машиностроение», 1969. – 512с.
15. Кольга А.Д., Айбашев Д.М. Возможности снижения нагрузок в щековых дробилках // Вестник МГТУ им. Г.И. Носова. Магнитогорск. 2013. №4. 77-80 с. (журнал мақалалары)
16. Дробилка щековая: пат. № 144640 РФ / Кольга А.Д., Айбашев Д.М. // МПК ВО2С 1/02, Заявл. 16.04.2014; опубл. 27.08.2014. Бюл. №24 – 2с. (журнал мақалалары)
17. Кузбаков Ж.И., Франчук В.П., Федоскина Е.В. О применимости энергоэффективного оборудования при производстве ферроматериалов. Труды VIII Международной научно-практической конференции. «Энергоэффективные и ресурсосберегающие технологии в промышленности». – М.: МИСиС, 2016.-86-91 с.

МРНТИ 553.3

САПАКОВ Е.А.,¹ КУЛНИЯЗ С.С.,² АРАПБАЕВ Н.Е.³

¹ТОО „ KAZ Minerals Aktogay“, г. Ақтобе, Қазақстан

²Ақтөбінский региональный государственный университет им. К. Жубанова, г. Ақтобе, Қазақстан

³ТОО „Современные технологии“, г. Ақтобе, Қазақстан

КОМПЬЮТЕРНОЕ ПРОЕКТИРОВАНИЕ РАЗРАБОТКИ РУДНЫХ МЕСТОРОЖДЕНИЙ С ПРИМЕНЕНИЕМ ПЕРЕДВИЖНЫХ ДРОБИЛЬНО – ПЕРЕГРУЗОЧНЫХ КОМПЛЕКСОВ

В статье приведены результаты компьютерного моделирования циклично-поточной технологии с применением передвижных дробильных комплексов на Ақтоғайском карьере с использованием программы NPVScheduler. Данная программа позволяет оптимизировать размещение дробильных комплексов с учётом равномерного режима горных работ. Планируемый режим горных работ обеспечивается из условия постоянных величин годовой добычи сульфидной руды и объема годовой величины горной массы на промежуточных контурах разрабатываемых карьеров.

Ключевые слова: проектирование, карьер, информационно-коммуникационные технологии, передвижные дробильно-перегрузочные комплексы, оптимизация режима горных работ, календарный план, промежуточные контура, рабочий горизонт, расстояние транспортировки.

Мақалада NPV Scheduler бағдарламасының көмегімен Ақтоғай аршығындағы жылжымалы ұсақтау қондырғыларын қолданып, үзілмелі-толассыз технологиясының компьютерлік модельдеу нәтижелері

келтірілген. Бұл бағдарлама тау-кен жұмыстарының бірыңғай режимін ескере отырып, ұнтақтау кешендерін орналастыруды оңтайландыруға мүмкіндік береді. Кен өндіру жұмыстарының жоспарлы режимі жыл сайынғы сульфидті руда өндірудің тұрақты мандері және тау-кен массасының жылдық құнының көлемі әзірленген аршықтарының аралық нобайларын қамтамасыз етіледі.

Кілт сөздер: жобалау, аршық, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, жылжымалы ұсатқы-қайта тиеу кешендер, тау-кен жұмыстарының режимі, күнтізбелік жоспар, аралық нобайлар, жұмыстық денгейжиек, тасымалдау қашықтық.

The article presents the results of computer simulation of cyclic-flow technology using mobile crushing complexes at the Aktogay quarry using the NPV Scheduler program. This program allows to optimize the placement of crushing complexes, taking into account the uniform regime of mining operations. The planned regime of mining operations is ensured from the condition of constant values of the annual production of sulphide ore and the volume of the annual value of the rock mass on the intermediate loops of quarries being developed.

Key words: design, career, information and communication technologies, mobile crushing and reloading complexes, optimization of the mining regime, calendar plan, intermediate loops, working horizon, transport distance.

При проектировании разработки месторождений полезных ископаемых в связи с развитием информационно – коммуникационных технологий, появилась возможность использовать различные готовые компьютерные программы, которые позволяют качественно повысить уровень проектных работ. Известная программа NPV Scheduler хорошо сочетается с графической объемной программой Datamine. Используя эти две программы можно оптимизировать не только границы будущего карьера, но и календарный план добычи.

В результате применения указанных программ, были получены оптимальные места размещения передвижных дробильно - перегрузочных комплексов (ПДПК) циклично-поточной технологической схемы, при разработке окисленных и сульфидных руд Актогайского месторождения, которая предусматривает опережающую выемку окисленных руд с содержанием меди $>0,2\%$ и сульфидных руд с содержанием меди $> 0,3\%$. Для сокращения расстояния транспортировки добытой руды из забоев к первичной дробилке предложено применять ПДПК в сочетании с конвейерами. Первичное дробление сульфидных руд до кусков размером -300 мм производится в ПДПК, расположенных или вблизи карьера (в первые 6 лет разработки карьера) или непосредственно в карьере (с 7 года разработки).

Сульфидная руда с содержанием меди от 0,2% до 0,3% складировается на рудном складе и далее транспортируется на обогатительную фабрику после завершения горных работ в карьере. С учетом специфики пространственного размещения штокверка, разработка Актогайского месторождения предусматривается двумя карьерами – Южным и Северным.

Технология с применением ПДПК предусматривает формирование на борту Южного карьера конвейерной бермы и площадки для размещения ПДПК и узла загрузки автосамосвалами. Конвейерная берма и площадка ПДПК предусмотрена как на конечном контуре карьера, так и на промежуточных контурах, построенных с использованием NPVScheduler. Таких промежуточных контуров в Южном карьере насчитывается 7 и 1 промежуточный контур в Северном карьере.

По мере углубки Южного карьера ПДПК перемещаются на нижние горизонты карьера на подготовленные площадки, а освободившиеся площадки отрабатываются.

С целью вовлечения в добычу и переработку наиболее богатой сульфидной руды на восточном фланге месторождения выделен участок с повышенным содержанием меди, с которого начинается разработка в первый год окисленной руды и со второго года одновременно окисленной руды и богатой (более 0,5% меди) сульфидной руды .

Для получения катодной меди из окисленной руды методом кучного выщелачивания предусмотрена опережающая отработка окисленной руды . Количество получаемой катодной меди из окисленных руд включает вторичное и третичное извлечение меди, извлекаемой из нижнего первого слоя, при орошении второго и третьего слоев окисленной руды на подушке выщелачивания.

Как указывалось выше, для формирования плана горных работ использовались 7 промежуточных контуров карьера Южный и 1 промежуточный контур карьера Северный. Промежуточный контур карьера Северный предусматривает опережающую отработку окисленной руды. На рис.1. показана совмещенная вертикальная проекция по конечному и промежуточным контурам Южного карьера. Взаимное расположение промежуточных и конечного контуров построено по принципу «матрешки», то есть контуры не пересекаются, а «вложены» друг в друга. Промежуточные контуры формируются по углам уступов и бортов, близкими к конечному контуру карьера, т.е. с формированием временно-нерабочих бортов по всему периметру промежуточного контура карьера.

Календарный план горных работ формируется из условия постоянных величин годовой добычи сульфидной руды и годового объема горной массы. Естественно, что в начальный и заключительный периоды разработки карьера, объем горной массы будет меньше проектного, но в основной период разработки эта величина должна быть постоянной, так как увеличение годового объема горной массы в течение основного периода разработки повлечет за собой увеличение парка горной техники и человеческих ресурсов.

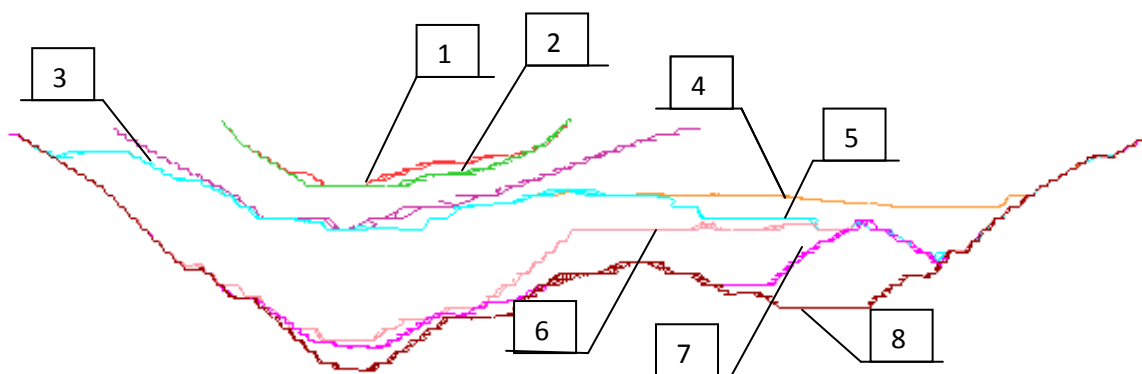

Рис.1. Совмещенная вертикальная проекция по конечному и промежуточным контурам Южного карьера.

1- промежуточный контур 1-о; 2- промежуточный контур Spd1; 3- промежуточный контур 4God-1; 4 – промежуточный контур God 8; 5 – промежуточный контур God12; 6 – промежуточный контур God18; 7 – промежуточный контур God24; 8 – конечный контур Южного карьера.

Набор годовых объемов горной массы и руды производится в пределах промежуточного контура по горизонтам сверху вниз. При достижении проектного годового объема горной массы, одновременной с добычей руды в первом промежуточном контуре могут производиться вскрышные работы во втором промежуточном контуре. Объемы горной массы и руды в каждом последующем промежуточном контуре определяются как разность объемов предыдущего и последующего смежных контуров.

В одновременной отработке могут быть от двух до четырех промежуточных контуров карьеров. В таблице 1 приведены отметки нижних рабочих горизонтов промежуточных и конечных контуров карьеров, находящихся в отработке по годам.

Таблица 1 Отметки промежуточных контуров

Контур карьер	Годы отработки карьеров														
	-2	-1	1	2	3	4	5	6	7	8	13	18	23	27	30
1-о	410	360	340												
Spd1	410	410	360	330											
4God-1		420	410	390	360	340	300	260	220						
God 8				430	420	420	410	400	380	360	190				
God12										430	320	190			

North-1								430	420					
North												340	280	
God18											370	280	180	100
God24												280	220	120
Pit													200	0

На рис.2 показан график изменения объемов горной массы по годам разработки карьеров.

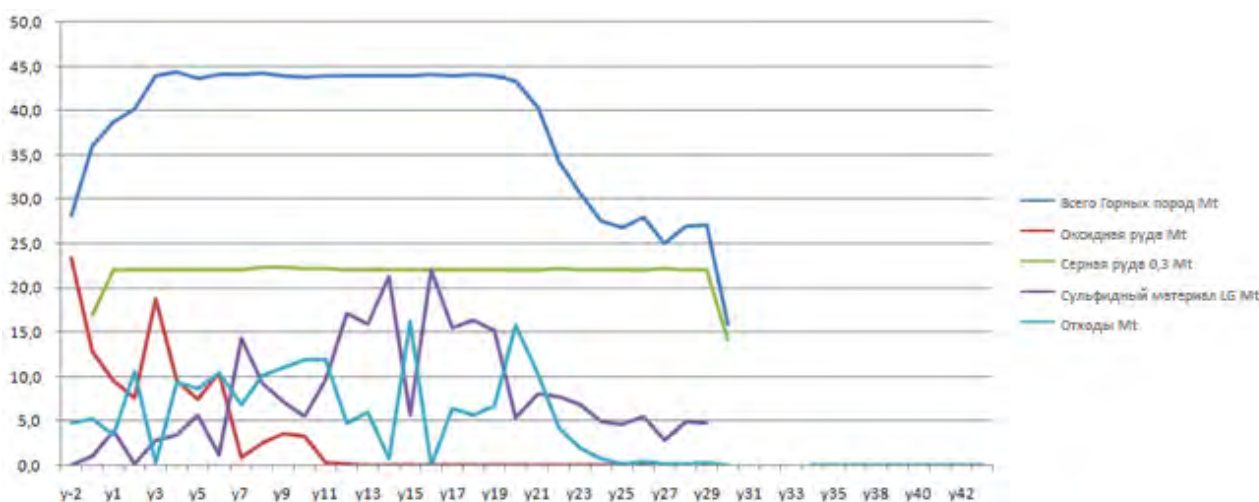

Рис.2 График изменения объемов руды и вскрыши по годам.

Передвижные дробилки устанавливаются в первые 6 лет разработки за контуром карьера, а затем в Южном карьере на промежуточных площадках рабочих горизонтах 400м, 340м, 280м и на конец отработки на горизонте 180м. Всего используются 2 передвижные дробилки. Это позволяет, во-первых, не прерывать технологический процесс добычи руды во время перемещения одной из дробилок на новое место установки, во-вторых, исключить риск остановки технологического процесса добычи руды в случае аварийной остановки одной из дробилок, так как производительность каждой дробилки обеспечивает плановый объем подачи дробленой руды на обогатительную фабрику.

Использование ПДПК для дробления сульфидной руды, направляемой на обогатительную фабрику, позволяет не только не увеличивать парк карьерных автосамосвалов с увеличением глубины карьера, но даже уменьшить их количество после 19-го года разработки карьера, поскольку с глубиной карьера расстояние откатки бедной сульфидной руды и пустой породы на отвалы увеличивается с 3,5 км до 8,3 км, а расстояние откатки богатой сульфидной руды колеблется в пределах 1,1-3 км (для сведения, расстояние

откатки окисленной руды на подушку выщелачивания также увеличивается от 2,6 км до 5,2 км в связи с отработкой окисленной руды Северного карьера). При этом доля богатой сульфидной руды в общем годовом объеме горной массы к концу отработки (после 19-го года отработки) увеличивается.

Применение компьютерной программы позволяет, из большого многообразия выбрать наиболее оптимальный вариант размещения ПДПК с экономией времени и средств.

При составлении календарного плана разработки месторождения и равномерного режима горных работ используемая программа позволяет выбрать оптимальные промежуточные контура разрабатываемого карьера.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

FTAMP 811.512.122

НУРАДИНОВА Н.Ж.,¹ НҮРМҰҚАНОВА Г.М.,¹ ӘТЕПОВА Г.Т.¹

¹*Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫН ЛАТЫН ӘЛПБИІНЕ КӨШІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бұл мақалада әріптерді белгілеудегі жеке-дара пікір қайшылықтары болғанымен, қазақ халқы үшін латын графикасына ғту заман талабына сәйкес ғте қажетті де маңызды болып саналады.

Клт сөздер: апострофовтардың ерекшеліктері, әліпбидің маңызы, тғл дыбыстардың қолданылуы.

В статье рассматривается переход Казахстана на латинскую графику, противоречные комментарии людей и разъяснительные работы, по поводу нового алфавита.

Ключевые слова: особенности апострофов, актуальность алфавита, использование специфических букв.

The article considers the transition of Kazakhstan to the Latin graphics, people's contradictory comments and explanatory works concerning the new alphabet.

Key words: peculiarities of apostrophes, relevance of the alphabet, use of specific letters.

Латын әліпбиіне кғшу – қазақ халқының алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне, болашақта еліміздің жан-жақты дамуына үлкен үлес қосып, жемісі мен жеңісін өкелері сғзсіз. Біз латын әліпбиіне кғше отырып, өркениетті елдердің қатарына қосылып, тіліміздегі дыбыстық жүйелерді нақ анықтап, қазақ тілінің жазылуы мен дыбысталу кезінде сғздер қолданысындағы артық кірме сғздерден арыламыз. Сондықтан латын әліпбиіне кғшу біз үшін, болашақ еліміз үшін өлдеқайда маңыздырақ.

Қазақ жазуы кезінде араб, ұйғыр, латын, кириллица әліпбилеріне сәйкестендірілгені тарихтан белгілі. Байтұрсынов араб жазуына негізделген әліпбиді ұсынғанда фонетикалық ұстанымды мақұл кғрді. Ол өзінің 24 әріптен тұратын әліпбиін осы ұстаным бойынша түзеген болатын. Латын әліпбиін қолдамаса да осы ұстанымды негіз етіп Х. Досмұхамедұлы латын әліпбиінің жобасын жасағаны белгілі. Бұл алғашқы әліпби сол кездегі А. Байтұрсынов жасаған әліпбимен бірдей болды және ғте дұрыс өзірленіп, жасалған әліпби еді, себебі теориялық база бірден-бір дұрыс еді. Латын әліпбиін енгізу өлі ерте деп Мөскеудегі жиналыста айтқанымен, латын жазуына енгізілген қазақ жазуын жобасын Н. Төреқұлов 28 әріп бойынша өзірледі. 1929 жылы Қызылордада Т.Шонанұлы, Е. Омаров, Қ. Кеменгеров, Қ. Жұбанов, Е.Д. Поливанов т.б. қызу талқылаған конференцияда бұл әліпби жетілдірілді.

Латын жазуына кешу баяу жүргеніне қарамастан 1929 жылы қазақ жазуы ресми түрде латын әліпбиіне 29 әріппен кешті.

Қ. Күдерінова бұл қазақ әліпбиінде 9 дауысты мен 20 дауыссыз фонема болғандығын жазады [1, 26 б.]. Қазір күннің тұрғысынан келгенде бұл дыбыстарға тең жайттарды орынды ескерген әліпби екендігі анық байқалады. Бұл әліпбиде фонетикалық ұстаным орынды түрде ескерілді, сондықтан емлетану да осы ұстанымға сай жасалды. Бұл әліпбидің артықшылығы мыналар:

1. оқуға қолайлы, жазуға оңай, ғте қарапайым;
2. кірме әріптер жоқ;
3. жол асты, жол үсті белгілері жоқ.
4. бір дыбыс – бір әріп ұстанымы сақталды.

Қабылданған әліпбидің кемшілігі ретінде ғ, ғ, ы, ғ дыбыстарының белгілері латын стандартына сәйкес алынбағанын айтуға болады. Осы кезден бастап, латын графикасына қазақ тілі бейімделе бастады. Мәселен, бұл әліпбиге 1933 жылы Қ. Жұбанов өзінің толықтыруларын енгізді, яғни әліпбиде 24 әріп, 1 дөйекше болды. Толықтыруда, сондай-ақ, f, h, x әріптерін енгізілді. Қ. Жұбанов ұу, үу, ый, ій қосар таңбаларының орнына бір таңба алуды, дөйекше қызметін пайдалануды ұсынады. Қ. Жұбановтың бұл ұсынысы, яғни ый, ій, үу, үу қабылданбады. Ол кезде Қ. Жұбанов болашақта қазақтар бұл қосарлы дыбыстарды дыбыстаудан алыстап кететінін білмеді. Дегенмен бұл әліпби әріптер саны қосылмағанда үздік әліпбидің санатында қалар ма еді?

Сонымен Латын әліпбиіне кешкеннен кейін басы шешілмеген бірнеше мәселе туады. Ол – бас әріп мәселесі, шылаулардың жазылуы, кейбір әріптердің жазылуы, сөздердің бірге және бөлек жазылуы тәрізді мәселелер. Бірақ ең басты мәселе орыс сөздерінің дұрыс орфографиялануы болды. Орыс тілінен енген сөздер бірнеше тұрпатта жазылды. Сондықтан 1938 жылы әліпби және емлеге бірнеше өзгерістер енгізіледі. Орыс тілінен енген сөздер түпнұсқалыққа негізделе бастайды. Осы жылдардан бастап қазақ әліпбиіне в, ф, х әріптері, кейіннен олардың саны екі есе өсіп кеткені белгілі.

1928 жылы Жоғарғы Орталық Комитеттің ұйымдастыруымен Баку қаласында бүкіл түркі тілдес халықтардың әліпби жобаларын сараптауға жиналады. Өр елден келген өкілдер өз елдерінде болып жатқан жағдайды баяндай отырып, әліпби жобаларымен таныстырады. Ө. Байділдаұлы, Т. Шонанұлы, І. Қабылұлы, І. Жансүгірұлы, Ш. Токжігітұлдарының бірлесіп жасаған жобасы. Конференцияға (Баку қаласына) Қазақстан атынан барған О. Жандосов 1928 жылға дейін қабылданған жобалардың авторларымен бірлесіп жасалған әліпби жүйесімен таныстырады (Жоба Ө. Байділдаұлы, Т. Шонанұлы, І. Қабылұлы, І. Жансүгірұлы, Ш. Токжігітұлдарының қатысуымен жасалған): а /a/, в /b/, с /ш/, ғ /ж/, d /д/, e /e/, g /г/, q /ғ/, h

/x/, i /i/, k /к/, q /қ/, l /л/, m /м/, n /н/, ɲ /ң/, o /о/, ɛ /е/, j /й/, p /п/, r /р/, s /с/, t /т/, u /у/, u /у/, y /и/, z /з/, ь /ы/.

Жобада дауыссыз «к», «қ»; «ғ», «г» дыбыстарына, дауысты дыбыстардың жіңішке варианттарына жеке-жеке таңба арналады, ал дауысты, жіңішке «е» дыбысы арнайы таңба арқылы белгіленбейді. Сондықтан «е» фонемасын да арнайы жеке таңбамен белгілеу қазақ зиялы топ өкілдерінің арасында талқылатып, кәпшілігі еуропа стандартына сай келетін «ä» таңбасын ұсынады [2,117б.]. Бірақ бұл таңба бүкіл түркі халықтары үшін унификацияланған өліпби жүйесіне сәйкес келмейтіндіктен «е» таңбасы алынады. Сонымен өліпби жүйелерін салыстыра келе, қазақ тілінің төл дыбыстарын бейнелейтін 29 таңба алынады.

Осыдан кейін ресми түрде барлық мерзімді басылым беттерінде қазақтың жаңа өліпби жүйесі жарияланады. Жалпы бұл өліпби ұлттық жазу негізінде құрылды. Ал ұлттық жазу дегеніміз — ана тілдің дыбыстық жүйесінен ауытқымайтын, ережесі де, өліпбиі де ұлттық дыбыстардың негізінде болатын жазу түрі. Латын графикасына негізделген жаңа өліпби жобалары жан-жақты ойластырылып, ғалымдар тарапынан құрастырылған ғылыми нақтыланған жобалар. Онда қазіргі өліпби жүйелерінде шешімін тапқан, сонымен қатар жазу тарихымыздағы тәжірибелерді қорытып, дұрыс нәтиже кәрсеткен сараптамалар өз деңгейінде пайдаланылған. Қазіргі қазақ жазбасында енгізуге толықтай жарамды. Өріштерді белгілеудегі жеке-дара пікір қайшылықтары болғанымен, қазақ халқы үшін латын графикасына өту заман талабына сәйкес өте қажетті де маңызды болып саналады.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы, 2010.- 115 б.
2. Байділдаұлы Ө. Жаңа өліппе туралы.- Қызылорда, 1928. –166 б.

МРНТИ 282.256.341.54

АКИЛОВА М.Ф.¹

¹*Башкирский государственный университет, г.Уфа, Российская Федерация*

К ВОПРОСУ ВЛИЯНИЯ ЯЗЫКА ПАМЯТНИКОВ ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛЕКСИКИ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматриваются проблемы влияния языка орхоно-енисейских памятников на формирование лексики башкирского языка. Обосновывается, что система описания лексических основ в рамках идеографических групп: I Природа (неживая, живая); II Человек (как физико-биологическое существо); III Общество (человек как единица функциональной жизни общества); IV Познание (априори) – способствует выявлению и характеристике слоя лексики, специфичного и для других тюркских языков.

Ключевые слова: Лексика, башкирский язык, памятники орхоно-енисейской письменности, идеографическая характеристика, когнитивный аспект, взаимовлияние.

Мақалада Орхон-Енисей ескерткіштерінің башқұрт тілінің сөздік қорын қалыптастыруға есер ету проблемалары қарастырылады. Идеографиялық топтар шеңберінде лексикалық негіздерді сипаттау жүйесі: I табиғат (жансыз, тірі); II адам (физикалық-биологиялық); III Қоғам (адам қоғамның функционалдық өмірінің бірлігі ретінде); IV Cognition (априори) - басқа түркі тілдеріне тең лексика қабаттарын сәйкестендіруге және сипаттауға көмектеседі.

Кілт сөздер: сөздік, Башқұрт тілі, Орхон-Енисей скриптің ескерткіштері, идеографиялық сипаттамалары, когнитивтік аспект, өзара ықпал ету.

The article deals with the problems of the influence of Orkhono-Yenisei monuments on the formation of the vocabulary of the Bashkir language. It is substantiated that the system of the description of lexical bases within the framework of ideographic groups: I Nature (inanimate, live); II Man (as a physico-biological being); III Society (a person as a unit of the functional life of society); IV Cognition (a priori) - promotes the identification and characterization of vocabulary layers, specific for other Turkic languages .

Key words: Vocabulary, Bashkir language, monuments of the Orkhon-Yenisei script, ideographic characteristics, cognitive aspect, mutual influence.

В начале XX в. интерес к орхоно-енисейским памятникам несколько снижается и возобновляется только в 1909 году. Организуются несколько научных экспедиций в Восточный Туркестан под руководством Лекока, А. Грюнведеля, Аврель Штейна, С.Ф. Ольденбурга [4, с. 207], в ходе которых обнаруживаются новые памятники письменности. Исследованы также надписи на утвари, обнаруженной в Сибири, Вятской губернии, в Катандинском кургане. В.В. Радлов переводит уже известный к этому периоду памятник письменности Средней Азии, обнаруженного рядом с селом Дмитриевка. По мнению, упомянутых выше, учёных, элементы языка орхоно-енисейских памятников письменности свойственны многим тюркским народам. Говоря о значении упомянутых памятников С.Е. Малов отмечает, что трудно представить пока по нашему недостаточному знанию как предка того или иного определённого современного нам тюркского языка. <>Все эти памятники или языки всех этих памятников служат общим фоном, общей канвой для древней истории большинства тюркских языков [9, с. 17].

Проведение различного характера исследований, используя данных орхоно-енисейских памятников, сравнение их с современными тюркскими языками является важными для сегодняшней науки. Такие исследования способствуют, во-первых, изучению истории современных тюркских языков и их всестороннему раскрытию. Во-вторых, облегчают понимание памятников. В-третьих, помогают определить место орхоно-енисейской письменности в системе современных тюркских языков. Из разделов языкознания в этом направлении большое место отводится лексикологии, как науке, изучающей словарного

состава языка, она считается базовой частью языкознания. В её цели входят вопросы разностороннего исследования и анализа взаимосвязи слов, изменений их значений, историческое происхождение, обогащение словарного состава, устойчивые выражения и др. слова в орхоно-енисейских памятниках письменности отражают образ жизни древних тюрков, их культуру.

Отдельные элементы языка древних тюрков активно используются и сегодня. Данное явление говорит о том, что современные тюркские языки берут начало от языка памятников древнетюркской письменности. Лексические взаимосвязи башкирского языка и языка орхоно-енисейской письменности можно анализировать, условно распределив их на тематические подгруппы. Например, 1. Лексические взаимосвязи башкирского языка и языка орхоно-енисейской письменности, связанные с частями тела человека. **Adak**–аяк–«нога»: **Türkbodunadakkamaşdı** (КТб. 4). – Төркіз ер аяктарының хелһезләненуенче ирек бирзе. – «Тюрки поддались усталости своих ног». **Köz**– күз, караш – «глаз, взгляд»: **Körürközümkörmäzteg** (КТб. 50). – Күпер күзем күрмәс булды. – «Глаза мои, что могли видеть, ослепли». 2. Лексические взаимосвязи башкирского языка и языка орхоно-енисейской письменности, связанные с терминами родства. **İni** – эне – «брат», «братишка»: **İnimKültiginkärgäkboltı** (КТб.50). **Oğul** – ул – «сын»: 1. **ÖdTaңrijaşar, kişiöğli qöp ölgäli (ölügli) törümiş** (КТб. 50). – Кеше улдары йәшәй, үлә – вакытты Тәңре билдәләй. – «Сыны человеческие живут, умирают – лишь Тенгре определяет их время». 3. Лексические взаимосвязи башкирского языка и языка орхоно-енисейской письменности, связанные с материальной и социальной жизнью человека. **Jurt** – йорт– «двор, дом; родная страна, родная земля (туған ил, туған ер), Родина (Ватан)» часто встречается в памятниках: 1. **Usinbuntatujurtdajatuqalur ärti** (Тон.19). – Улар Усын – Бунтатуза йәшәү урыны таптылар. – «Они нашли место для жизни на Усын-Бунтату». **Vaj** – бай – «богатый»: **Jalañ bodunuğ tonluğ çuğanbodunuğ bajkiltim** (КТб. 29). – Яланғас халықты кейемле, ярлы халықты бай кылдым. – «Раздетый народ – одел, бедный – обогатил». 4. Лексические взаимосвязи башкирского языка и языка орхоно-енисейской письменности, обозначающие родовые названия и этнонимов: **Apar** – авар халкы – «авары»: **Aparbudun... kälipänsigtamiş, jiglamış...** (КТб. 4). – Авар халкы... йыйылып һыктаны, иланы... – «Собрались авары... причитали, плакали...». **Tüpüt**– Тибет халкы – «тибетцы»: **Tüpütkä kiçigtägmädı** (КТм. 3). – Тибеткә етерге бик азкалды. – «До Тибета осталось совсем немного». 5. Лексические взаимосвязи башкирского языка и языка орхоно-енисейской письменности, обозначающие оружие: **Süñüg** – һеңгә – «копье»: 1. **...süñüginaçdimizqanusüsitirilmış** (Тон.28). – ...һеңгәләр менән үзебезге юл астык. – «открыли себе путь копьями». 6. **Süñügbatumuqaruğ sükipän...** (КТб. 35). – **Һәңгә** батымы карзы йырып... – «Прокладываю путь через снег (сугробы) по колено (глубиной с

длину копья)...». **Qiliç** – кылыс – «меч»: Altunqurugsaqiminqiliçinkesipän (Ths 13). – Минен алтын корһағымды **кылыс** менен кистелер. – «Мой золотой живот распороли (живот, под золотой кольчугой) мечом». 7. Лексические взаимосвязи башкирского языка и языка орхоно-енисейской письменности, обозначающие одежду: **Kädim** – кейем – «одежда»: özlüki boz at ärti **kädim** bähizi... (E. 1) – Күкһел аты уның кейеме ле, батырлығы ла ине. – «Собственная серая лошадь была, ему одеждой, и его геройством и мужеством». **Jalma** – «плащ, нажитка, одежда, калчуга»: Jaraqıntajalmasıntaj üzartuqoqunurtı jizäkbaşınabir (tägürmädi)... (КТб.33) – Йөззән артык ук аттылар, емме ғәскәр башының япмаһына бер ук та теймәне. – «Выпустили больше сотни стрел, но ни одна не достигла калчуги предводителя войска». 8. Лексические взаимосвязи башкирского языка и языка орхоно-енисейской письменности, обозначающие цвет, характер, качество, свойство: **Aq**– ак– «белый»: Oltägdüktä Bajırquniñ aqadğiriğ udlıqinsijjuurti (КТб. 36). – Был бәрелеште ул Байырканың **ак** айғырының аяғын һындырзы. – «В этом столкновении он ударом сломал ногу белого жеребца Баирки». **Sariğ** – һары– желтый: 1. **Sariğ** altun örüj kümüş quzquduz ägritebä ağubuşuzkelürti (Тон. 48). – **Һары** алтын, кәмеш, катын-кыз, бер үркәсле дөйгелер – сикһез байлык килтерзе. – «(Он) принес бесчисленные богатства: желтое золото, белое серебро, женщин, одnogорбых верблюдов». 9. Лексические взаимосвязи башкирского языка и языка орхоно-енисейской письменности, связанные с животным миром: Слово **tujuq** – тояк – «копыто» в памятниках орхоно-енисейской письменности: Altuntujuqluqat (ThS 7). – Алтын **тояк**лы ат. – «Лошадь с золотыми копытами». **At** – ат – «лошадь»: 1. Kültiginalpatunbinipal (jutäg) di, olatantatüsdizgilbudunoltı (КТб. 44). – Көлтөгин алп атына менеп, һөжүмгә ташланды, ат йығылды. – «Көльтегин могучий вскочил на коня и бросился в бой (нападение), конь пал».и.т.д. Как показывает фактический материал, лексический состав памятников, схожи с лексикой современных тюркских языков, они лишь пережили некоторые фонетические изменения. Заметим, Орхоно-енисейские памятники оказали существенное влияние и на формирование башкирского языка. Нужно также заметить, что некоторые башкирские тамги напоминают по форме буквы рунического алфавита, например, Y – вилы, X – крестовина и др. Древние тюрки считали, что письменное слово имеет большую силу. На камни наносились записи в стиле некролога. Это означало «помянуть» ушедших «добрым и теплым» словом. Живые вспоминают ушедших, восхваляя их дела. Многие записи сделаны от имени умершего, что усиливало их влияние на читателя или слушателя. Эти записи – не только некрологи, в них содержится и политическое звучание. Записи на камнях выражали глубокое уважение к прошлому, истории, воспевали славу батырам. Это являлось проявлением заботы о государстве, о народе. Также некоторые элементы орхоно-енисейской письменности сохранились в диалектах башкирского языка. По мнению Э.Р. Тенишева,

Дж.Г. Киекбаева, Н.Х. Максютовой, Ф.Г. Хисамитдиновой, Р.Х. Халиковой, Э.Ф. Ишбердина консонантные сочетания ялт, нт, мт, рт, нк, имеющиеся в башкирском языке признаны реликтовыми диссимилятивными явлениями. Дж.Г.Киекбаев предполагает, о том, что средний, караидельский говоры северо-западного диалектов башкирского языка могут быть старше языка орхоно-енисейских памятников, так как в памятниках имеются примеры и на ассимилятивные формы [6, с. 112]. Например, 1.... asrajağizjerqilī-nt-ikda (КТБ. 1). – ...ақта ер барлыкка килгенде... – зарождалась внизу – когда бурая (коричневая) земля». 2. TāŋriUmaj iduqersubbasabä-rt-i ärinç (Тон. 38). – «Тәңре Умай, изге ер-һыу беззе һаклай». – «Тенгре Умай, святые земля-вода – все оберегают нас». 3. Türkobodunjeri-nt-ä. – Тәрки халыкеренде. – «На земле тюркского народа». 4. Qarakö-lt-äsünjüšdimiz (КТБ. 42). – Кара күлдә һуғыштык. – «Сражались на Черном озере».

Заключая нужно отметить, актуальность такого порядка исследований подтверждает мнение Н.Х. Максютовой о характере исследований башкирских диалектов в перспективе: «В дальнейшем, на наш взгляд, должно быть обращено внимание на историю формирования диалектов, выяснение внутренней истории диалектных явлений в связи с историей этноса. В башкирской диалектологической науке еще не изучены языковые явления, связанные с наличием различных этнических компонентов как тюркского, так и нетюркского происхождения; не раскрыты древнетюркский, древнебашкирский пласты явлений и их трансформации, не объяснены причины происхождения явлений и признаков, составляющих специфику в грамматическом, лексическом и синтаксическом строе башкирского языка» [7, с.15–16]. Изучение лексических взаимосвязей башкирского языка и языка памятников орхоно-енисейской письменности в рамках четырех когнитивных сфер: I. Природа (неживая, живая); II. Человек (как физико-биологическое существо); III. Общество (человек как единица функциональной жизни общества); IV. Познание (априори), по нашему, помогает решить данную проблему положительно.

Список использованных источников

1. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 380 с.
2. Асмондьяров В.Н. К проблеме этногенетической интерпретации говоров народов Урало-Поволжья (идеографический аспект) // Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М.К. Аммосова. 2014. Том 11, №2, С. 92-96.
3. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959. – 216 с.
4. Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI – VIII веков. – М.;Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 207 с.

5. Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков: лексический фонд: пратюркский период [Текст] / А.В. Дыбо. – М.: Изд-во восточной лит-ры, 2007. – 222 с.
6. История башкирского народа: в 7 т. / Под.ред. М.М. Кульшарипов; Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН. – Уфа: Гилем, 2012
7. Киекбаев Ж.Ф. Башкорт теленең фонетикаһы. – Өфө: Китап, 1958. – 160 б.
8. Максютова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка в сравнительно-историческом освещении. – М.: Наука, 1976. – 288 с.
9. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.: Изд-во АН ССР, 1951. – 452 с.
10. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – М.: Наука, 1984. – 230 с.
11. Шайхисламова З.Ф. Национальное мировидение в этноонтологической интерпретации номинативных принципов в контексте топонимических систем Урало-Поволжья, Казахстана, Сибири и северо-востока Российской Федерации. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2015. – 184 с.
12. Шайхулов А.Г. Лексические взаимосвязи кыпчакских языков Урало-Поволжья в свете их историко-культурной общности. – Уфа: Изд-тво БашГУ, 1999. – 226 с.
13. Шайхулов А.Г., Шайхисламова З.Ф., Асмондьяров В.Н. Методологические аспекты интеграционных процессов в диалектных системах языков Урало-Поволжья, Казахстана, Сибири и Северо-Востока России (когнитивно-семантический аспект) // Россия и Восток: взаимодействие стран и народов: Труды X Всероссийского съезда востоковедов, посвященного 125-летию со дня рождения выдающегося востоковеда Ахмет-Заки Валиди Тогана. Книга 2. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2015. С. 103–104.

МРНТИ 801.8

ПОРОЛЬ О.А.,¹ КАРАСТЕКОВА Д.А.¹

¹Оренбургский государственный университет, г.Оренбург, Российская Федерация

ТЕКСТ А.С. ПУШКИНА КАК ИСТОЧНИК ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Статья раскрывает особенности формирования лингвострановедческой компетенции у иностранных студентов на материале тестов А.С.Пушкина. Развитие лингвострановедческой компетенции является важнейшей частью процесса обучения РКИ. Изучение лингвострановедческого материала способствует углубленному изучению русского языка как иностранного и стимулирует студентов проявлять активность и мыслить творчески. При формировании лингвострановедческой компетенции особое внимание должно

уделяться отбору материала, согласно возрастным особенностям и уровню подготовки учащихся. Одним из авторов, чьи произведения пользуются наибольшим успехом как у учащихся, так и у преподавателей является Александр Сергеевич Пушкин. Его тексты отвечают всем методическим требованиям. Тексты произведений Александра Сергеевича Пушкина являются источником ценных лингвострановедческих данных. Благодаря им иностранные студенты ближе знакомятся с историей, культурой и бытом страны, а также особенностью жизни представителей различных слоёв населения в определённую эпоху. В статье также освещается значимость и ценность деятельности и личности А.С. Пушкина.

Ключевые слова: лингвострановедческая компетенция, фоновые знания, культурологическая ценность, лингвокультурологические аспекты, лингвострановедческий комментарий, энциклопедические знания, аутентичные тексты, языковая картина мира.

Мақала шетелдік студенттерге А.С. Пушкиннің текстілеу материалдары негізінде, лингвистикалық және мәдени құзыреттілігін қалыптастырудың ерекшеліктерін ашады. Лингвистикалық және мәдени құзыреттілікті дамыту, орыс тілін шет тілі ретінде оқыту үрдісінің маңызды бөлігі болып табылады. Лингвистикалық және мәдени материалды зерттеу, орыс тілін шет тілі ретінде тереңдетіп зерттеуге және студенттерді белсенділік танытуға және шығармашылық ойлауға ынталандырады. Лингвистикалық және мәдени құзыреттілігін қалыптастыру кезінде, студенттердің жас ерекшеліктеріне және дайындық дережесіне сәйкес, материал іріктеуіне ерекше назар аудару керек. Студенттер мен мұғалімдер арасында, ең үздік жетістіктері бар авторлардың бірі – Александр Сергеевич Пушкин болып табылады. Оның мәтіндері барлық методологиялық талаптарға сәйкес келеді. Александр Сергеевич Пушкиннің еңбектерінің мәтіндері құнды лингвомәдениетті мәліметтердің көзі болып табылады. Олардың арқасында, шетел студенттері елдің тарихымен, мәдениетімен және өмірімен, сондай-ақ белгілі бір дәуірдегі халықтың түрлі топтары өкілдерінің өмірінің ерекшеліктерімен танысады. Сонымен қатар, мақалада А.С.Пушкиннің қызметі мен жеке басының маңыздылығы мен құндылығы жарықтандырылады.

Кілт сөздер: лингвистикалық-мәдени құзыреттілік, фондық білімдер, мәдени құндылық, лингвистикалық және мәдени аспектілер, лингвистикалық және мәдени түсінік, энциклопедиялық білімдер, түпнұсқалық мәтіндер, өлемнің тілдік бейнесі.

The article reveals peculiarities of the formation of the linguistic and cross-cultural competence of foreign students on the material of A.S.Pushkin's texts. The development of linguistic and cross-cultural competence is an important part of the teaching process of Russian as a foreign language. Studying of the linguistic and cross-cultural material promotes an in-depth study of the Russian language as a foreign language and stimulates students to be active and think creatively. When forming a linguistic and cross-cultural competence, special attention has to be paid to the material selection, according to age features and level of students' training. One of the authors, whose works are most successful both among students and teachers, is Alexander Sergeyevich Pushkin. His texts meet all methodological requirements. The texts of Alexander Sergeyevich Pushkin's works are a source of valuable linguistic and cross-cultural data. Thanks to them, foreign students get acquainted with the history, culture and life of the country, and also feature of life of representatives of various segments of the population in a certain era. The article also highlights the significance and value of A.S Pushkin's activities and personality.

Key words: linguistic and cross-cultural competence, background knowledge, culturological value, linguistic and cross-cultural aspects, linguistic and cross-cultural comment, encyclopedic knowledge, authentic texts, linguistic view of the world.

Для успешного формирования лингвострановедческой компетенции у иностранных студентов специалисты в области русского языка как иностранного рекомендуют использовать аутентичные материалы из газет, журналов, художественных произведений, интернет-ресурсов. Кроме того, современные технические возможности позволяют использовать на занятиях кинофильмы, аудиоспектакли, записи радиопередач, документальные ленты. Оригинальное исполнение носителями языка позволяет студентам не только привыкнуть к произношению, но и научиться воспринимать особенности интонации.

Материалы для изучения подбираются в зависимости от возраста учащихся, уровня их подготовки и запаса фоновых знаний, в том числе на родном языке. Кроме того, учитываются цели и место обучения. Последнее значительно влияет на количество информации, которую необходимо донести до учащихся. Если уроки проходят вдали от языковой среды, количество новых сведений значительно увеличивается. И наоборот: если студент изучает русский язык, находясь на территории субъектов Российской Федерации, многие знания и понятия усваиваются в процессе ежедневного общения и не требуют отдельного внимания.

Так как развитие лингвострановедческой компетенции является важнейшей частью процесса обучения РКИ, к темам, которые изучаются на уроках, предъявляются особые требования при отборе. Исследователи отмечают, что студенты стабильно интересуются такими темами, как русская литература и история, культура и традиции, повседневная жизнь и увлечения обычных жителей, особенно ровесников и представителей того же социального круга. Изучение лингвострановедческого материала способствует углубленному изучению русского языка как иностранного и стимулирует студентов проявлять активность и мыслить творчески.

Отмечается, что любой аутентичный текстовый материал должен отвечать нескольким обязательным требованиям. Первое из них – культуроведческая ценность. То есть текст, используемый на уроках РКИ, должен нести определённое значение в истории и культуре народа, быть хорошо известным носителям языка.

Второе качество – это типичность и общеизвестность. То есть текст, который преподаватель предлагает для изучения студентам-иностранцам, должен быть максимально распространённым и часто используемым. Вполне возможно, что составные части предложенного текста могут встречаться в составе рекламных кампаний и лозунгов. Узнавание иностранными учащимися прецедентных текстов является умением, которое развивается постепенно в процессе изучения языка.

Также необходимо помнить, что любые тексты, в том числе художественные, должны быть ориентированы на современность. Специфичные исторические знания интересны, в первую очередь, студентам, которые специализируются на изучении той или иной эпохи, в то время как большинству других учащихся необходимы знания, применимые ко времени, в которое они проживают. Это не отменяет изучения исторических и художественных текстов различных периодов, однако необходимо, чтобы все полученные знания можно было применять на практике в повседневной жизни. Так новые слова и понятия лучше усваиваются и пополняют активный словарный запас студента.

Помимо этого, советуют проводить дифференциацию с культурами других народов. Существует множество упражнений, которые направлены на сравнение изучаемых событий или явлений с теми, что присущи родной культуре студента. Это способствует наилучшему запоминанию, а также развивает творческий потенциал учащихся.

Необходимо учитывать, что количество изучаемой лингвострановедческой информации должно увеличиваться от уровня к уровню. Также оно зависит от социокультурной среды. Так, если в регионе, где проживает студент, распространён русский язык и культура, требуется гораздо меньшее количество исторических и культурных справок, а объём текстов, наоборот, может быть несколько увеличен. [1]

Изучение русского языка в иностранной аудитории на основе аутентичных художественных текстов предполагает работу студентов как с биографическими данными автора, так и с его произведениями. Одним из авторов, чьи произведения пользуются наибольшим успехом как у учащихся, так и у преподавателей, является Александр Сергеевич Пушкин. Его тексты отвечают всем методическим требованиям. Ещё один несомненный плюс - это то, что его произведения доступны широкому возрастному диапазону читателей.

Большой лингвострановедческий словарь определяет А.С. Пушкина как «великого русского писателя, родоначальника новой русской литературы, создателя русского литературного языка». Поэт появился на свет в 1799 году в Москве. С раннего детства его воспитанием занимались гувернёры и его любимая няня Ариной Родионовной. Будущий поэт прекрасно владел французским языком и не мыслил жизни без книг. Достоверно известно, что и первые его собственные стихотворения написаны, как ни странно, вовсе не на русском, а на французском языке.

С юных лет Пушкин пребывал в творческой атмосфере, что, несомненно, повлияло на его дальнейшую судьбу. У юного поэта с учёбой не складывалось, зато он завёл знакомство со многими в дальнейшем известными личностями, такими как И.И. Пущин, А.А. Дельвиг, В.К. Кюхельбекер. Они писали стихи, издавали свои журналы.

Чуть позже литературный талант юного Пушкина заметили такие мэтры, как Жуковский, Карамзин и Вяземский. В Петербурге Александр Сергеевич вертелся в литературных кругах, был знаком со многими представителями тайных обществ, вёл активную светскую жизнь. Все эти вехи его биографии, знакомства и события, как личные, так и крупные государственные, несомненно, отразились и на творчестве.

На примере творчества А.С. Пушкина принято рассматривать переход в литературе от романтического мировосприятия к реалистическому, проследить изменения на примере конкретных произведений, а также то, как они отразились на произведениях других знаменитых литераторов той эпохи. Деятельность А.С. Пушкина представляет значительный интерес, помимо всего прочего, и потому, что он также изучал историю страны, занимался издательской деятельностью, критикой.

О жизни и творчестве Пушкина свидетельствуют и многочисленные памятники и музе, созданные в его честь. Они встречаются не только в городах, где жил и творил поэт. Во многих городах, не обязательно даже русскоязычных, можно также их обнаружить. Визиты на пушкинские места являются важной частью экскурсионных программ. Также педагоги предпочитают устраивать очные и заочные экскурсии, чтобы ознакомить учащихся с биографией Пушкина.

На территории Российской Федерации, а также в некоторых государствах на постсоветском пространстве, Александра Сергеевича Пушкина принято считать вершиной русской культуры и поэзии. Он является своеобразным образцом, к которому принято ссылаться среди представителей многих профессий и социальных слоёв. По словам В.Ф. Одоевского, Пушкин – это «солнце русской поэзии», а Н.В. Гоголь утверждал, что он – это «русский человек в его развитии, в каком он, может быть, явится через двести лет».

Как для исследователей, так и для читателей, Пушкин интересен прежде всего тем, что в своём творчестве он сумел объединить сразу несколько культурных слоёв. Богатейшая лексика, масса имплицитной информации, отсылок и исторических справок предоставляют уникальный материал для изучения. В его произведениях переплетаются возвышенный книжный и разговорный русский язык, а отдельные цитаты уже давно перешли в разряд крылатых и иногда даже используются в повседневном общении. [2]

Все перечисленные качества делают жизнь и творчество Александра Сергеевича Пушкина особенно интересными для изучения на занятиях русским языком в иностранной аудитории. Те студенты, для которых русский язык не является родным, получают прекрасный образец русской литературной речи, пополняют свой активный и пассивный словарный запас. По текстам Пушкина учащиеся изучают также и синтаксическую структуру

текста, грамматические особенности. Однако намного важнее не только разбирать на уроках формальную структуру текста, но и уделять внимание лингвострановедческому аспекту.

Современная система образования требует, чтобы на уроках РКИ учащиеся знакомились с лингвокультуроведческими аспектами жизни на территории России. Особенно подобный диалог культур необходим тем учащимся, которые находятся вне языковой среды.

В методике преподавания русского языка как иностранного считается, что использование поэтических текстов на занятиях позволяет развивать все необходимые навыки и достигать поставленные цели максимально быстро и эффективно. В том числе у студентов развивается и лингвострановедческая компетенция за счёт содержащихся в поэтических произведениях данных, в том числе и фоновых.

В поэтических текстах Александра Сергеевича Пушкина используется богатейшая лексика, в которой содержится ценная лингвострановедческая информация. Она касается истории России, традиции и обычаев, культурных особенностей, присущих различным слоям населения в разные эпохи, раскрывают особенности характера и менталитета русского человека.

Помимо этого, знакомство с отдельными примерами пушкинских стихов, ставших прецедентными, позволит иностранным студентам лучше ориентироваться в современных российских реалиях, вычленять из заголовков, названий и рекламных слоганов имплицитные сведения, а также лучше понимать юмор.

При подборе пушкинских стихотворений для уроков русского как иностранного необходимо учитывать ряд принципов и критериев, важных для эффективного образовательного процесса, таких как:

- аутентичность;
- культурологическая ценность;
- возможность расширения и углубления страноведческих знаний и понятий;
- эстетика;
- языковая доступность.

В то время как значимая часть произведений А.С. Пушкина так или иначе представляет из себя большую культурологическую ценность, особый упор стоит делать на такой фактор, как языковая доступность. Обилие незнакомой лексики и конструкций усложняет процесс понимания текста и не способствует формированию лингвострановедческой компетенции у учащихся, а потому стоит избегать подобных крайностей.

Необходимо учитывать, что русскоязычные люди знакомятся с творчеством Пушкина постепенно на протяжении всей жизни, начиная от детских сказок и заканчивая куда более

серьёзными произведениями. Иностранцы в подавляющем большинстве случаев лишены такой возможности, у них процесс обучения проходит в куда более сжатые сроки. Это вызывает определённые трудности и требует тщательного, продуманного подхода. Даже преследуя цель дать студентом максимальное количество лингвострановедческих знаний, надо учитывать все основные общеметодические принципы. [3]

В своём исследовании реалий, на которые необходимо обращать внимание при изучении языковой картины мира, С. Тер-Минасова опирается на зарубежные исследования и комментарии к пушкинским «Повестям Белкина». Она отмечает, что во всех изданиях иностранным студентам объясняются не только лингвистические особенности текста, но и многие экстралингвистические факторы.

Из комментариев к повестям студенты узнают особенность истории, культуры, знакомятся с традициями и предметами быта. Также аутентичные тексты – это кладёзь географических названий и собственных имён, через знакомство с которыми также можно расширять знакомство со страной и носителями языка.

Также необходимо учитывать, что многие реалии изменились за прошедшие века, поэтому могут потребовать объяснения и в русскоязычной аудитории. При работе с иностранцами таким темам следует уделять особое внимание, чтобы обеспечить корректную интерпретацию авторского текста. Однако стоит учитывать, что далеко не всем студентам интересны и необходимы подробные исторические сведения. Количество предоставляемой информации нужно дозировать в зависимости от целей, которые преследуют сами ученики.

Соответственно, в зависимости от ситуации на уроках РКИ при изучении творчества Александра Сергеевича Пушкина рекомендуется использовать различные виды комментирования для того, чтобы максимально доступно и полно изложить содержащиеся в текстах лингвострановедческие сведения. Сами способы комментирования могут различаться в зависимости от конкретного текста и уровня подготовки студентов.

В ряде случаев лингвострановедческий комментарий можно ограничить исключительно энциклопедическими данными. Это возможно в случаях, когда речь идёт о всемирно известных исторических событиях или географических особенностях. Текст с фактической информацией в ряде случаев вовсе не обязательно связывать с прочитанным, ученики могут сделать это самостоятельно.

Например, в повести Пушкина «Метель» упоминается Бородино:

«Долго не смели объявить об этом выздоравливающей Маше. Она никогда не упоминала о Владимире. Несколько месяцев уже спустя, нашед имя его в числе отличившихся и тяжело раненных под Бородиным, она упала в обморок, и боялись, чтоб горячка ее не возвратилась. Однако, слава богу, обморок не имел последствия». [4]

Здесь достаточно объяснить учащимся, что такое Бородино и какое место этот эпизод занимает в истории страны. В данном случае энциклопедический характер комментария может быть вполне уместен. Однако если учащиеся заинтересованы в исторических подробностях и тонкостях, педагог может и расширить количество лингвострановедческих данных. Либо подойти к комментированию творчески, уделив внимание различного рода наглядностям. Такие объяснения уже могут содержать сведения, которые имеют прямые отсылки к тексту, объясняют особенности отношения героев к событию, некоторые бытовые детали и коннотации.

Дополненные комментарии к текстам могут иногда затрагивать и темы, которые напрямую никак не связаны с сюжетом произведения. Если в «Метели» упоминается тульская печатка, педагог при соответствующей подготовке студентов может дать обширные лингвострановедческие сведения, касающиеся самого города Тула и места, которое он занимает в русской культуре. Здесь также можно упомянуть и самовары, и оружейных мастеров, и Левшу, и многие другие аспекты.

Иногда подробный лингвострановедческий комментарий к произведениям Пушкина требуется дополнять сопоставлениями с современной жизнью. Это необходимо, чтобы точнее передать заложенный автором в текст смысл.

Так повесть «Гробовщик» начинается со следующих слов:

«Последние пожитки гробовщика Адрияна Прохорова были взвалены на похоронные дроги, и тощая пара в четвертый раз потащилась с Басманной на Никитскую, куда гробовщик переселялся всем своим домом». [5]

Несомненно, учащимся необходимо объяснить, что такое Басманная и Никитская, а также показать их расположение на карте, очертив примерный маршрут. Следует также указать, что расстояние между ними составляет всего три мили. Однако во времена Пушкина Басманная и Никитская считались крайними точками Москвы. Фактически персонажи повести «потащились» с одного конца города на другой. Для жителей современного мегаполиса это всё равно, что пешком прогуляться от Бусиноводо Бутово. Эта деталь очень важна для понимания не только фактического содержания произведения. [6]

Таким образом, тексты произведений Александра Сергеевича Пушкина являются источником ценных лингвострановедческих данных. Благодаря им иностранные студенты ближе знакомятся с историей, культурой и бытом страны, а также особенностью жизни представителей различных слоёв населения в определённую эпоху.

Список использованных источников

1. Бутырская О.Г. Проблемы формирования социокультурной компетенции у иностранных учащихся, изучающих русский язык// Кафедра русского языка и методики его

преподавания Российский университет дружбы народов ул. Миклухо-Маклая, 6, Москва, Россия, 117198.-С. 123-127

2. Чернявская Т.Н., Милославская К.С., Ростова Е.Г., Фролова О.Е., Борисенко В.И., Вьюнов Ю.А., Чуднов В.П. Россия. Большой лингвострановедческий словарь.// Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина. АСТ-Пресс-2007.

3. Лахина Г.И. Формирование лингвокультурологической компетенции иностранных студентов в ходе изучения спецкурса «Культура: стихи русских поэтов» // Тихоокеанский государственный университет, Хабаровск - Электронное научное издание «Ученые заметки ТОГУ»-2013.-Т.4.№ 4.-С.2003 – 2008

4. Пушкин А.С., Метель//М.:Белый город,2002

5. Пушкин. Гробовщик [Электронный ресурс]

-URL:<http://rvb.ru/pushkin/01text/06prose/01prose/0860.htm> (дата обращения: 12.11.2017)

6. Тер-Минасова С., Язык и межкультурная коммуникация Часть I. Язык как зеркало культуры [Электронный ресурс].-URL: <http://mestiere.ru/wp-content/themes/3tema/style.css>" (дата обращения:12.11.2017)

МРНТИ 81-1

ШАЙХИСЛАМОВА З.Ф.¹

¹Башкирский государственный университет, г.Уфа, Российская Федерация

**АСПЕКТЫ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ
БАШКИРСКОЙ ТОПОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ УРАЛО-ПОВОЛЖЬЯ
В ЭТНООНТОЛОГИЧЕСКОМ ОСМЫСЛЕНИИ**

В статье рассматриваются аспекты этнолингвистического изучения топонимической системы Урало-Поволжья в связи с вербализацией пространственных отношений в башкирском языке. Утверждается, что при определении центральной темы когнитивного подхода к языку, изучении башкирской топонимической системы в этноонтологическом контексте в работе ведущим является опора на научно-методологическую базу и позицию тех учёных, которые утверждают, что речь идет о языке в формате пространственно-временного континуума определенного этноса – его геокультурного бытования. Показывается, что окружающую действительность каждый этнос воспринимает на основе собственного практического освоения мира, с опорой на традиции и обычаи в рамках тех или иных геокультурных пространств с учетом установок особенностей культуры и специфики этнического сознания.

Ключевые слова: Топонимическая система, башкирские паремии, этноонтологическое осмысление, национальное мировидение, геокультура, пространство, лексика национального языка, этнолингвистическое изучение, мировоззренческие установки, Урало-Поволжье.

Мақала Орал-Волга аймағының топонимикалық жүйесін этнолингвистикалық зерттеудің аспектілерін башқұрт тілінде кеңістіктік қатынастарды вербализациялауға байланысты қарастырады. Ол тілді танымдық кезқарас орталық тақырыбын анықтау кезінде шебер контекст ғылыми және ғылыми-әдістемелік базасын арқа сүйеп, ері ол белгілі бір этникалық топтың кеңістік-уақыттың үздіксіз форматында тіл екенін мәлімдейді. Сол ғалымдардың ұстанымы болып табылады etnoontologischesком башқұрт топонимикалық жүйесін оқыту, деп болжанған - оның геокультуралық тұруы. Ол ербір этникалық топтың айналасында шындық мәдени сипаттамаларын және этникалық сана ерекшеліктерін белгілеу мақсатында түрлі гео-мәдени кеңістіктің бір бөлігі ретінде дәстүрлер мен едет-сурет, елемнің өз практикалық дамытуға негізделген қабылдайды деп көрсетілген.

Кілт сөздер: топонимикалық жүйе, башқұрт paremias, etnoontologischesкое түсіну, елемнің ұлттық пайымдау, geoculture, ғарыш, ұлттық тіл, этно-лингвистикалық зерттеу, дүниетанымның, Орал-Волга лексика.

Short annotation: The article discusses aspects of the ethnolinguistic study of the toponymic system of the Ural-Volga region in connection with the verbalization of spatial relations in the Bashkir language. It is argued that in determining the Central themes of the cognitive approach to language, the study of the Bashkir toponymy system ethnoecological in the context of the work is the reliance on the methodological base and the position of those scholars who say that we are talking about the language in the format of the space-time continuum of a particular ethnic group – its geo-cultural existence. It is shown that the reality for every ethnic group is perceived based on its own practical development of the world, relying on traditions and customs in other geo-cultural spaces with the culture and specific ethnic consciousness.

Key words: Toponymic system, Bashkir paremii, ethnoecological understanding of national world-view, geoculture, the space, the vocabulary of the national language, ethnolinguistic study of worldviews, the Ural-Volga region.

Уже в самом выборе проблемы в плане выявления этнолингвистических аспектов интерпретации особенностей топонимической системы Урало-Поволжья в этноонтологическом осмыслении в качестве объекта исследования заложена потребность комплексного подхода к ее анализу, возможность и необходимость выявления не только таких уровней языка, как фонетика, грамматика, синтаксис, но и его психологических черт, мировоззренческих предпосылок, социальных характеристик, историко-культурных истоков, идеографической характеристики.

Заметим, в исследованиях устанавливается, что, будучи частью вербального (языкового) кода традиционной народной культуры, имена собственные занимают в нем особое место, образуя по существу самостоятельный ономастический код [сравн.: Толстой, Толстая 1998, с. 88]. Обращение в рамках этнолингвистики к традиционной духовной культуре народа представляется исследователям явным ограничением «безмерной» культуроведческой проблематики. При этом следует отметить, что именно в этом аспекте топонимия Урало-Поволжья в евразийском контексте изучена совершенно недостаточно, как это в свое время отмечал еще А.К. Матвеев [Матвеев 1976; 1986; 1987; 1998].

В трудах лингвистов понятие пространство осмысляется не однозначно и многогранно: с одной стороны - как некая протяженность, являющаяся, в первую очередь, ориентационным полем для человека, который определяет местоположение отдельных пространственных объектов, их доступность, протяженность и т.п.; с другой - как окружающая человека земная поверхность – и все то, что называется природой; а также как взаимодействующая с человеком среда, по отношению к которой человек играет роль и субъекта, и объекта воздействия; как «виртуальная реальность», наполненная сверхъестественными явлениями; как арена разворачивания исторических событий; и др. [сравн.: Березович 2009, 12]. С данной точки зрения особо нужно отметить работу З.А. Кучуковой, посвященную описанию онтологического метакода как системообразующего принципа этнопоэтики (на материале карачаево-балкарской поэзии) [Кучукова, 2006]. Работа привлекает и тем, что в нем впервые предпринимается попытка создания обобщающего исследования этно-онтологического дискурса карачаево-балкарской поэзии с целью определения её метакода. Как определяет автор, в качестве рабочего инструмента для решения заявленной проблемы вводится понятие «этноонтология». По мнению автора, его необходимость объясняется тем, что существующее понятие «онтологическая поэтика» является более общим и описательным, имеющим дело с универсальными поэтологическими категориями. Как объясняет автор, понятие «этноонтология» несет в себе этнически маркированный комплекс миропредставлений определенного народа, воплощенный в системе национальной поэтики. Автор аргументированно обосновывает, что он исходит из того, что «чувствительность» онтологии к контексту неоднократно в трудах подчеркивают Н. Кузанский, Х. Вольф, Н. Гартман, М. Хайдеггер, В. Губин, К. Леонтьев, Н. Бердяев. «Система антропологических диспозиций позволяет выделить из «универсальной» онтологии ее этнический структурный элемент. Примечательно то, что в работе излагается точка зрения других учёных и отношение к ним при решении поставленных автором задач. Например, «то, что Э. Гуссерль называет «идеей региональной онтологии», санкционирующей «дробное описание структуры бытия», служит косвенной поддержкой нашей концепции о том, что абсолют единой «картины мира» существует только условно, на деле образуя конгломерацию автономных этнопредставлений о высших законах мироздания» [Кучукова, 2006, с. 5]. Далее, З.А. Кучукова, продолжая мысль свою, утверждает, что дополнительным основанием для легитимизации нового термина служит методологическое положение о том, что совокупность человечества «есть некое культурное многообразие, мозаичный, но стремящийся к структурности и самоорганизации континуум из объективно существующих и отличных друг от друга элементов общества и культуры» [Сычёва, 1991, с. 3].

При этом под этноонтологией подразумевается система мировосприятия, мировидения, миропредставления определенного народа в ее главных константах. В связи со сказанным, в данной статье мы попытаемся рассмотреть фрагмент языковой картины мира носителей башкирского языка, связанный с восприятием ими пространства. Понимание башкирами пространства самобытно и уникально. Все это находит отражение в лексических единицах, устойчивых сочетаниях слов, в фольклоре и мифологии башкирского народа.

Изучение вербализации пространственных отношений в башкирском языке как отражение этнокультурного сознания представляется актуальным в силу следующих причин: 1) башкирский язык и её диалектная речь самобытна тем, что в нем содержится этнокультурная информация, которая отражает специфику культурно исторического развития башкирского народа, своеобразие его быта, традиций, особенностей мировосприятия; 2) категория пространства относится к одной из важных абстрактных категорий и является объектом изучения многих отраслей научного знания: философии, психологии, лингвокультурологии, этнолингвистики и др. Научное и народное представление о пространстве как объективной форме существования материи может иметь некоторое различие, поэтому исследование данной философской категории как пространство пространства в настоящее время затрагивает вопросы взаимовлияния пространства и того социума, который проживает наэтомпространстве; 3) актуальность исследования обусловлена и тем, что на сегодняшний день нет работ, посвященных детальному описанию исследуемой категории в башкирском языке.

В данной работе предпринята попытка осуществить системный анализ и этнолингвокультурологическое описание языковых единиц с пространственной семантикой с помощью ряда бинарных оппозиций, относящихся к двум типам пространства: социальному (культурному) и физическому (конкретному).

Среди оппозиций, относящихся к социальному типу пространства, следует выделить в первую очередь такие, как свой – чужой, внутренний – внешний, дом – двор, открывать – закрывать. Эти оппозиции тесно взаимосвязаны и наиболее ярко отражают своеобразие восприятия башкирами понятия пространства, именно в них, на наш взгляд, проявляются особенности мироощущения и мировоззрения башкирского народа как особого субэтнуса.

Основным пространственным противопоставлением, относящимся к культурному типу пространства в системе башкирского языка, является оппозиция «своей – чужой», поскольку она послужила основой для разделения всего окружающего на знакомое, родное, близкое и неосвоенное, далекое, враждебное.

Башкирский фольклор, как известно, является одним из богатейших хранилищ этнической национальной культуры. Он, при этом, тесно связан с территорией Южного

Урала, как территория коренного башкирского этноса. Одним из фактов подтверждения сказанного является то, что по личным подсчетам Ф.Г. Хисамитдиновой, термин «Урал» встречается в текстах около 200 башкирских народных песен. Например, «Боронго Урал» («Старинный Урал»), «Урал» («Урал»), «Жыска Урал» («Короткий Урал»), «Иске Урал» («Старый Урал»), «Жарт Урал» («Старый/Седой Урал») и т.д. [Хисамитдинова 2013, с. 284 -290].

Урал в них присутствует как вечный памятник, вобравший в себя образ священной земли, как «пространство родины башкир», земля предков, обильно политая их кровью («жан»):

Күгерепкейяткан Урал тауы –
Атай – олатайзарзың да тейеге.
Ерен – һыуыһахлапкорбанбулған
Шундаятабатырзарһейеге.
Якшыаткамәненп, кулынаалып
Ук – һазаккайтигенкоралын.
Аямағанһенен, түккәнканын,
ҺисбирмегенбашкортУралын.

Башкирские народные песни об Урале и связанная с ним топонимия Ирәндәк (Ирәндык), Йәмәлекәй (Ямантау), Ағизел (Агидель), Ашказар (Ашкадар) и т.п. широко представлены в легендах и преданиях («Как возникла Луна и Уральские горы»), кубаирах («Урал –батыр») и т.д. башкир, что еще раз подтверждает положение о южно-уральской автохтонности башкир. «Ни у одного народа Урало-Поволжского региона, как современного, так и исторически связанного с Уралом (финно-угры, индо-иранцы и др.), нет подобных эпических произведений, связанных с почитанием пещеры Шульганташ, гор Уралтау, Ямантау, Ирәмәль, Торатау, Ирәндык, озер Шульган и Асылыкуль, Йылкысыккан и Мауыззы, составляющих единую священную землю башкир – Урал».

Заслуживают внимания и выводы известных ученых В.Г. Котова [Котов 2006, с. 6-7, 353] , и А.В. Дыбо о том, что 4-5 тыс. лет назад Южный Урал населяли тюркоязычные предки башкир, постоянно взаимодействовавшего с населением Алтайского региона с глубокой древности [Дыбо 2005, с.15-20].

Урал, Уралтау созвучен для башкир с лексемой дом-двор: тыуған ер, тыуған ил, тыуғаняк, тыуғантейек, Ватан, атайсал, который логически связана с оппозицией внутренний – внешний, отражающей понимание безопасного жизненного пространства.

В отличие от внешнего внутреннее пространство является гарантом безопасного, защищенного существования, созвучной с оппозицией открывать – закрывать. В нашем

случае, закрывает свое, особое, от того, что является чужим; открывает понимание внутреннего – домашнего (усяк, ут, кунаксыллык, йыйын, казан, ырыу, ғй) и т.д.

Особенности мировосприятия башкир, их языковая репрезентация четко вырисовывается в региональной лингвистике, а именно в диалектах и топонимах определенного региона проживания башкир. Например, в топонимии Башкортостана часто встречается ИскеЙорт (Старое/Былое место жительства, жилище). В топонимии северо-востока Башкортостана имеется Сандыйорт, Якташғейғе, Салауатйорто и т.п., объективно отражающие этнолингвокультурологическую особенность восприятия пространства башкир, носителей восточного диалекта башкирского языка [Шайхисламова, 2009].

Важное безопасное жизненное пространство у башкир ғй/йорт (дом, жилище), которое является как изначальным местом обитания субъекта, данное Тенре центром мироздания. Оба эти слова ассоциируются с жилищем – местом проживания человека. При этом понятие –йорт” более емкое: обозначает пространство как внутри дома, так и вокруг него. Йорт может обозначать любое место проживания человека (обошенное значение родного дома сохранившееся, возможно, в топонимах. Это значение может быть связано и с йейлеу, кезлеу. Ср.; ағайымғейғе - акйейлеу, энемғейғе - ғентебә.

Таким образом, семантическая структура лексемы –йорт” у башкир представляет собой слияние значений дома как локуса семьи и более обобщенного значения родной стороны, безопасного для обитания. В связи с этим йорт является частичным синонимом слова ғй, в значении места обитания своей семьи. Йорт несет семиотическую нагрузку защищенного места обитания, так как реализует значение –евой” в оппозиции –евой” – чужой”.

В сочетании с другими лексемами ғй образует слова – композиты, обозначающие: 1) различные постройки (кунакғейғе, ашғейғе, алғығей, мал ғейғе и т.д.); 2) в башкирской мифологии ғйэйҫе (домовой, дух дома), ғйхужаһы(хозяин дома), йортхужаһы (хозяин подворья) и т. д. по представлениям башкир, это добрый дух, приносящий в дом благополучие, достаток, счастье; охраняет дом от нечистой силы и несчастий; помогает хозяевам по дому [Хисаметдинова 2011, с. 293 - 294].

Башкирская мифология - это система мифологических представлений башкир, этнокультурно значимая и уникальная, архаичная по своему содержанию заслуживает так же специального изучения. «Башкирская мифология, судя по кубаирам – эпосам «Урал – батыр», «Акбузат», «Заятуляк и Хыухылыу» и др., содержит уникальные архаичные образы, мотивы, не встречающиеся в мифологии других тюркских народов, в том числе наиболее близких по языку и культуре к башкирам – татар и казахов» [Хисаметдинова 2011, с. 295].

Для иерархических отношений весьма значимы в фольклорном тексте, мифологии, песнях отношения части и целого (как пространство), позволяющие выявить важные в

семантическом осмыслении структурные особенности дома в плане мифопоэтического сознания.

Для башкир этнокультурное содержание «малого дома» заключаются и в лексемах түр, усаҡ, казан, табын, тупһа, ырыу, ғаилә, шәжәрә и т.п. Ср.: 1. Ғейҙән йәмәмейесменән. Ғейҙәңйәме – катынҡыз. Бай буламтиһән, ауылһайынғейһалдыр. 2. Атаң усағынһүндәрмә. Усағыниндәй – ялкынышундай. 3. Каруанкүсер – уткалыр, халыккүсер – йорткалыр. Яукиләтипазыктыбәтәрмә ил күсә тип, утындыһүндәрмә. 4. Ырыуынакүрәйолаһы, биреүенәкүрәдоғаһы. Ырыулы ил – оялыказ. 5. Кунак килһе - капқаң ас, ғейҙәинһе - казанас. Кунаккунактаноло. Кунакғәшһәйорткайәм. 6. Туй ашытуыйымлыктүгел, күңеллеккәнә. 7. Рәхәтбулла ла торған ер, һағындыратыуған ил. 8. Ишегеямандыңғейғәнбарма. 9. Ишекбарзатәзрәнәйғәрәмә Тәзрә - ысындыкарарға, кәзғәһындыкарарға. 10. Камсат бүрек – түркүркә. Түңғәрәкғейҙәнтүреюк. Кейғәүентауышысыкһа – ишекбауы тот, улыңтауышысыкһа – түргә сык. 11. Сит ғейҙәнтүшгәндеғейоклағансы, үзғейҙәндеизәнәндеғейокла. 12. Ирәндегем – бишегем, олооңғолишегем и т.д.

Физический (конкретный) тип пространства наиболее ярко представлен в башкирском языке наречиями. Пространственные наречия указывают на направление или положение предмета в пространстве (или относительно других объектов) и обозначают следующие виды локализаций: 1) определенная; 2) неопределенная; 3) вертикальная (пространство над и под ориентиром); 4) горизонтальная (пространство впереди, сзади (вперед – назад), внутри – снаружи, направо – налево. Ср.: 1. Берюл бар – алыс, алысбулла ла – якин; берюл бар – якин, якинбулла ла – алыс. Йыракюлякинданбашлана. 2. Туйыйырактәзәләр. Арғы оста туй бара тип, бирге оста бейемә. 3. Ситғәйғәрәңтарығыр, Тығаниленһағыныр. 4. Алысазаштыра, тәрән батыра. 5. Алғытәғәрмәскайзатәғәрәһә, арткытәғәрмәсшундатәғәрәй. 6. Дошмантыштанялтырар, әстәңкалтырар. Ғәйсәндебердошманыңбулыуған, тыштамендошманыңбулыу артык. 7. Берәүзәртүрә, берәүзәртүрәянындакәңкүрә. Башыауыртқанйыланюлғааркырыятқан и т.д.

Другие оппозиции, относящиеся к социальному типу пространства (центр – периферия, верх – низ, правый – левый) также репрезентируют особенности мировосприятия башкирского народа. Оппозиция центр – периферия связана и с административным делением. Ср.: Озонтирәктәңкүләгәһәтәбәһәғәшмәс. Алысғәргәкозабуллаң, артыу-артыуашкиләр, якинергәкозабуллаң, артыу-артыуһүзкиләр. Ғәйгүбәһәз, ил түрәһәзбулмаһ. Карындаятқанбаланың хан булаһын кем беләр? Биләүзәятқанбаланың бей булаһын кем беләр? и т.д.

Оппозиция верх – низ представляет также и особенности уклада жизни и быта верхнего и нижнего слоя социальной дифиниции башкир: Ср.: Гүрзәйткансы, түрзәйт. Ярлығаунда ла яр, һулда ла яр. Үгәйүргәһикерте. Һәңере бар үргәйезер. Үгәйесәүрзәйкайнай, үрзәйкайнамаһа, гүрзәйкайнай и т.д.

Оппозиция правый – левый находит отражение в положительной или отрицательной оценке кого –либо, чего-либо. Ср.: Уңғакиткәнуңыр, һулғакиткәнтуңыр. Береһеһулғайше, береһеуңғайше.

Пословицы-поговорки, фразеологизмы возникают в национальных языках на основе таких образных представлений действительности, которые отражают повседневный опыт носителей языка, их культурные традиции и ментальные установки, ибо «субъект номинации и речевой деятельности – это всегда субъект национальной культуры» [5.с. 13]. Башкирский фольклор, мифология содержат богатый материал относительно социальному типу пространства: һыуақтыбатшалығы, етекат ер асты, етедиңгезаръяғы, күктеңетекабығы, теге донъя и т.д.

Актуальность нашего исследования определяется в первую очередь тем, что в нем осмысляется основы этнолингвокультурологического подхода к анализу башкирского языка в целом и мифологию, фольклор, в частности. Оно, на наш взгляд, способствует более глубокому и многоаспектному изучению особенностей литературной, и диалектной речи, ее экспрессивных возможностей и этнокультурного потенциала, выявляет наиболее значимые ценности этнического сознания башкирского народа и определяет место башкирской фраземики и паремиологии, топонимики, фольклора, мифологии, истории в системе языковых средств, хранящих этнокультурную информацию кодового характера.

При этом методологической основой исследования является лингвофилософские положения о взаимодействии языка и культуры, о единстве формы и содержания и постулат об относительной социальной детерминированности лексического корпуса языка. Данные методологические установки определяют при этом сущность вербализации пространственных отношений в башкирском языке как отражение этнокультурного сознания башкирского народа, что и послужило предметом настоящего исследования – этнолингвокультурологического, предполагающего анализ языкового материала с обязательным привлечением сведений по истории, культуре, основам социальной организации данного субэтноса.

Паремиология, фраземный знак, материалы фольклора и мифологии, топонимики, истории, возникшие и функционирующие в этнической среде, в сфере народной культуры, как предмет научных изысканий предполагают использование при их анализе единого, нерасчлененного этнолингвокультурологического подхода, ибо сам язык - «составная часть и

орудие культуры и может быть описан и часто описывается через признаки, общие для всех явлений культуры. Как бы ни членились языковедческие, этнографические, культурологические и другие родственные дисциплины, в них будет всегда ярко проступать общая семиологическая основа» [Толстой 1983, с.190].

Список использованных источников

1. Березович Е.Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте: Пространство и человек. - Москва: Либроком, 2009. (испр. переиздание части монографии 2000 г.). - 532 с.
2. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
3. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Космо-Психо-Логос. М.: Прогресс, 1995.- 480 с.
4. Дыбо А.В. Исследования по тюркологии и алтаистике в отделе урало- алтайских языков Института языкознания РАН// Урал - Алтай: через века в будущее. - Уфа: Гилем, 2005. с.15-20.
5. Зеленев Е.И. Постигание Образа мира: Монография. – СПб.: КАРО, 2012. – 336 с.
6. Киекбаев Дж.Г. Основы исторической грамматики Урало-Алтайских языков: Структурный анализ морфологического строя тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских и угро-финских языков на основе теории определенности в языке. – Уфа: Китап, 1996. – 368 с.
7. Киекбаев Дж. Г. Введение в урало-алтайское языкознание. – Уфа : Башкирское книжное издательство, 1972. – С. 135.
8. Кубрякова Е.С. О понятиях места, предмета и пространства // Логический анализ языка. Языки пространств. – М., 1997. – С. 84-93.
9. Котов В.Г. Башкирский эпос «Урал – батыр». Историко-мифологические основы.- Уфа: Гилем, 2006. с. 6-7, 353.
10. Кучукова З.А. Онтологический метакод как системообразующий принцип этнопоэтики (на материале карачаево-балкарской поэзии) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Нальчик, 2006. – 44 с.
11. Матвеев А.К. Русская топонимия как источник сведений о древнем населении Севера / Проблемы русской лексикологии и лексикографии: Тез.докл. межвуз. науч. конф. Вологда, 1998.- С.71-72.
12. Матвеев А.К. Ономатология. М.: Наука, 2006. - 292 с.
13. Семенова Г.Н. Пространственная ментальность и средства её выражения в чувашском языке // Вестник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева. – 2016. - С. 48 – 53.

14. Сычева Л.С. Гносеологический анализ процессов формирования научных дисциплин: автореферат дис. ... доктора философских наук. МГУ им. М. В. Ломоносова. - М., 1991. – 38 с.

15. Толстой Н.И., Толстая С.М. Имя в контексте народной культуры // Проблемы славянского языкознания: Три доклада к XII Междунар. съезду славистов. М., 1998. - С. 88 - 125.

16. Сравн.: Толстой Н.И. (отв. ред.) – Полесский этнолингвистический сборник.- М.: Наука, 1983. с.190.

17. Хисамитдинова Ф.Г. Урал и башкиры// Теория и практика башкирской филологической науки и филологического образования (Текст): материалы международной научно-практической конференции, посвященной 20 –летию факультета башкирской филологии и 20–летию Международной организации тюркской культуры (ТЮРКСОЙ). В 4-х т. Т.1. –Уфа, 2013.: Изд-во «Мир печати», с. 284 -290.

18. Шайхисламова З.Ф. Методологические аспекты этнолингвистического изучения башкирской топонимической системы Урало-Поволжья, Казахстана, Сибири и Северо-Востока Российской Федерации в этноонтологическом контексте // Вестник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева. – 2016.-С. 68-69

19. Шайхисламова З.Ф. Некоторые аспекты этнолингвистической интерпретации лексических единиц тау, таш в башкирском языке// Вестник Башкирского университета. - 2014. - Т. 19, № 4. - С. 1480-1488.

20. Шайхисламова З.Ф. Топонимия северо-востока Башкортостана (историко-лингвистический анализ). Монография. Уфа: РИЦ БашГУ, 2009.- 212с.

21. Шайхулов А.Г. Опыт словаря-тезауруса односложных корневых основ (структурная и идеографическая парагматика) [Текст] / А.Г. Шайхулов. – Алматы: Кантана-Пресс, 2012. – 704 с.

FTAMP 821.512.122-1

АСАНОВ Ж.¹

¹*С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан*

АҚТӨБЕ АЙМАҒЫНДАҒЫ АБАЙТАНУ МӘСЕЛЕСІ

Бұл мақалада абайтанудың кейбір мәселелері Ақтөбе аймағымен байланысты екені зерттелген. Ұлы ақынның арғы аталарының Ақтөбе өңірінде дүниеге келгені делелденген. Тар кезеңде, Абайға жосықсыз жала жабылған тұста «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» атты ғылыми жағынан аса құнды еңбек жариялап, араша түскен Құдайберген Жұбановтың, ақынның музыкалық мұрасын жеріне жеткізе талдап, қазақтың ең кейгілі

операларының бірі «Абайды» жазған Ахмет Жұбановтың ерен еңбектері кәрсетілген. Ғз заманында Ақтөбе өңірінің аймақтық өдебиетін жаңа сатыға кәтерген Сарышолок Боранбайұлының Абай дәстүрін жалғастырушы болғаны нақты мысалдар арқылы дәлелденген. Сондай-ақ, Өдебиет Молдаханов, Мұхтар Арын сияқты ақтөбелік ғалымдардың абайтануға сінірген еңбектері айтылған. Автор абайтану мәселесінің Ақтөбе өңірімен байланысы өлі зерттеусіз жатқан тың тақырыптың бірі деген байлам ұсынады.

Кілт сөздер: Абайтану, Жұбанов, эпопея, фольклор, теуелсіздік, дәстүр, жаңашылдық, Ақтөбе.

В данной статье были исследованы вопросы абаеведения, которые касаются Актыобинского региона. Было также доказано что предки великого поэта родом из Актыобинской области. Рассказывается о выдающихся работах Кудайбергена Жубанова, который, защищая Абая в трудный период, когда его оклеветали, опубликовал ценную научную работу под названием «Абай-классик казахской литературы», также о работах Ахмета Жубанова, который проанализировал музыкальное наследие поэта, написал знаменитую оперу «Абай». Доказано, конкретными примерами и тот факт, что Сарышолок Боранбайұлы, поднявший на новый уровень литературу Актыобинского региона, является продолжателем традиций Абая. А также отмечен труд в абаеведение таких Актыобинских ученых как Адебиет Молдаханов, Мухтар Арынов. Автор предполагает, что связь между вопросами абаеведения и Актыобинской области одна из немногих тем, которые еще не изучены.

Ключевые слова: Абаеведение, Жубанов, эпопея, фольклор, независимость, традиция, инновация, Актөбе.

In this article issues of Abai studies relating Aktobe region have been investigated. It has been also proved that the ancestors of the great poet come from Aktobe region. The article runs about outstanding works of Kudaybergen Zhubanov who protected Abai in his hard time when he was slandered and published a valuable research work named "Abai is the Classic of the Kazakh Literature", about the works of Ahmet Zhubanov who analyzed the musical heritage of the poet and wrote the well-known opera "Abai". The fact that Sarysholak Boranbayuly who took the literature of Aktobe region to the new level is a successor of Abai's traditions has been proved. The contribution of such Aktobe researchers as Adebiyet Moldakhanov, Mukhtar Arynov is noted. The author assumes that the interrelation between questions of Abai studies and Aktobe region is one of the few issues that have not been studied sufficiently yet.

Key words: Abai studies, Zhubanov, epic, folklore, independence, tradition, innovation, Aktobe.

Жақында газет бетінде Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінде «Абайтану» ғылыми-зерттеу орталығының ашылғаны туралы мақала жарияланды. Біз бұған бек қуанып қалдық. Себебі Елбасымыз қазіргідей рухани жаңғыру мәселесін кәтеріп отырғанда Абайды қайыра зерттеп, одан рухани жаңғыруға керегімізді алсақ, ісіміздің алға басуына кәмегі болары даусыз. Абай шығармашылығы сан қырлы гауһар тас сияқты. Отарлық езгі, құлдық бұғау тұсында бір қырынан танылған Абай шығармашылығы теуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін жаңа бір қырынан жарқырай кәрінуде. Мұндай жағдай мәңгі өлмейтін туындыларға тең нәрсө болса керек. Абайдың шығармалары, абайтану мәселелері алдағы уақытта да басқа бір қырынан кәріне беретініне біздің еш күмәніміз жоқ. Теуелсіздік алғалы абайтанудың бұрын айтуға болмаған – Абайдың дінге кәзқарасы турасындағы туындылары, 45 қарасөзінің ауызға алынбайтын тұстары қайыра зерделене бастады. Ол кезде Абайдың өмірбаяны да толық жүйеленбеген-тін. Мәселен, оның 12 жыл болыс, 6 жыл би болып, 18 жыл ел басқарғаны, осы ісіне қатысты

жазғандары, ұрпақтарының Совет үкіметі кезіндегі жосықсыз қуғын-сүргінге түсуі айтылмаған болатын. Ұлы ақынның шығармаларын енді рухани жаңғыру тұрғысынан қарап зерделеу, зиялы қауым алдында тұрған келелі істердің бірі екені даусыз. Бұл – болашақтың ісі. Біз өзiрге «Абайтану» ғылыми-зерттеу орталығы ашылып жатқан Ақтөбе аймағының ұлы ойшылмен байланысын мүмкіндігінше жүйелеуге ұмтылдық.

Абайдың арғы аталары шетінен «шұбартас, шынжыр балақ» болғандықтан Совет тұсында бұл мәселеге ғалымдар тереңдеп барған жоқ. Ұлы ақынның үшінші атасы Ырғызбай турасында оның тұңғыш шығармалар жинағын 1909 жылы баспадан шығарған Кәкітай Ысқақұлы былай дейді: «Үлкен атасы Ырғызбай 1750 жыл шамасында Ырғыз деген өзеннің бойында туған екен. Халқының қолбасшы батыры һәм биі екен. Тобықтының аз уақытында Түркістан жағынан елін бастап, осы Шыңғыс тауы мал бағуға аса жарамды жер деп орын қылыпты». Бұл назарға аларлық мәлімет. Тұрағұл да мұны бекер демейді. Тұрағұл – Абайдың Әйгерімнен туған үлкен баласы. Ол оқыған, білімді, кеудесі сәулелі жан. Кәкітаймен бірігіп, Ә.Бөкейханов, М.Дулатовтармен ақылдасып Абай өлеңдерінің 1909 жылы Петерборда жарық көрген тұңғыш жинағын құрастырушының біреуі. Тұрағұл – Абай мұраларын мұқияттап жинап, кеңінен таратып, бастырып шығаруда өлшеусіз еңбек сіңірген тұлға. Әкесізін ұстап қалған шешен, ел таныған айтулы би болған кісі. Абайтанудың негізін қалаған әйгілі ғалым М.Әуезов те: «Ақынның үшінші атасы – Ырғызбай. Бұл кісі 1750 жылдарда, Ақтабан шұбырындыдан кейін Арқаға қарай ауған жолда Ырғыз өзенінің жағасында туғандықтан соның атымен аталыпты» деп жазады. М.Әуезов мұнымен шектелмей өзінің 20 томдық шығармаларының 5-томында: «Көп жастар Ырғызбай деген ру атын білгені болмаса, дәл осы жұрт Ырғызбайдың өзі немен даңқты болғанын білмейтін. Ал мынау білгір айтқыш келіп Оспанды мақтау үшін, оның балуандық батырлығын айтады. Соны арғы тектен келе жатқан ата қасиеті етіп, көтере сөйлейді. Осындайда Ырғызбайдың жас кезде «түйе балуан» болғанын жыр етеді. Қазақ пен қоқан болып кездескен Ташкентте бір үлкен аста, Ырғызбай балуанға түсіп, Қоқанның қоңыраулы балуанын жығып, бесік жамбы алғанын айтады» [1,235-б.]. Бұл үзіндіден Совет үкіметі тұсында шектеу қойылған нәрселерді М.Әуезовтің көркем шығарма арқылы қисынын тауып беру шеберлігін аңдаймыз.

Абайтану ғылымының негізін қалаған және оны асқаралы биікке алып шыққан ұлы М.Әуезов екені баршаға аян. Әйтсе де абайтану ғылымының қалыптасуына алғаш із салған, ғылыми еңбектер жазып, баға жетпес үлес қосқандар алаштың ең көрнекті зиялылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатовтар еді. Осылардың қатарында Ақтөбе жерінен шыққан ғұлама ғалым Құдайберген Жұбанов та болды. Ғалым 1934 жылы «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» атты ғылыми еңбек жазып, ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы алар орнын нақты айғақтап берді. Бұл тұста Мұхтар Әуезовты түрмеге жапқан-ды. Абайды «үстем

тап ғекілі, бай, болыс» деп кінәлаушылар да кәбейген кез еді. Қ.Жұбановтың бұл еңбегі осы уақытта қара бұлтты жарған жасындай болып кәрінді. Ғалым: «Қазақ әдебиетінің тарихындағы Абайдың ұстайтын орнын босағаға қарай ысырмалаушылар, оған да місе тұтпай, табалдырықтан шығарып тастаушылар, менің байқауымша, даусыз бір моментті ескермей жүр; ол – ғез тұсында, жалғыз қазақ қана емес, басқа кәршілес елдерден де Абайдың әдебиеттегі үздіктігі», – деп бастайды ғезінің ғейгілі еңбегін. Ғалымның айтуынша, Армения мен Грузияны былай қойғанда басқа батыс елдері ішінде ең озығы Қазан татарлары екен. Түрікмен әдебиетінің атасы саналатын Мақтымқұлының күрделі еңбегі – ескі шағатай әдебиеті шеңберінен шығып, аз да болса, халық әдебиетінің үлгісіне жақындағаны кәрінеді. «Бірақ, тозған мұсылман күншығысының мәдени қалыбын бұзып, кәнерген халық даналығының тар аумағынан шығып, әдебиет майданын жаңа арнаға қарай бұрған, жер жүзі әдебиетінің кеуде жеріне қарай жетелеген ақын-жазушы ол кезде, Орта Азия былай тұрсын, – Ресей күншығысы ғана емес, мемлекетті ел – Түркиеде де кем болған». Қ.Жұбановтың жазуы бойынша Татарстанда Абаймен бастас екі-ақ адам бар. Мұның бірі – Маржани, екіншісі – Қаюм Насири. Маржани дін реформасын ұсынған, тарих жайында азды-кәпті зерттеу жүргізуден аспаған. Татар тілін тазарту былай тұрсын, еңбектерін араб тілінде жазып, ауызекі сөзін де арабша сөйлеген. Маржанидің бұл кемшілігін Қ.Насири толықтырған. Алайда Насиридің «таза татаршасы» да Абайдың қазақшасындай таза бола алмай, араб-парсы сөздерін кәп енгізген. Ғалымның пайымдауынша, Абай қазақ тілінің қадір-қасиетін, озықтығын бірден-бір терең түсінген адам. Сондықтан да ол «ғеткірдің жүзі, кестенің бізі, ғернегін сендей сала алмас» дейді. «Қисынын тауып, Хиуадан шауып, тағыны жетіп қайырған. Толғауы тоқсан қызыл тіл» дейді. Және бұл тілді ғез шығармаларында жеріне жеткізе пайдаланады. Осыны зерделей тексерген Қ.Жұбанов: «Абайдың ақындығын, басқа қасиеттерін былай қойып, тек әдебиет тілімізді жасаудағы еңбегінің ғезін ғана алсақ та, онда ақымыз кететін түріміз жоқ. Оның үстіне Абайдың ірі ақын болғанын, оның ғелені бол, қарасөзі бол, бұрынғы халық ақындарынан да, шағатайшыл молда ақындардан да озып шығып, соны жол салғанын ескерсек, Абай бейнелі ақын, ол кезде, қазақта ғана емес, кәрші елдерде де болып жарымағанын кәру қиын емес» деген тұжырым жасайды. Тағы да былай дейді: «Ұлт тіліне, әдебиетіне сіңірген еңбегін, ақындық күшін алғанда Абай бәрінен де оза шығады. Өйкені ол кезде таза халық тілімен жазып тұрып, ол жазғанын классик әдебиет үлгісімен шығарған ғезге елдерде адам болған жоқ. Абайдың, бірқатар сыншылар ескермей жүрген, бір оқшаулығы осы» [2,270-б.].

Қ.Жұбанов бұл күрделі еңбегінің екінші тарауын «Абай және шағатай әдебиеті» деп атайды. Ғалымның пікірінше, кәштеген түркі ғалымдары үлгі тұтып жүрген шағатай

өдебиетінің ықпалын Абай балаңқы кезде, бозбала уақытында «жалтыратып тағынып, сонан кейін суынып, тастап кеткен».

Сонымен, ғалымның пікірінше: «Өдебиет арнасын басқа жаққа бұрумен байланысты өлеңнің мазмұндылығы, кәркемділігі, бояуы – бәрі де өзгеру керек деп табады. Бұл жөнінде:

А) Ауыз өдебиетінің өзгешелігі болып сақталып келген өлеңдегі басы артық бос сөздерді шығарып, өлең сөзінің мәнділігін арттырады;

Ә) Бұрын жай қосақталып, негізгі тақырыппен жарыса жүріп, оны солғындатуға себеп болатын келденең суреттерді шағындап, қиындап, олардан жаңа бейне құрастырады. Бұрынғы мақал-мәтел, халық сенімі секілділердің қатып, құрысып қалған суреттерін жанды, жүрдек кейіпке айналдырады;

Б) Қазақ өлеңін түр жағынан байытып, жаңа өлшеулер, жаңа ұйқасымдар, жаңа ритмдер туғызады;

В) Өдебиет тіліндегі халық үлгісінің басы артық қосарларын жоюмен қабат, шығыс үлгісінен келіп жүрген араб-парсы сөздерін де қуып, өдебиет тілін тазартып, қазақ тілінің бар байлығын іске асыруға жол ашып, жазба өдебиет тіліміздің іргесін қалайды;

Г) Кәркем шығармаларды өзі де шығарып, ірі ақындардан да аударып, өдеби аударманың, жаңа заман өдебиетіндегі бірқатар белгілі жанрлардың үлгісін істеп береді[2,271-б.].

Абай өнернамасын зерттеген келесі бір ірі тұлға Ақтөбе өңірінің перзенті академик *Ахмет Жұбанов* еді. Ол былай дейді: «Абай қазақ музыкасынан ерекше орын алады. Оның бізге өр қилы болып жеткен өндерінің сан жағын алғанның өзінде белгілі қорытынды шығаруға жететін маңызы бар. Оны айтып отырғанымыз – ауыз дәстүрлікке байланысты (нота жазуы жоқ кез деген мәнде) басқа қазақ өншілерінің шығармалары сияқты Абай өндері де кәштеген варианттармен, өзгертулермен бізге жетті. Сол варианттардың бәрін салыстырып, ғылым тұрғысынан аударара қарап, ақтара тексерсе, кәштеген кәркем сырлары ашылады. Бұл жөнде істелген, істеліп жатқан істер бар.

Өз заманындағы өн, күй шығарған халық композиторлары сияқты, Абай да нота сауатын аша алмады. Сондықтан музыка шығару жөніндегі қолында болған құралы Біржан, Ақан, Жаяу Мұсадан артық болған жоқ. Бұ да тек өзінің музыкалық қабілетіне, бар даусына, домбыраға сүйенді. Бірақ Абайдың музыка шығаруға келу жолы ерекше болды. Ұлы орыс халқының мәдениетімен таныс, оның демократ ақын-жазушыларының шығармаларын оқығандығы арқасында ол қазақтың өдебиетінде бұрын-соңды болмаған жаңалықтар тудырды, өлеңдеріне жаңа өлшеу, ырғақ енгізді. Оның бәрі де қырдағы адамның жаңа заман желін, оның баяғы ырғақ, жүріске қанағаттанбайтынын түсінуден шықты. Жаңа өлшеулі, жаңа формалы өлеңдері Абайдың музыкалық творчествосына тікелей өсер етті. Абай

өндерінің методикасы, ырғағы, формасы өзіне дейінгі келген қазақ өндеріне ұқсамады. Бірінші жағдай – Абай өндерінің өрқайсысының өзіне меншікті өлеңі болды. Қазақтың халықтық дәстүріндегі он бір буынды өлеңге келетін болса, өннің сөзін білмейтін не ұмытқан адамның: «Қарағым айналайын келдің қайдан?» деп айта беретініндей «еркіндік» мұнда жоқ. «Сегіз аяқты» «Көзімнің қарасының» сөзімен айта алмайсың. Міне, бұл жөй – музыка мен сөздің профессионалдық дәрежеде қосылуы болды. Осының өзі айта қалғандай жаңалық болды. Сөйтіп, Абай музыка шығаруға сөз (текст) арқылы келді».

Абайдың ең алдымен қазақтың халық музыкасын, музыкалық аспаптарын жетік білгенін, оның кейбір өндерінің дыбыс кәлемі адам даусының табиғи дыбыс кәлемі шеңберіне сыймайтынын айта келіп, академик тағыда былай дейді: «Біреулер Абай өн шығарғанда өлеңдерін сол өндері арқылы халыққа тез жаю үшін шығарған деген пікір айтады. Біздіңше, Абайға ешбір үгіттің, шыбыртқының, айдаушының, қосымша жағдайдың қажеті жоқ сияқты. Ал Абай өндері өн шығару мақсатында туған, өлеңнен сырттай да ғылыми тұрғыдан зерттейтін музыкалық қасиеттері жоғары. Тіпті қазақтың музыка мәдениетінің өсу, дамуында үлкен, күрделі орын алады дейміз» [3, 115-128-б.].

Академик А.Жұбанов мұнымен шектелмей Л. Хамидимен бірігіп «Абай» операсын жазды. Опера 26 желтоқсан 1944 жылы Қазақтың опера және балет театрында Абайдың 100 жылдық мерейтойы қарсаңында қойылды. Либреттосын М.Өуезов жазған еді. Режиссоры Қ.Жандарбеков, суретшісі Қ.Қожықов, деррижоры Л.М.Шаргородский болды. Абайдың бейнесін – Р.Абдуллин, Ажарды – К.Байсейітова, Жиреншені – С. Абжанов, Нарымбетті – Р.Мұсабеков, Месті – Ғ.Құрманғалиев сахнаға алып шықты. «Абай» – қазақ операсының классикалық үлгісі және осы саладағы жаңа белес болды. Репертуардан түспеді. Өлі де театр өзінің жыл сайынғы жаңа маусымын осы операмен ашады. Опера Москвада қойылып, қазақ өнері мен өдебиетінің он күдігінің ажарын келтірді. Кейін А. Жұбанов пен Л. Хамидиге Абай операсы үшін Қазақ ССР-нің мемлекеттік сыйлығы берілді. 1956 жылы операны А.Жұбанов пен Л.Хамиди редакциялап қайта жазып шықты. Мұнда Абайдың өмір сүрген заманы, қазақ даласындағы Ресейдің отаршылдық саясаты, ақынның қоғамдық саяси адамгершілік қызметтері кәрініс тапты. Операда алдыңғы қатарлы озық оймен кертартпа күш үнемі күрес үстінде кәрінеді. Мұндағы басты кейіпкерлердің бірі – Айдар. Жас ақын, Абайдың шәкірті оның сүйген қызы Ажар өзінің бас бостандығы үшін күреседі. Шығармадағы Көкбай, Қарлығаштар да тартымды бейнелер. Ал Өзімнің ұстанған жолы Абайға қарсы. Ол туындының ақырында Айдарға у беріп өлтіреді. Операның мазмұны мен кейіпкерлердің бір-біріне қарым-қатынасы, шиеленіскен тартыс шырқау шыңына шыққан уақытта музыка арқылы ашыла түседі. Операның жалпы музыкасы халық өндерімен өдемі жарасым тапқан. Кейбір тұстары Абайдың өз өндерімен үндеседі. Бұл опера жоғарыда

айтқанымыздай кезінде кәермендердің кәзайымына айналды. Сол кездегі қазақ опера өнерін жаңа сатыға кәтерді. Өнер зерттеушілер қазір де қазақтың маңдай алды операсы деп «Біржан-Сара» мен «Абайды» атайды.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің профессоры Молдаханов Өдебиеттің 1997 жылы «Ғылым» баспасынан «Мұхтар Өуезов – фольклортанушы» деп аталатын монографиясы жария кәрсе, 1999 жылы Ақтөбеден «Мұхтар Өуезовтің кәркем шығармаларындағы фольклорлық дәстүр» деп аталатын оқу құралы басылып шықты[4].

Оқу құралының бірінші тарауы «Фольклор мен өдебиеттің өзара байланысы» деп аталады. Мұнда автор Өуезовтің типтік характерлер жасауда жазба өдебиеттің фольклордан үйренері кәп деген байлауын еске сала отырып, соның ең үлкен айғағы «Абай жолы» эпопеясы екенін кәрсетеді. Фольклорлық дәстүр мен жаңашылдық мәселесін қозғай келе, хандық дәуірдегі жыраулар поэзиясының өзінен бұрынғы халық фольклорын жаңаша дамытудың озғын үлгісі екенін дәлелдейді және ХХ ғасырда бұл мәселеде Өуезовтің алар орнын нақты айқындады.

Ғалым эпопеядағы фольклорлық жанрлар қызметіне өте ұтымды да қызықты дәйектемелер келтіреді. Мысалға Төкежанның ұлы Мақұлбай өлгендегі жоқтау, Оспанды, Өбішті, Мағышты жоқтау, жарапазан мен той бастарға келтірілген мысалдар, Салиқа қыздың сыңсуы, Дәрмен шығарған бесік жыры, үңгірге байланысты Кәкбай айтқан аңыз – тек ғалымдар үшін ғана емес, оқырмандар үшін де романның құпия бір қырының терең астарын танытқандай. «Солай екен-ау, өзі» деп ой түйесіз.

Автор жарқырата кәрсеткендей «Абай жолында» мақал-мәтел мен шешендік сөздер қаншама?! Мақал-мәтелдер мен Балта ақын айтқан шешендік толғау, мал, жер, жесір даулары, ондағы билер сөзін, Алшынбай, Қыдырбай, Құнанбай, Абайдың ауыздарынан шыққан шешендік ақыл, нақыл сөздерді ғалым жинақтап ұсынғанда халық даналығын кемеңгер М.Өуезовтің орайын тауып, қисынын келтіріп соншалықты шебер пайдаланғанына қайран қаласыз.

Оқулықтың алтыншы тарауында «Абай жолындағы» фольклорлық-этнографиялық суреттер қарастырылады. Автор эпопеядағы үйлену салтына байланысты өдет-ғұрып, жән-жосықтарды бәлек өңгіме етеді. Мысалға Құнанбайдың Алшынбаймен құда болуын талдайды. Мұндағы қызға құда түсудің төртбі, қалың малдың реті (аяқты мал, пұл, жыртыс, т.б.), бала қайындату, ұрын жіберу, күйеуді қарсы алу рәсімі, «қалыңдық кәрсету», «қол ұстату», «шаш сипату» сияқты шетін жайлардың реті, өсіресе ілу мен киттің жән-жосығы – қазіргі күні зеру болып отырған салт-дәстүріміздің бірі. Ал, өлік жәнелту рәсімдері қашсаң құтыла алмайтын нәрсен, себебі жан бар жерде қаза бар. Ғұлама Өуезов бұның да жән-

жобасын, үздік үлгісін біздер үшін сызып кәрсетіп кеткен. «Абай жолындағы» Бәжейдің елімі турасындағы тұсты қайта-қайта оқығанда құмарың қанбайды, кәздің жауын алады.

Ас беруді автор жан-жақты талдай келіп: «Біріншіден, М.Еуезовке Бәжей елімін, оның асын кеңірек суреттеу жас Абайдың халқын тану, оның салт-дәстүрін тереңнен сезініп, жан-тәнімен қабылдауын кейінгіге паш ету. Екіншіден, елем оқырмандарына қазақтың тарихы қалыптасқан мол рухани байлығын, халықтық дәстүрін ескіден үзілмей келе жатқан сабақтастық заңдылықтарын таныту. Осы мақсатпен жазушы кәнеден келе жатқан елген адамға құрмет, ата-баба аруағын шексіз сыйлау секілді салт-сананың халық емірінде алатын орнын, оның тарихи белгі-бедерлерін мұнда кәркемдік тұрғыдан жинақтап бере білген», – деген түйін жасайды.

Ас берудің тарихи-тағылымдық жағы ез алдына бір төбе, елі күнге дейін ел ішінде «Керей Сағынайдың асында», «Қабак Бүркітбайдың асында» деп басталатын, тағылымы зор аңыз еңгімелер сақталуы соның айғағындай.

«Мұхтар Еуезовтің кәркем шығармаларындағы фольклорлық дәстүрлер» атты оқулықты тәмамдағанда «Абай жолын» еске түсіре отырып, Еуезовтің фольклоршы-жазушы екеніне зәредей де күмәніміз болмайды. Ұлы абайтанушы Мұхтар Еуезов ғылыми ері жазушылық шығармаларында фольклор басты рол атқарғанына қарамастан осы уақытқа дейін бұл мәселе арнайы зерттелмеген еді. Профессор Е.Молдахановтың жаңа еңбегі – осы мәселенің үдесінен шыққан, езгеше бітімді құнды еңбек.

Бұл ғылыми жұмыстың артықшылығы сол, қазақтың езге классик жазушыларының кәркем шығармаларындағы фольклорлық дәстүрлерді қалай зерттеу керектігіне жол ашып, жән сілтеп отыр. Яғни, ғалым сарқылмас қазынаның кәзін ашып отыр. Ал, ейгілі «Абай жолына» деген тосын кәзқарас пайда болды. Еуезов қазақ халқын елемге езінің ұлы шығармасы, оның басты кейіпкері Абай арқылы ғана танытып қойған жоқ, туған халқын да, Абайды да қазақ халқының фольклорын терең зерттеу, оны едеби шығармада ете үздік пайдалану неғижесінде танытты деген қорытындыға келеміз.

Ақтәбе еңірінде абайтану мәселесіне байланысты айрықша қайрат қылған адамдардың бірі – Мұхтар Ғалиұлы Арын еді. Ол 1983-1995 жылдар аралығында Ақтәбе мемлекеттік педагогикалық институтының ректоры болып тұрған уақытта аталмыш еңірдің рухани байлығын арттыруға кәп күш жұмсады. Ақтәбе облысында бірінші басшы, облыстық партия комитетінің мәдениетті, оқу орындарын тексеріп, бақылайтын хатшысы да ұзақ уақыт басқа ұлттың екілдері болды. Осыған байланысты облыс тұрғандарының ұлттық мәдениеттен, едебиеттен, енерден, ез халқының тарихынан хабары, түсінігі тым төмендеп кеткен еді. Мұхтар Ғалиұлы осы жағдайды тез аңғарып түзетуге бар қажыр-қайратын жұмсады. Оның басшылығымен ұлт азаттық кәтерілістің кәрнекті кәсемдері Есет батыр Кәкіұлының, Есет

Кәтібарұлының мерейтойлары ұйымдастырылды. Қазақтың алғашқы ғалым профессоры Қ.Жұбановтың, академик А.Жұбановтың, атақты сазгер – күйші Қазанғаптың, Кердері Өбүбекірі ақынның мемлекет және қоғам қайраткері Ұзақбай Құлымбетовтың ғылыми, мәдени, саяси мұраларын қайта жаңғыртуды ұйымдастыруда ерекше қабілетімен кезге түсті. М. Арын бұл шараларды өз мөнінде өткізу үшін академиктер А.Қайдаровты, Р.Сыздықованы, белгілі ғалымдар Т.Көкішовты, М.Мырзахметовты, А.Сейдембекті, Б.Өбілқасымовты, жазушы, композитор И.Жақановты, ақын Ф.Оңғарсынованы т.б. ғалымдар мен өнер қайраткерлерін ретіне қарай шақырып қатыстырып отырды. (Сондай бір Мұхтар қазіргі күні де Ақтөбе жеріне ауадай қажет боп тұр, басқа рухани мәселелерді былай қойғанда, қазақ фольклорының інжу-маржаны «Едіге» тарихи-қаһармандық эпосын не арнаулы орта мектепте, не жоғары оқу орнында оқыта алмай отырмыз).

М.Арын 1991 жылдан бастап өзі басқарып отырған оқу орнында Абайдың 150 жылдығына дайындық жұмыстарын жүргізе бастады. Ұзамай бұл шараны облыстық кәлемде жүйелі түрде атқарып шығудың жоспарын жасап, оны жүзеге асыруға кірісіп кетті. Екі тілде теледидардан 9, радиодан 6 арнайы хабар циклін өткізді. Абайдың есімімен аталатын совхоздарға, ауылдарға, шалғай аудандардың түкпір-түкпіріне шейін арнаулы топтар барып үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Сөйтіп ел-халықтың абайтану саласындағы таным түсінігін кеңейтті. Облыс орталығында абайды тану арқылы халқымыздың қадір-қасиетін, ұлттық болмысын аңдататын бір орталық болса деген мақсатпен аумағы үлкен сәнді бөлмеде арнайы кабинет аштыртты. Семейдегі Абай мұражайымен байланыс жасап, керекті экспонаттардың фото, ксеро, видео көшірмелерін алдыртты. М.Арынның ойынша, ЖОО-ғы мұндай орталықтың дәрежесі де биік болу керек. Ол ұлы ақын туралы жалпы түсінік алғысы келетіндерден бастап, Абайдай ұлы ілімі туралы терең білгісі келетіндерге шейінгі диапазонды қанағаттандыраар деңгейдегі орталық болуға тиісті еді. Сегіз бағыттан, он бес стендіден тұратын мұражайдың әрбір бөлшегі көп еңбектің, пікір-таластың жемісі болып шықты. Бұл тарапта сол кездегі Қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі Баян Бораштың аянбай тер төккенін атап өтуге болады. Өкінішке орай, М.Арын 1995 жылы өмірден озды. Оның абайтану мәселесіндегі ауқымды жоспары аяғына шейін жетпей қалды. Өйтсе де, оның кезі тірісіндегі осы бағытта атқарған жұмыстары елдің есінде қалды. Мұражай кабинет ол кез жұмған соң да 2-3 жылдай қала, облыс тұрғындарына абайтану ғылымын насихаттауға қызмет көрсетіп тұрды.

Қазіргі ғалымдар жазып жүргендей Абайдың кезі тірісінде оның ақындық өнерін үлгі тұтқан тек айналасындағы өз шәкірттері ғана емес, өзге өңірлердегі мойны озық ақындар да болды. Соның нақты мысалы Ақтөбе жерінде 1858-1929 жылдары өмір сүрген Сарышолақ Боранбайұлы еді. Сарышолақ Абайдың ең үздік шәкірті Шәкәріммен бір жылда туып, одан

екі жыл бұрын дүниеден озған. Шығармаларының негізі отарлық езгіге қарсы болғандықтан елі күнге дейін кешшілік қауымға айтылмай келеді. Бәрімізге Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» дейтін әйгілі шығармасы мәлім. Онда мынадай жолдар бар:

...Әзімдікі дей алмай ғез малыңды,
Күндіз күлкің бұзылды, түнде ұйқың.
Керсеқызар келеді байлауы жоқ,
Бір күн тыртың етеді, бір күн бұртың.
Бас-басына би болған ғеңкей қықым,
Мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқын?
Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
Өзқолыңнан кеткен соң енді ғез ыркың[5, 49-бет].

Ал Сарышолақ болса, ғезінің «Келімсектің жатыр ойы ғеріде» атты ғелеңінде:

«Бас басына би болған ғеңкей қықым»,
Кермейсің бе даукестің жүрген сиқын.
Сондайларды кергенде дғетім кетіп,
Күндіз күлкі қашады, түнде ұйқым.
Жәнділерді түртпектеп қыр асырды,
Асылдардың бейнесін жер жасырды.
Шемен болды кәңілім ойға бата,
Кінәлаумен жиылған кәп тасырды – дейді[6, 88-бет]..

Абай:

...Әзімдікі дей алмай ғез малыңды,
Күндіз күлкің бұзылды, түнде ұйқың, – десе, Сарышолақ:
Сондайларды кергенде дғетім кетіп,
Күндіз күлкі қашады, түнде ұйқым, – дейді.

Абай:

Мғез болады болысың,
Арқаға ұлық қаққанға.
Шелтірейтіп орысың,
Шенді шекпен жапқанға, – десе, Сарышолақ:
Дұрысын айтсақ болысқа
Сөзіңді тыңдар нем кетті,
Нем кеттінің белгісі
Шен үшін ат терлетті,

Күпсіне ісіп еліне

Кәрінбекші келбетті, – дейді.

Бұл тақырыпқа келгенде ақын Абайдан да өрі өтіп, құлдық бұғауға қарсы күрес туын кәтереді.

...Реті жерде ұмтылмай

Орынсыз босқа сыңсыдық,

Қамытты өзім кигенше

Өлептік одан жұлқынып!

Кәпірдің ойы немеде

Ісінен бұрын құлқын ұқ.

Қарсыласар азайды,

Бас кәтерген құртылып.

Кәпірге жайған дастархан,

Шұлғау болды-ау жыртылып, – дей келіп:

Күнде жасып жүргенше

Кәздегі шерлі жас кепсін.

Құлдықпен өмір сүргенше

Қанжығада бас кетсін!

Баяғы күнің елестей

Келмеске кетті айналып,

Орыспен төбе теңеспей

Алған беттен таймалық! – деп сөздің тоқетеріне кәшеді, қорытынды жасайды. Жігерлі қайрат, биік санамен қатар айшықты кәркемдік танымның кәрінісі.

Абайдың жылдың төрт мезгіліне арнап, арнайы шығарма жазғаны мәлім. Ол заманда жыл мезгіліне арнап мұндай шығарма жазған тек Ыбырай Алтынсарин еді. Үшінші болып Абайдан үлгі алған Сарышолақ осындай тақырыпқа барды. «Кәктем», «Қыс» деген өлеңдер шығарды. Мысал ретінде «Кәктемін» қарайық.

Ыңырсып бота боздаған,

Шулап қойы қоздаған,

Шұрқырап құлын кісінеген,

Жан-жүйенді қозғаған,

Шу жорғалар теңселген,

Жампоз жүгін теңгерген,

Кәктемнің сұлу жас шағы

Қыстың кәрін еңсерген.

Қыздар сұлу кәрінер,
Ұлы Құмның талындай
Басуға аяқ ерінер,
Жеңгесі шығып жалынбай,
Бейбіше қатын масығар
Ойлағаны болғанға,
Көктемде бәрі тасынар,
Қыстан аман қалғанға.

Сарышолақ ақын туған жерін, оның ұшқан құс, жүгірген аңын жан-тәнімен беріле сүйген еді. Абайдың дәстүрін ұстанған еді. «Елбетте, бұл пікірімізге үлкен дәлел керек. Дәлелге «Ұлы Құм» атты өлеңін алайық.

Ұлы Құм-ау, Ұлы Құм,
Түйе бойлы шілігің.
Аңқып кәкірек ашатын,
Жидекті бал шырының.
Айналайын, Ұлы Құм,
Жаз болғанда тербеліп,
Шәушілдейді шыбығың.
Бейшешегің кәкке сермеліп
Қыздай еді қылығың.
Қояның қойдай өретін,
Шіл құлдырай жәнетін.
Қарсағың қашып қырқадан,
Өртебеден түлкі өнетін.
Кекілік шулай асатын,
Тұрымтай өн сап беретін,
Үкілер улеп түнімен,
Ерекше күйге басатын.
Бұлдырық ұшар зуылдап,
Күзенің қашар шуылдап,
Қырғиың қалқыр қырындап,
Қасқырың жорса қаңтарда,
Торғайың дүрік дуылдап,
Доңызың жәңкір дызылдап.
Мәлін несібе айырып,

Дуадақ қанат қайырып,
Сауысқаны шақылдап,
Байғыздары шаңқылдап,
Ат қайшылап құлағын,
Жапалақ ұшар жалпылдап,
Тіршілігім – Ұлы Құм,
Құм да болса –Алтын бақ!

Атамекеннің қояны мен шілі, кекілігі мен бұлдырығы, дуадағы ғана емес, сүйкімсіз сауысқаны, тіпті харам доңызына шейін ақын жанына жақын. Құм іші ол үшін Алтын бақпен пара-пар. Бұл қарабайыр ақынның аузынан шығар сөз емес, тек туған жерін шексіз сүйген, сүю жеткіліксіз, табынған ақынның ғана қолынан келер іс. Сарышолақта бірінен бірі ұтетін, табиғат жайлы, ондаған тіршілік иелері хақында өлеңдері кәп-ақ, бірақ оның бәрін тізіп жату шарт емес, өрі біздің міндетімізге кірмейді.

Абай өлеңдерінің айрықша бір ерекшелігі – философиялық ойтолғамдарға құрылуы, мақал-мәтелге татырлық тармақтардың, шумақтардың кездесуі. Мысалы:

Жақсылық ұзақ тұрмайды,
Жамандық өркез тозбайды.
Үміттің аты елеріп,
Қос тізгінді созбайды.
Қанша тепкі салсаң да,
Уайымнан озбайды.
Бір қайғыны ойласаң,
Жүз қайғыны қозғайды.

Немесе:

Қартайды, қайғы ойладық, ұйқы сергек,
Ашуың – ашыған у, ойың – кермек.
Мұндасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық
Кім кәңілді кәтеріп, болады ермек.

Сарышолақта да мұндай шумақтар оқтын-оқтын ұшырасып отырады.

Шындық үшін жанталас,
Бұйырсын десең иманың.
Сұлулық кезі – сан тарау,
Дұрыстық серті – иланым.
Ойдың түбі терең-ді,
Жеткізбес түссең шыңырау.

Байлық қуған керең-ді,

Алауыз түбі – ыдырау...

Немесе:

Судың сәні – бел болар,

Қудың сәні – кәл болар,

Шақырып алып мал берсең,

Ата жауың ел болар.

Жайынның кәзі ағарса,

Құртшабаққа жем болар.

Жаман жабы семірсе,

Арғымақ аттан пұл болар.

Абайдағы жастық шақ туралы өлеңдердің бірі «Есінде бар ма жас күнің»:

Есінде бар ма жас күнің,

Кәкірегің толық, басың бос.

Қайғысыз, ойсыз, мас күнің

Кімді кәрсен, бәрі дос, – деп басталатын туынды:

Жалынасың, боқтайсың,

Сағынасың, жоқтайсың.

Махаббат кетті, дос кетті –

Жете алмайсың, тоқтайсың, – деп барып аяқталады. Сарышолақ ақынның «Ойхой, күндер, ой күндер» атты шығармасы Абайдың осы өлеңі сарындас.

Ойхой күндер, ой күндер,

Шалқып өткен той күндер.

Есірік жастық, шіркін-ай,

Жас кезге кімдер тойдым дер.

Қызды ауыл аңдып, бұқпалап,

Жеңгесіне орамал-шаршы тықпалап.

Қайғысыз кәңіл семірген,

Ханыңа да тік қарап, – деп басталған шығарма:

....Шерлу, шерлу, шерлімін,

Қарайлайды енді кім?

Баяғы қыздар қу мыстан,

Құрысын өмір ендігің, – деп барып аяқталады.

Аңшылық-саятшылық тақырыбына келгенде де жаңашыл Сарышолақ биіктен кәрінеді. Абай дәстүрін жалғастырады. Ол заманда аң аулау туралы арнайы шығарма тек Абайда ғана ұшырасады. Ұлы Абай түлкіге бүркіт салуды («Қан сонарда бүркітші шығады аңға») жазса, Сарышолақ тазымен қасқыр алуды жырға қосады. Ақын тобылғылы жырадан қашқан қасқырды, оны қуған тазыны, сондарынан елбеңдей шапқан аңшыларды жырлай келіп, кәкжал мен сырттанның шайқасын былайша суреттейді:

...Жете де сала алысты,
Болатқа болат шабысты.
Екеуі бермей намысты,
Үркер мен Айдай тоғысты,
Аяқ пен құйрық сермелеп.
Бастады жойқын соғысты
Араласып жер мен кәк,
Бұрқылдаған шаң ұшты...

Кәзінен кәк жалқын от шашқан, айналасының малы мен итін ғана емес, адамдарын да тегіс дүрліктірген, үрей әжелген тұз тағысын қараңыз:

Сабаздың сұсты түсін кәр,
Тітіренткен аймағын.
Айыбы аң демесең
Бәрін білер айланың.
Қан шеңгелді тісін кәр.
Кәру үшін кәр күнді,
Аласұра жұлқыңды.
Баудай түсірд жылқыңды,
Тесік тамақ, жан үшін.
Майлы қыл етіп сыртыңды,
Талай шаптар жыртылды,
Даусынан тәбет үрکیدі,
Қабат соққан қырқыңды!
Кәкжалды алған ит сырттаны мынадай:
Желке жүні ұзарып,
Екі кәзі қызарып,
Дірілдетіп жон арқасын,
Денесін билеп ызалық,
Тазы басты нығарлай.

Қазақ тазысын аңға қосты. Қайтер екен деген екі ұдай ой, күпті кәңіл. Арпалыс, жүрек лүпілі. Аң аулау леззаты. Данышпан Абай: «бір жасадым», «бір қызық ісім екен сұм жалғанда» деп тебіренген ғенер.

Бірақ:

Тазы басты нығарлай,

Қызыққа қанша батса да,

Аң қумаған ұғар ма-ай?

Хакім Абай айтқан:

Мұны оқыса, жігіттер, аңшы оқысын,

Біле алмассың, құс салып дәм татпасаң, –

деген ой тұжырымы ықтиярсыз еске оралады.

Сарышолақтың осы ғелеңінің соңы үлкен философиялық ойға құрылған. Кең даланың бұла тағысы, айбынды кәжжал дәм таусылған күні кез жұмды.

Сөйткен мына сылқымды,

Сырттанға сырттан кез келіп,

Ақыреті бір тынды.

Терең ойлай ұғынсаң,

Өрігешабар кәңілің.

Бір күн жүрмей жығылсаң,

Аяқталар ғемірің.

Гете жазған, одан Лермонтов, содан Абай аударған «Қараңғы түнде тау қалғып» деген ғелең бар. Бұл шығарманы дүние жүзі әдебиетшілері аса жоғары бағалайды, ұлы туынды деп мадақтайды. Шынында, таңғажайып дүние. Екінші шумағын оқыңыз:

Шаң шығармас жол-дағы,

Сілкіне алмас жапырақ.

Тыншығарсың сен-дағы,

Сабыр қылсаң азырақ.

Ғелеңдегі түйін, айтпақ ойдың мәйегі осы төрт жолда жатыр. Сарышолақ ғелеңінің соңғы төрт жолы да сондай жүк арқалап тұр. Екеуінің арасында сырттай ғана емес, іштей үндестік бар.

Ақтөбе ғенірінде Абайдан үлгі алған жалғыз Сарышолақ қана емес, Жәкей Шаңғытбайұлы дейтін эпик ақын болған. Жәкей 1901 жылы Ақтөбе облысы, Ырғыз ауданында дүниеге келеді. Бала кезінен осы аймақтағы жырланған эпостарды жатқа айтуға дағдыланады. Кейіннен ғезі де жанынан дастандар шығарады, олары «Кене хан», «Елемес-Аман», «Құл мен қыз», т.б. Жәкей ақынның аты тұңғыш рет аталып отырған жоқ. Оның есімі

Еуелбек Қоңыратбаевтың филология факультеттерінің 1-курс студенттеріне арналған «Қазақ фольклорының тарихы» атты оқулығына енген. Оқулықтың 244-249-беттерінде ақынның «Құл мен қыз» дастанына біршама талдау жасалынған[7]. Ақын өз дастандарының кәркемдік бояуын сан түрлендіреді. Мәселен, Айша қыздың кәңілденіп қуанған сәгін:

Ақ Айша қайтты қуанып,
Жабыққан кәңілі жадырап,
Жас баладай уанып,
Толықсып айдай нұр жүзі,
Тоты құстай сыланып,
Алды-артына қаранып,
Аққудай бойын таранып,
Сәулеттеніп сәнденді
Өңкей жібек оранып.
Күйгелек кәзі күлімдеп,
Таспадай белі бұралып,
Алмадай жүзі албырап,
Жібектей шашы оралып,
Алтайыдай бұлаңдап,
Арғымақ аттай сылаңдап,
Опа, далап жағынып,
Ақ маңдайы жылтырап,
Жұпардай исі бұркырап,
Алтын алқа жарқылдап,
Танадай кәзі жалтылдап,
Буындары былқылдап,
Маржандай тісі жылтылдап [8, 87-бет], –

деп суреттеуін оқығанда атақты «Қыз Жібек» жыры еске түседі. Ақынның бұл жолдары «Қыз Жібектегі» ең тәуір жолдармен пара-пар, ері жалқы емес, дастанның әр тұсында атой салып тыңдаушысының делебесін қоздырып отырады.

Абайдың «Жаз» атты өлеңіне:
Шұрқырап жатқан жылқының,
Шалғыннан жоны қылтылдап.
Ат-айғырлар, биелер,
Бүйір шығып, ыңқылдап.
Суда тұрып шыбындап,

Құйрығымен шылпылдап,
Арасында құлын-тай
Айнала шауып бұлтылдап.
Жоғары-төмен үйрек-қаз

Ұшып тұрса сымпылдап, – деген жолдардың кәрік беріп тұрғаны баршаға аян. Жәкейде де осындай жолдар ұшырасады. Жәкей кәшпенділік дәуірді ғез кезімен кәргендіктен, үнемі ат үстінде жүріп туған жерінің ой-шұқырын, сұлу табиғатын бес саусағындай білетіндіктен, жан-тәнімен сезінгендіктен табиғат құбылысын суреттеуге келгенде де іркілмей кәсіледі. Сәзіміз құрғақ болмас үшін мысал келтірейік:

Бір уақыттар болғанда,
Болжалды мезгіл толғанда,
Түрілді түннің пердесі,
Кәрініп әлем кәңілді,
Сәулеленіп алтын таң,
Жаһанға нұры себілді.
Ескектеп салқын самал жел,
Бұлт іргесі сәгілді,
Гүл, жапырақтар мәлтілдей
Шыққа белден кәмілді.
Күн күлімдей кәрінсе,
Жұлдыздар кәктен серілді,
Шырылдай ұшты боз торғай,
Құттықтай шаттық кәмірді,
Гүлбақшадан бұлбұлдың
Құйқылжи үні тәгілді,
Қаңқылдаса қаз бен қу
Әте құс шулай кәңірде,
Кәлді ың-жың ғып кәшірген,
Шағала, қызғыш кәгінде.
Күн кәтеріліп бір кезде,
Дымқылы жердің кәбінді,
Мұнарадай созылған
Кәлеңкелер де шегінді... [8, 97-бет]

Татаусыз тегілген жыр, өзгеше өрім, мінсіз сурет тыңдаушысын тұңғығына біржолата тартып алып кетеді. Бұған Ырғыз өңірінде сол тұста өмір сүрген Жәкібай, Садуақас сияқты өйгілі жыршылардың құйқылжыған даусы мен мың құбылған сиқырлы сазы қосылса эстетикалық өсері қандай боларын болжап айтудың өзі қиын.

Біз бұл еңбегімізде Абай тарихнамасының Ақтөбе жерімен байланысын, Ақтөбе топырағынан шыққан ғалымдардың абайтануға қосқан үлесін, ұлы ақын дәстүрінің онымен замандас Ақтөбе өңірі ақындарына ықпалын, өзара сабақтастықты көрсетуге мысалдар келтірдік. Үңіле ізденсек, Абайдың бұдан да басқа ақындарға үлгі болғандығын, тек ақындар ғана емес, Абай заманында Ақтөбе аймағында өмір сүрген би-шешендердің мұраларына да жән-жосық көрсеткенін анықтау қиын емес. Бағамдасақ атқарылар іс көп. Алдағы уақытта бұл тараптағы зерттеулер жұмысының «Абайтану» ғылыми-зерттеу орталығында жалғаса береріне еш күмәніміз жоқ.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 5-т. –Алматы, 1979ж.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы, 1999ж.
3. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. –Алматы, 1975ж.
4. Молдаханов Ө. Мұхтар Өуезовтің көркем шығармаларындағы фольклорлық дәстүр. – Ақтөбе, 1997ж.
5. Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық жинағы. – Алматы, Жазушы, 2005ж.
6. Сарышолоқ Боранбайұлы. Азаттық еді аңсаған. – Алматы, 2006ж.
7. Қоңыратбаев Ө. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, Ана тілі: 1991ж.
8. Жәкей Шаңғытбайұлы. Дастандар. – Алматы, 2007ж.

МРНТИ 821.512.145

АМИНЕВА В.Р.¹

¹Казанский (Приволжский) федеральный университет, г. Казань, Российская Федерация

О ПРОЕКТЕ «ТАТАРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА ДЛЯ РУССКОЯЗЫЧНОГО ЧИТАТЕЛЯ (НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА А. ЕНИКИ)»

На материале произведений А. Еники «Дитя» и М.А. Шолохова «Судьба человека», хикая А. Еники «Ночная капель» и его перевода на русский язык выявляется эвристический потенциал межлитературных диалогов. Сделан вывод, что освоение произведений одной литературы в контексте ее сопоставления с другой

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ и Правительства Республики Татарстан (проект № 17-14-16004 а(р)).

расширяет пространство полноценного читательского восприятия, обеспечивая внимание к жанрово-типологическим особенностям сопоставляемых произведений; мотивационным структурам, используемым писателями, пространственно-временным отношениям, запечатленным в тексте, способам и приемам психологического изображения.

Ключевые слова: национальная литература, восприятие, диалог, сопоставление, перевод.

А.Ениктің «Дитя» (Бала) және М.А.Шолоховтың «Судьба человека» (Адам тағдыры) шығармаларында, А.Ениктің «Ночная капель» (Түнгі тамшы) хикаясында және оның орыс тіліндегі аудармасында әдебиетаралық диалогтардың эвристикалық дәрежесі анықталады. Бұдан шығатын қорытынды: Бір әдебиеттің шығармаларын меңгере отырып, оны басқа контекспен салыстыру шығарманы оқырманның толық қабылдау әрісін кеңейтеді, шығармалардың жанрлық-типологиялық ерекшеліктеріне кеңіл аударуды қамтамасыз етеді: мотивациялық құрылымдар, жазушылар, мәтіндегі кеңістік және уақытша қарым-қатынас, психологиялық суреттеудің тәсілдері мен әдістері.

Кілт сөздер: ұлттық әдебиет, қабылдау, диалог, салыстыру, аударма.

The heuristic potential of interliterary dialogues is defined on the material of A. Eniki's works "Child" and M.A. Sholokhov's "The Fate of Man", Eniki's hikaya "Night drops" and its translation into Russian. The study of works of one literature in the context of its comparison with another one expands the space of the reader's perception, providing attention to the genre-typological features of the compared works; motivational structures used by the writers, the spatial-temporal relations, etc.

Key words: national literature, perception, dialogue, comparison, translation.

Введение. Восприятие татарской литературы (в частности творчества выдающегося татарского писателя А. Еники (1909 – 2000)) нерусским читателем – тема, которая связана с исследованием путей и форм приобщения российского читателя к художественно-эстетическому опыту одной из древнейших литератур мира. Воспринимая текст чужой культуры, читатель невольно сопоставляет его со своим опытом, обогащает его новыми смыслами, давая ему, таким образом, новую жизнь, в новом времени и пространстве. Поэтому одним из аспектов данной темы является поиск параллелей с русской литературой, установление типологических сходжений между творчеством А.Еники и русских писателей, проявляющееся на уровне принципов и приемов художественного изображения, жанрово-стилистических особенностей произведений, их проблематики, идейной концепции и др. Во-вторых, российский читатель, не знающий татарского языка, может познакомиться с творчеством А. Еники только в переводах его произведений на русский язык, поэтому необходим анализ структурно-содержательных особенностей переводных текстов в аспекте межлитературной коммуникации и диалога.

Реализация данного проекта предполагает решение следующих задач: составление разных видов комментария (историко-бытового, историко-культурного, историко-литературного, комментирования национально-специфических бытовых реалий; идейно-стилевого и др.) к произведениям писателя для русскоязычного читателя; установление

типологических параллелей между произведениями А.Еники и русских писателей, посвященных сходным темам и проблемам; сопоставление переводов произведений А.Еники на русский язык, переводов и оригинала с целью определения наиболее оптимального варианта перевода для русскоязычного читателя.

Методы. Концепцию данного исследования определяет идея М.М. Бахтина о диалоге как особом виде смысловых отношений, которая акцентирует понимание эстетического объекта как бытийно-эстетического феномена, в основе которого лежат персонологические и имманентно-социальные отношения между субъектами – «я» и «другим», автором и героем, произведением и читателем [см.: Бахтин 1975; Бахтин 1986]. Нас интересует один из аспектов этой теории – диалог между читателем и писателем, читателем и произведением. Методологическую базу для научных разысканий в области диалога литератур составили труды отечественных и зарубежных ученых, посвященные проблеме восприятия и связанного с ним понимания, – работы М.М. Бахтина, Х.-Г. Гадамера, П. Рикера, Р. Ингардена, Х.Р. Яусса, В. Изера и др.

Диалог культур принципиально открыт, бесконечен и представляет собой незавершенный и безграничный контекст, в котором «живут» и взаимодействуют тексты, принадлежащие разным национальным литературам. Это ценностно-смысловое поле обладает культуротворческой функцией: формирует особый тип читательской культуры, являющейся ведущим компонентом духовного становления личности, включенной в пространство разных национальных культур, способной к эстетической, герменевтической, нравственной самоактуализации в современном полиэтническом обществе. Установлено, что «смысл литературного произведения делает подлинной проблемой контекст иной национальной литературы. В герменевтической ситуации, создаваемой на подобном уроке, учебная деятельность направлена на осмысление рождающихся в межлитературных диалогах универсальных и уникальных смысловых структур. Нахождение этих смыслов помогает читателю-школьнику, сознание которого фиксирует многообразие художественных принципов и форм изображения мира и человека, адекватно интерпретировать получаемую эстетическую информацию» [Аmineva 2016: 756].

Одним из продуктивных методов исследования межлитературных и межкультурных взаимодействий является компаративизм. Предполагается решение поставленных задач с помощью различных типов сравнительного и сопоставительного анализа: сравнительно-исторического, сравнительно-типологического, сравнения по аналогии, сопоставления. Наиболее востребованным становится именно сопоставительный метод. Сопоставительное направление в компаративистике основано на исследовании диалогических взаимоотношений между разными литературами и культурами. В рамках этого направления

сложилась своя система терминов: «диалог», «идентичность», «множественность литератур», «со-существование литератур», «принцип дополнительности» смыслов и др., сформировалась самостоятельная теория межлитературных диалогов, в основе которых разные типы отношений своего» и «чужого» [Теория литературы 2010].

Результаты. На основе сопоставительного анализа хикая А. Еники «Бала» («Дитя», 1941) и рассказа М.А. Шолохова «Судьба человека» (1956) установлено, что в обоих произведениях создается внутренне завершенный монументальный образ мира, эпический по своему родовому смыслу. И русский, и татарский писатели утверждают великую миссию простого человека, солдата и отца, выступающего хранителем и защитником общечеловеческих духовных святынь. Драматические элементы подчинены авторской установке на объективацию изображаемого и способствуют усилению собственно эпических свойств жанра. Эпическая объективность не исключает лирического тона и субъективно-оценочного слова. Лирическое начало в каждом конкретном случае проявляется по-разному. В рассказе М. Шолохова, как установлено в литературоведении, структурообразующая роль принадлежит исповеди, в которой субъективное самосознание героя и его субъективное восприятие становятся той призмой, сквозь которую пропущен весь материал [Лейдерман, Липовецкий 2001: 72-78]. Устанавливается равноправное и неповторимо личное отношение внешнего и внутреннего, события и непосредственного переживания.

В хикая А. Еники в художественный строй диалогических сцен входит детальное воспроизведение психологического состояния Зарифа, оказавшегося в ситуации выбора между требованиями долга и нравственного чувства. Столкнувшись с потерявшейся в лесу девочкой, он вначале оказывается во власти инстинктивного порыва взять ребенка на руки, но вдруг вспоминает, что может отстать от своей роты. Он хотел было повернуть к дороге и бежать вслед за удалявшимися солдатами, но вместо этого направился к девочке и подхватил ее на руки. Образы солдата и ребенка максимально конкретны, «привязаны» к изображаемой ситуации. Взяв на руки чужого ребенка, герой постепенно начинающего испытывать к нему такие же чувства, как к своей собственной дочери. Ситуация выбора повторяется, когда они доходят до развилки дороги. Зариф должен решить, по какой дороге ему идти: по правой, по которой, пошла рота, или по левой, которая вела к ближайшей станции. И если в первый раз выбор между велениями сердца и требованиями долга совершается инстинктивно, почти неосознанно, будучи проявлением природного великодушия и милосердия, то во второй раз Зариф, отдавая себе отчет в том, что нарушает законы военного времени, несколько секунд напряженно думает. И вновь доброта и человечность берут верх: преодолев большое расстояние, Зариф передает девочку в руки матери. Герой оказывается на высоте своего призвания – защищать в огне войны женщин и детей, дарить им свое сердечное тепло и

заботу. С этого момента общечеловеческие категории становятся духовными ориентирами для Зарифа. И в испытаниях Отечественной войны он входит как человек самоопределившийся, со сложившимся и эпически завершенным характером. Лирическим обобщением повествовательной фабулы становится фраза, произнесенная командиром роты, давшим оценку поступку героя.

Как и в рассказе М.А. Шолохова, в хикая А. Еники образы солдата и ребенка вырастают до предельного философского обобщения. Действие символизирующей тенденции в обоих произведениях проявляется на разных уровнях художественной структуры произведения. Одним из приемов символической типизации является противопоставление картин мирной жизни, возникающих в воспоминаниях героев, и войны. Писатели создают образ мира, в котором движущей силой истории становится борьба между милосердием, основанным на вековом опыте народной жизни, питаемым дорогими приметами родной природы и деревенского быта, и всем, что ему враждебно. Логика развития сюжета в обоих произведениях выявляет духовные возможности человека, который впитал в себя эти общеродовые ценности: он способен противостоять ужасам войны, сохранить и защитить не только жизнь одного ребенка, но и в целом – смысл человеческого существования.

«Судьба человека» относится к жанру «монументального рассказа», состоит из микроновелл и вбирает в себя фольклорные элементы [Лейдерман, Липовецкий 2001: 72-78]. «Дитя» принадлежит к оригинальному жанру татарской прозы – хикая, внутреннюю меру которого определяют, во-первых, варьирование меры эпического, драматического и лирического начал в структуре произведения; во-вторых, взаимодействие описательного и повествовательного компонентов при многообразном варьировании их количественного соотношения [Аmineва 2017].

Способом концепционного анализа является и другой прием – сравнение текстов произведений А.Еники и их переводов на русский язык. Так, в хикая «Төңге тамчылар» («Ночная капля», 1964) писатель обращается к анализу важнейшей философской, нравственной, психологической проблемы – человек и его выбор в сложнейших обстоятельствах времени. Экзистенциальный сюжет, связанный с духовным пробуждением героя, проецируется на природно-временной фон. Настойчиво повторяется мотив весенней капли, организующий внутреннюю структуру повествования и придающий ему особую ритмичность. В лирическом зачине рассказа, воспринимаемом как авторский текст, этот мотив несёт в себе универсально-философский смысл. Падение капель оттаявшего снега с крыш и деревьев приобретает для героя произведения Халиля особое значение, концентрируя в себе весь тот комплекс чувств, переживаний, размышлений, который вызван

приездом его возлюбленной Лейлы. Это природное явление служит не просто параллелью к внутренним состояниям Халиля, оно попадает в поле его экзистенциальных переживаний и становится их активным участником.

Звуковой план образа дополняется зрительными, осязательными, двигательными и, наконец, бытийными характеристиками. Наступление тепла, таяние снега, мерное и непрерывное падение капель воды знаменует не только начало нового времени года, но и перерождение мира, переход его из одного состояния в другое. Происходит постепенное наращивание смысла образа, который сближается с темами молодости, весны, любви. Ночная капля как символ обновления, вечной динамики жизни начинает обладать особой смысловой ценностью, расширяя границы сознания героя, открывая ему новые ценностные измерения, связывая с мечтой, воспоминаниями о прошлом. Синкретичный образ капели-весны-молодости-любви-Лейлы стирает границы между прошлым и настоящим, человеком и природой, внешним и внутренним. Активно-волевая интенция этой неосинкретичной реальности вовлекает и героя во всеобщий природный ритм, в бесконечный процесс обновления и возрождения. Его жизнь постепенно наполняется новыми ощущениями, природной естественностью и непосредственностью.

Мотив ночной капли обрамляет эпизод встречи Халиля и Лейлы. Выстраиваемый Халилем ряд: Лейла, весна, молодость, обновление – обнаруживает не внешнее, условно-поэтическое сходство между субъектами соположения, а их идентичность, семантическую эквивалентность. Более того, речь идет о символически-реальном превращении Лейлы, в весну, молодость, обновление. В финале звон капли вводит тему одиночества как некоего жизненного итога.

Итак, в хикая А. Еники создается внутренне завершенная картина мира, лиро-эпическая по своему родовому свойству. В переводе М. Рафикова произведение заканчивается отсутствующей в оригинале фразой: «Но поздно ли? Капель-то все звенит и звенит. А ведь капля камень долбит» [Еникеев 1974: 100]. Таким образом, рассказ приобретает открытый финал, разрушающий эпическую целостность человека, создающий вероятностную, неопределенно-множественную модель мира, статуса субъекта и его судьбы. В переводном тексте акцентируется романная интенция с характерной для нее «незавершенностью», «неготовностью», изменчивостью и открытостью в будущее.

Заключение. Изучение межлитературных диалогов принципиально меняется характер познавательной деятельности учащихся. В позиции читателя, ставшего субъектом межлитературных диалогов, в максимальной степени реализуется творческий потенциал эстетического восприятия. Читатель получает возможность осмысливать тексты, принадлежащие разным национальным литературам, с точки зрения их общности, с одной

стороны. С другой – различия «своего» и «чужого» существенны для постижения национальной идентичности вступающих в диалог национально-художественных систем.

Список использованных источников

1. Аминова В.Р. Понятия литературоведческой компаративистики при изучении русской литературы в полиэтничной среде // Динамика языковых и культурных процессов в современной России. – Вып. 5. Материалы V Конгресса РОПРЯЛ (г. Казань, 4–8 октября 2016 года). – СПб.: РОПРЯЛ, 2016. – С. 752 – 756
2. Аминова В.Р. Хикая как литературный жанр// Учен.зап. Казан.ун-та. Сер. Гуманит. науки. – 2017. – Т. 159, кн. 1. – С. 7-26.
3. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет. – М.: Худож. лит., 1975. – 502 с.
4. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. 2-е изд. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
5. Еникеев А.Н. Глядя на горы. Повесть и рассказы. Пер. с тат. – М.: Современник, 1974. – 380 с.
6. Лейдерман Н. Л., Липовецкий М. Н. Современная русская литература: в 3-х кн. Кн. 1: Литература «Оттепели» (1953-1968). – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 288 с.
7. Теория литературы: словарь для студентов. – Казань: Казан.ун-т, 2010. – 147 с.

ГТАМР 398.838

ПАНГЕРЕЕВ А.Ш.,¹ БЕКСҰЛТАНОВА А.А.¹

¹Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Ә.НҰРШАЙЫҚОВТЫҢ «МАХАББАТ ЖЫРЛАРЫ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ЖАСТАР МӘСЕЛЕСІ

Мақалада Ә.Нұршайықовтың «Махаббат жырлары» шығармасындағы жастар мәселесі талқыланып, жазушының образ жасау шеберлігіне талдау жасалады. Шығармадағы кейіпкерлердің жан дүниесін ашуда қолданылатын кәркемдік тәсілдердің байланысы анықталады. Жазушы жастар бейнесін сомдай отырып, кейде лирикалық шегіністер арқылы ұткенге шолу жасайды. Қаламгер жастар бейнесі негізінде кештеген ұзекті мәселелердің басын ашады. Жетімханадағы жастардың арман-тілегі, студент жастардың аяулы махаббаты, Ұлы Отан соғысы кезіндегі жастардың Отанға деген махаббаты, жастардың жақсы білім мен тәрбие алып, елге, халыққа қызмет етіп, пайда келтіруі сынды тақырыптарды жазушы кеңінен ашып, өмірмен ұзектестіре суреттейді. Автор кейіпкерлері жай образдар емес, олар – типтік образдар. Қаламгер осы образдар арқылы заман мен замандас бейнесін панорамалық деңгейге шығара білген.

Кілт сөздер: жазушы, туынды, кейіпкер, тақырып, мәселе, жастар, махаббат, заман.

В статье обсуждается проблема молодежи в творчестве А. Нуршаихова «Махаббат жырлары» и анализируется способность писателя к созданию образа. Определяется связь между художественными подходами, используемыми для выявления персонажей в работе. Писатель делает обзор прошлого, проходя через лирические показатели молодежи. Размахивающий герой раскрывает широкий круг актуальных вопросов на основе образа молодежи. Пожелания молодежи в детском доме, любовь к студенческой молодежи, любовь к Родине во время Великой Отечественной войны и способность молодых людей получать образование и воспитание, служить людям, служить людям и описывать их. Символы - это не просто символы, они типичные изображения. Кастор смог принести современный и современный образ в панорамный вид через эти изображения.

Ключевые слова: писатель, творчество, герой, тема, проблема, молодость, любовь, современность.

The article discusses the problem of youth in the work of A. Nurshaikhov "Mahabbat zhyrlary" and analyzes the writer's ability to create an image. The relationship between the artistic approaches used to identify characters in the work is defined. The writer makes a review of the past, passing through the lyric indicators of youth. The hero reveals a wide range of topical issues based on the image of youth. Wishes of youth in the orphanage, love for students, love for the Motherland during the Great Patriotic War and the ability of young people to receive education and upbringing, serve people, serve people and describe them are presented. Symbols are not just symbols, they are typical images. Castor was able to bring a modern image into a panoramic view through these images.

Key words: writer, creativity, hero, theme, problem, youth, love, modernity.

Көркем әдебиетте эпикалық шығарма арқауы сюжет. Сюжеттегі тартыс табиғаты кейіпкердің жан дүниесін ашып беруде қолданылатын көркемдік тәсілдің ең жоғарғы түрі эстетикалық-психологиялық тұрғыда берілуіне байланысты айқындалады. Осы тұрғыда біз «Е.Нұршайықовтың образ жасау зертханасындағы оның жан елемін суреттеп беру қасиетіне бой ұрмақпыз. Белгілі ғалым Б.Майтанов: «Адам рухани елеуметтік өсу жолында өртүрлі қоғамдық қарым-қатынастар өсерімен өзгеге ғана емес, өзіне де сын көзбен, еселі талаппен қарауға бейімделмек. Әдбиет кейіпкерлерінің өз ұғым-түсінігіндегі өзгеріс нышандарына көңіл қою шақтары, нақты іс-қылығына, айналасына, жекелеген субъектілерге қатысты толғану, тебірену сәттері – психологиялық талдаудың қайнар көзі. Дара басындағы түрлі сана, сезім импульстарына назар аударып, толымды баға беру, байлам жасау өдеті рухани, адамгершілік өрісі мол интеллектуал қаһармандарға лайық [1,8-б], - деген пікірді орынды айтқан. Өйткені әдебиет өз көркемдігін қуатты күшке айналдыруында осы қасиеттерді басшылыққа алады.

Жазушының махаббат тақырыбына арналған шығармаларының төресі – «Махаббат, қызық мол жылдар» болса, өмірге үлкен мектеп болатындай, өз ішінде бірнеше өңгімелерді жинақтаған тағы бір күрделі шығарма – «Махаббат жырлары» романы. Бұл роман өз ішінде төрт бөліктен құралған. Өрқайсысы жеке-жеке туынды. Бірақ бір романның аясында қарастырылуы – шығармадағы махаббат жырларының сыршылдығында. Бұл роман «Махаббат жыры», «Ботакөз», «Өсем», «Ескі дәптер» деп аталатын 4 жырдан құралған.

«Махаббат жыры» шығармасы Ербол Есенов есімді журналистің іссапармен жүріп, белгісіз біреудің өзі және Ербол турасында жазылған мақаланы ежелгені, оның тақырыбы «Сенген шырақ» деп аталатындығы турасында мәлімет алады. Көп ұзамай ол кісінің есімі «Еділжан Хасенов екені, бұрын майданда бірге болып, оның екі кезінен айырылып, елге қайтқандығын еске алып «Еділжан отырған ауыл Тасөткелге аттанады. Шығарма осылайша сұхбат түрінде ауызша өрбиді.

Жастар мәселесі, жастар тақырыбы – ең өзекті, ең қасиетті тақырып. Бұл тақырыпта қалам тербеменген адам жоқ шығар. Жазушы шығарманың эпиграфы ретінде мынадай дейексөздерді алыпты: «Жастық шағынның қадірін біл!.. Соңыра қартайғанда жастық жылдарыңды мақтанышпен еске түсіретіндей етіп өмір сүр» (М. Горький), «Жастық шақ – ерлік жасар шақ» (Стендаль). Шығарма Ұлы Отан соғысының эпизодын суреттеуден басталады. Отан қорғауға аттанған жастардың ұлттық намыс, рухты жанына серік етіп, жауға деген ыза-кекке булыққан сезімі шығармада патриоттықпен суреттелген. Замана сазының ең бір саналы, қайратты, жалынды шағы – жастық шағы десек, барлық жастар елі үшін опат болуға да өз кезегінде даяр болды. Замандас деген ұғымның аясы кең. Заманының ұлы перзенттері бір үйдің баласындай барлық іс-піғылдары, қылықтары, қимылдары бірдей, ортақ болды. Өйткені олар бір мақсат үшін күресті. Майдан өмірімен өзектесе тыл өмірі қабысып жатты. Майдандағы әскерлердің ауылда біреуінің сүйген қызы болса, біреуінің аяулы жары, біреуінің анасы мен апа-қарындасы қалды. «Еділжанның соғысқа кетер алдында ғана алғаш рет құшып сүйген ғашығы Ғайнидың бейнесі шығармада махаббатқа селсоқ, салғырт, адам жанын түсінбейтін, жан сарайынан төн келбетін жоғары бағалайтын, махаббатқа өлсіз жан ретінде бейнеленеді.

Сөз арасында майдангер жолдастар өз замандастары турасында сыр шертеді. Шығармадағы ең шынайы өрі әсерлі суреттелетін бейне – Ермек пен Лейла образы. Өмірдегі қос ғашық Ермек Елтаевтың майданға аттануына орай Лейла Нұрханованың сүйгенінен айырылмау үшін майданға сұрануы – ерлік іс. Алғашында Ермек Алматыдағы ұйымдасып жатқан бригадаға қосылады. Ал Лейланың ғашығынан айырылмауы, онымен қалайда бірге болуы үшін бармаған жері, баспаған тауы қалмайды. Ақыр аяғында жауапты қызметте отырған екесімен байланысады:

« - Папа, мені қабылдауыңды сұраймын.

- Не боп қалды, қызым, кешке үйге барғанда айтпайсың ба?

- Жоқ, тек қана кеңседе, өзіңе ғана оңаша айтатын шаруам бар.

«Еке қабылдады. Қызы ойын айтады. Біріншіден, Отанымды өз қолыммен қорғағым келеді, екіншіден, Отан үшін от пен суды бір кешіп, бар қиындықты бір керемін деп досыма берген анттым бар. «Еке түсінеді, қиналады» [2,58-6]. Осылайша жалғыз қызы Лейланы ежесі

шешесінің қимастығына қарамастан, комиссардың қолына ежеліп тапсырады. Лейла – нағыз қазақ қызы. Өйткені онда қазақ халқына тән қайсарлық, қайраттық, ежеттік бар. Өкесінен сұранған кезде де, біріншіден, Отан үшін деді. Осыдан оның патриоттық сезімін байқасақ, екіншіден махаббатқа берік, өз сүйгені үшін бәріне де даяр ершіл жан екенін көреміз. Ал Лейланың ел сүйгіштігін, жерге, Табиғат-Анаға деген махаббатын мына жолдар дәлелдейді: «...Екеуіміз одан да ауылға барайық. Алматыда туып-өстік ғой, ауылға барып, - Лейла бұрылып, менің арқамнан қағады, - мынадай жақсы жігіттердің арасында қызмет етейік. Мен агроном болайын. Соғысқа дейін мен жердің не екенін білмеуші едім. Жерге отырып, жерге жатуға жиіркенетінмін, сөйтсем, бізді асыраушы ана да, оқтан қорғаушы пана да жер екен ғой. Окопты қаза-қаза жерге бойым үйренгенім сонша, тіпті ол маманнан кем боп көрінбейді-ау кейде. Өсіресе осы артиллерияға келгеннен бері, деревняға барып, ондағы ескі зираттарда өздерінің ата-бабалары жатқанын, өздерімен аталас ағайындары қазір сол ауылда тұратынын біліп қайтатын қала балаларындай жердің жақындығын ұғып, оны шын сүйе бастадым. Сол баға жетпес жақынға таяу болу үшін, соғыстан соң агроном мамандығын алсам деген ойға келдім. – Ал сен... сен... Ермек... ауылшаруашылық машиналарының инженері болсаң деймін» [2,68-б]. Қаланың қызынан осындай рухты сөздердің тууы – оқып-тоқып, өмір көргендіктің белгісі. Бұл жерден Лейланың тәрбиелілігін, парасаттылығын, еліне деген сүйіспеншілігін, Отанға аянбай тер төге қызмет еткісі келетінін анық байқаймыз. Оның алға қойған мақсаты – соғыс бітісімен, ауылшаруашылық оқуын оқып, Ермек екеуі ауылға барып, оны көркейту, дамыту, халықтың жағдайын жақсарту. Жұдырықтай жүректі жас жеткіншектердің бұл арманы – ұлы арман еді. Бірақ бір ұрыста екеуі де опат болады. Қозы мен Баяндай мәңгілік махаббаттың құрбаны болды.

Қаламгердің «Махаббат жыры» шығармасында ең сәтті шыққан кейіпкер – Асылгүл бейнесі. Жазушы Асылгүл арқылы сол қоғамдағы қазақ қыздарының тағдырын, жан тебіренісін бейнелей отырып, оның ішкі ой толқынын мөлдіретіп көрсетеді. Өділжанды жанындай жақсы көрген, бірақ сертке тұра алмаған Ғайнидан да ерекше болып, ер деген атқа шаң жұқтыртпай, еңсесін көтертіп, үбірлі-шүбірлі етеді. Азамат деген ардақты атты биікке мақтанышпен көтереді. Өзін қоғамға керексіз санап, жарық дүниеден үмітін үзген Өділжанның өмірін қайта тірілтеді. Өзі бастап Өділжанға ұсыныс білдіреді. Бұл да Асылгүл бойына дарыған орыстың ежеттелігі, анау бір кездердегі Татьянаның қайсарлығы екені айтпаса да түсінікті. Өділжан да Асылгүлдің пікіріне үлкен, терең оймен қарайды. Оның масыл, бейнет болып, босқа еуре-сарсаңға түсіретінін ескертсе де, Асылгүл мынадай ойлы сөздер айтады: «Бірақ мұны мен сізге күйеу керек боп бара жатқандықтан, соғыстың ақырына дейін шыдай аламағандықтан айтып тұрғамын жоқ. Мұны мен сіздің азамат басыңызды қадірлегендіктен айтып тұрмын. Сіз ел үшін өз өміріңізді өлімге де тіктіңіз. Ал

менің ғез ғемірімді сондай ерге арнағым келеді. Оның үстіне мен ғезімнің сізді шексіз сүйе алатынымды аңғарамын» [2,99-б]. Міне, ердің ғер тұлғасының қасиетін сыйлап, ғемірлік жұп болуға жоғарыдағы себептерін айтады. Лирикалық кейіпкер де сырттай Асылгүлді бақылап отыра, оның сипаттамасын былай береді: «...Бірақ Асылгүлдің кең пиғыл, байсалды мінезі оның бойындағы киім кемшілігін кезге елетпейтін тәртізді. Сәнді кәйлектер жария етер ақ балтыр, ғедемі білек, аршын тәс, аққу мойын сияқты тәнімен емес, елжіреген жанымен қызықтыратын жақсы ғейел тұлғасындай болып, ол менің жадымда жатталып қалды. Егер бұл соғыста болса, кешегі Лейла іспетті ер болып шығар еді деп ойлаймын ішімнен. Мұндай ғейелдер ерін де, отбасын да, ғезі атқарып жүрген қоғамдық істі шексіз сүйеді. Сол сүйіспеншілік оған бар-жоқты, аш-тоқты елетпейді. Бұл барға разы болып, жоққа қанағат қылып, Отан тыныш, ел аман болса болды деп жүре беретін нағыз ер ананың, ғер ғейелдің тұлғасы, нар адамның бейнесі деп қараймын...» [2,105-б]. Бұл пікірлер біздің де ойымыздың негізгі ғезегі еді. Шынында, Асылгүл образы бір кездері ғемірден күдерін үзген азаматты бақытты қылып, бар жұмысты ғезіне артып, үлкен жанұяның ұйытқысы, мейегі болып отыр. Бұл екі жастың қосылуына барлық жағдайды ғез замандастары жасап, қысылтаяң кездің ғезінде жараланған жүректерге демеу болады. Жалпы ғедебиетте бейнені толық танудың ғер түрлі тәсілі бар дейміз. Кейіпкердің замануи келбетін білуіміз үшін жазушының аса үлкен шеберлігі болуы керек. Бейне ғезінен ғезі жасалмайды немесе біреу жасамайды. Оны жасап шығаратын жазушы болғанмен, танытатын бірде автор, бірде лирикалық кейіпкер, бірде оның жақындары. Яки жазушы бейненің толық ашылуы үшін мінезді біреуге «айтқызады». Асылгүлдің келбетін ғер тараптан танимыз. Алдымен, Асылгүл ғезіне-ғезі мінездеме береді. Ғеділжанға бар сырын айта отырып, ғезінен хабар береді. Екіншіден, лирикалық кейіпкердің авторлық суреттемесі беріледі. Үшінші бейненің ашылуы - Ғеділжанның Асылгүл туралы шынайы адами пікірі еді. «Осы ғейелді мен дүниедегі ең сұлу, асқан сымбатты ғейел деп білемін. Осы ғейелдің маған деген мейірімі мені адам етті, мені ғеке дәрежесіне жеткізіп, жаңа жас тіршілікке бас қылды. Мен ғезімді тапқан шешеме қарыздармын. Содан соң осы ғейелге, Асылгүлге қарыздармын. ...Сенің де ғейелің жақсы екеніне шек келтірмеймін. Бірақ сендердің жағдайларың бір басқа. ...Ана түн ұйықысын тәрт бәліп сәбиін күтеді. Бірақ екі-үш жылдан соң сәби есейіп, ана ұйқысы қалпына келеді. Ал кемтар адамды ғемір бойы сәбидей күткен ғейелді айтсаңшы. Кәрмеген бейнетің бар ма еді, Асылгүл, мен үшін?» [2,107-б]. Асылгүлдің нағыз жарға деген асыл сүйіспеншілігін, қамқорлығын шығарма барысынан молынан танысуға болады. Бір түйінмен айтқанда, шығармада Асылгүл – ізетті, кәргенді, қамқор, қоғамға сыйлы, кішіпейіл, махаббатқа адал, қадір-қасиетті жоғары бағалағыш ел анасы образында сомдалған.

Ал Өділжан – шығарманың басты арқауы дер болсақ, оның келбеті ғез алдына бір ғелем. Қара түнектен жаны жарыққа рухани, бай қасиеттермен шықты. Ол – ғемірмен күресе білді. Оны ғемірдің кешіне ілестірген басты адам – жары Асылгүл. Ол Асылгүл арқылы ғемірді таныды, заманды білді. Намысқа тырысып, елден қалмай, жұмысқа шықты. Ондағы мақсаты да – ғемірмен араласу, жұрттың қасында болып, қайнаған тіршіліктің дыбысын есту, сөйтiп, заманмен біте қайнасу. Осылайша ол құр отыра бермей, ерлік жасайды. «Жігітті намыс ғелтіреді» дегендей, ерлік намысы тасып, қоғамдық үлкен іске елден қалмай араласады. Оның алғашқы жұмысы былай басталады: «Бір күні қырман басынан құдық қазу қажет болды. Соған бригадир үш адам бөліп жатыр екен. Біріне мен сұрандым. Өркімдердің «Қой, Өділжан, сенің қолыңнан келмес», - дегеніне қарамады. Асылгүл, тағы бір әйел, үшеуіміз күні бойы құдық қаздық. Екі әйел құдықтың дөңгелек аумағын бір күрек бойы қазысып, шұңқыр жасап бергеннен кейін, ар жағын кеулеп, ғезім тереңдетіп ғекеттім. Баяғыдағы, зеңбірекке окоп қазғандағы ғедіспен топырақты құлаштай лақтырып, кеулеп барамын. Әйелдерге айналасын тегістеу сияқты жеңіл жағын беріп, ауыр салмақты ғез иығыма саламын. Тер шығып, бусанып алғаннан кейін кәйлекті лақтырып тастап, сілтеп жатырмын күректі үсті-үстіне, сілтеп жатырмын. Тезірек бітірмесем бұл жұмысты біреу қолымнан алып қоятындай кәремін. Терімді тәгіп, ғезімнің кәпке пайдалы іс істеп жатқанымға қуанамын. ...Содан кейін қырманда тұрып, қап толтырысатын, элеваторға баратын арбаларды тиесетін болдым. Алты пұттық қаптарды арқалап лақтырғанда допша ойнатамын. Өттең не керек, кәз болмаған соң күш зая кетеді екен ғой. Өн бойымды кернеген қалың қайраттың лықып сыртқа шыққысы келеді. Оны еркін шығаратын жол жоқ, дәрмен жоқ. Ер жігітті қинайтын есепсіз қорлық екен» [2,110-111-б]. Қоғамы сана, бірлік, болмыс пен түсінік осы жерден тоғысады. Өділжанның қоғамға кішкене болсын пайдам тисін дегені – ғемірге деген жаңа тынысының ашылып, қоршаған дүние үшін бір қолынан келер іс жасау, бар күшін бос зая кетірмей, оны айналаға беру, кәзі жоқ болмағанымен, ояу кәңіліне қаяу түсірмей, ұрпақты дамыту. Оның бар ойы – қанағат етіп, дүниеге тойымдылықпен қарау, елінің амандығына риза болу. Ерболдың жазған ғелеңдеріңді баспаға жіберіп, қаламақы алмайсың ба деген сауалына: «Колхоздың жақсы адамдарын мақтаймын, жалқауларды жанын шығара сынамаймын. Менің мақтауым жағып немесе сыным ғетіп, жұрт ілгері басып, кәпшілік ісі жақсарса болды. Маған қаламақы сол. Ай сайын үкімет зейнетақы береді. Оны мен шалқамнан жатып аламын. Оның үстіне, бір-екі ауыз ғелең құрастырушы едім деп ақша дөметуге арым бармайды. Адам нәпсісін ғезі тиып ұстамаса, тойымдық бар ма дүниеге? Мен қанағатшыл жанмын. Маған осы тіршілігімнің ғезі қанағат. Отанымның зұлым жауды жеңгені қанағат. Енді елімнің космосқа қос-қостан батыр ұшырып жатқаны қанағат. Отан аман болса ешкім де аштан ғеліп, кәштен қалмайды» [2,116-б], - деп жауап бергенінің ғезі – елдің, Отан-Ананың амандығына

шүкіршілік еткен қарапайым ауыл ерінің бейнесін кәреміз. Шығармадағы Өділжан бейнесі – қаламгердің интерпретациясына түсіп, типтендірілген күрделі образ. Бұл бейне арқылы жазушы тек Өділжан емес, Өділжан сияқты майданнан келген, елім деп еңіреген жас жігіттердің де тағдыры мен жан-дүниесін кәрсеткісі келді. Яғни Өділжан – бір жағы дараланған образ, сонымен бірге жинақтық бейне. Ол заман мен қоғамның өрістеуіне бар күшін салып, еліне жаны ашыған тұлға, соған орай заман да оны еркелетіп, жетімсіретпеді.

Ал жазушының «Ботақөз» шығармасы – жазбаша баяндау түрінде жазылған ерекше туынды. Яғни Ербол Есеновпен бірге болған дәрігер адамның өз өмірінен өткендерін оған баяндап, жазбаша хат түрінде жазып жіберген эпистолярлық мәндегі туынды. Шығарма Еркеш Еркемов деген жас жігіттің Ботақөз деген қызға ғашық болуы (шын аты Зияда Жағыпарова) сюжетінен бастау алады. Еркеш Ботақөзге әр түрлі хат-өлеңдер арнап жазып жіберетін. Бірақ Ботақөз – адамның жан сұлулығынан гөрі тең сұлулығын жоғары бағалайтын паң, кербез еді. Кездесетін жерді Еркеш айтып, ол күтіп тұрғанда, Ботақөз жанынан ешкімді кәрмегендей өтіп кетеді. Ал өзінің пікірін Нұрзиядан айтып жібереді: «Сөзі теуір болғанымен, өзі өңсіз екен. Менен дәмеленбей-ақ қойсын... Мен өмірлік жолдас болмақ тұрғай, өңсіз жігіттермен жай қатар жүргеннің өзіне ұяламын. Сондықтан мен қасымдағы серік қыздарым мен жақсы достарымның да сымбатты болуын жаратам» [3,127-б]. Ботақөз осылайша бар мінезін, келбетін өзі суреттеп береді. Уақыт өте келе, Ботақөз өз арманына жетеді. Оқуды бітіріп, ауылға барғаннан кейін, сұлу, сымбатты, өңді жігітке тұрмысқа шығады. Содан кейінгі өмірін Еркешке Нұрзия айтып береді. Бұны естіген Еркеш өз атынан баяндайды: «...Алғашқы өсер. Асығыс шешім. Артық жұтқан шарап. Қандай опасыз еді осының бөрі... Үйленіп алғаннан кейін ол үй қыдыруды өдетке айналдырды. Барған жерден бас кәтерместен ішетін болды...» [3,131-б]. Осылайша Ботақөздің қиын да ауыр тағдыры, басынан өткен оқиғалары суреттеледі. Жасында паң, текаппар болғанымен, уақыт өте келе өмір азабын кәп тартқан ана ақыр аяғында, Болат атты жалғыз ұлын қара жердің қойнына береді. Өсетпен ажырасып, қызы Ботақөзді алып басқа ауданға кәшіп кетеді. Бұл ойран болған жанұяның басты қателігі неде дейтін болсақ, оған жауапты шығарма кейіпкерлері мен шығарма сюжеті береді. Біріншіден, Ботақөз бейнесі арқылы паң, кер маралдай керілген кербез, менмен адамдарды кәрсете отырып, олардың адамның рухани қасиеттерінен гөрі, сыртқы түр-түсіне қызығып, соңында опық жегенін айтқысы келсе, екіншіден, махаббат сезіміне адал болмай, асыл сезімді қадірлей алмай, өзөзілдің жетегінде кете барған тұрақсыз Өсет сияқты жанұяның шырқын бұзар өсерсоқтардың заманға тигізер үлкен кесірін кәрсетеді. «Заманды қай жан билемек, замана оны илемек» деп Абай атамыз айтқандай, заманның илеуіне түскен Өсет пен Ботақөз мінездерін, олардың екі түрлі мінез

құрбаны болғандықтан бір шаңырақтың астында тұра алмауын, автор антитеза арқылы суреттейді.

Жазушының ең басты ерекшелігі – оның кейіпкерлерінің бір-біріне мүлде ұқсамайтындығында. Өр кейіпкер, өр бейне ғезінше бір өлем. Оның шығармаларының қуаттылығы – кейіпкерлерінің заманауи келбетінде. Өділжан мен Асылгүл өмірдің ауыр да қатал заңын бастарынан өткеріп, өмірді өз қолдарымен жасаса, жаңашыл орыс достары қамқорлықтың кірпішін қалады. Лейла мен Ермектің қайсарлығы мен өжеттігі барлық жасқа үлгі болды. Ботакөз асыл да аяулы жар болғанымен, Өсеттің опасыз қылығынан баз кешті. Ал жазушының ерекше бір қарқынмен, идеямен жырланған шығармасы – «Өсем» атты өңгіме. Зооветинститутта сырттай оқитын Ақан атты ауыл баласының Өсем деген қаланың қызымен жарасып, жымдасып, жаңа отбасының құрғаны – ғезара түсіністік пен келісімшілдіктің, қала қызының қарапайымдылығының, махаббатқа, жарына адалдығының жарқын көрінісі. Жастардың ғезара ауызбіршілікпен татулыққа бет бұруы – замандастардың бірлігінде. Ақанды Өсемнің досы Булатиктың ұрып-соғып, оның ауруханаға түсіп қалғанына өзін кінәлі санаған Өсем іздеп келеді. «Ол түні неше түрлі түс көріп, ұйықтай алмай шықтым. Келесі күні қаладағы ауруханалардың бөріне барып, сені іздедім. Міне, бүгін, өрен таптым» [4,146-б], - деген сөздердің астарынан қыздың адамгершілік өлемін айқын аңғарамыз. Өз кінәсіне қатты қиналып, қасындағы Булатикке лағынет айтып, Ақаннан кешірім сұрауы – адалдық пен тазалықтың саф белгісі еді. Қаланың ұшқалақ мінезді қызы өз сүйгенімен ауылға тартады. Махаббатқа берік Өсем Ақанды жанындай жақсы көріп, өмірлік жан серігіне айналдырады. Ойында арамдығы жоқ, құлын-тайдай еркін өскен жас қыз ештеңенің ретін білмей, той кезінде ата-енесімен стақан соқтыруы біреулер үшін ерсіліктің белгісі болғанымен, ол ақадал балалықтың дөмінің өлі аузынан кетпегендігінің нышаны еді. Өсем ауылға барып, өмір көреді. Оның:

« - Сен болмасаң, Алматыда паркте сен кездеспесең мен қайтетін едім, Ақан, - дейді. – Не знаю, не представляю, - деп өзіне-өзі жауап береді. Мен күлемін.

- Онда Булатик бар емес пе? – деймін.

Өсем оған ашуланбайды, шындап жауап береді.

- Ой, Ақан, - дейді бота көзі маған жаудырай қадалып, - ол менен де жеңілтек қой. Ол – профессордың баласы. Бөрібір оған шыққанмен, мен мұндай тұра алмаған болар едім. Ол ештеңе істей білмейді. Бар бітіретіні – арақ ішіп, темекі тарту ғана. Ал сен бөрің де білесің. Сен маған бөрің де үйреттің. Апам мен атам да көп үйретті. Қызылқұмға келгеннен бері бір институт тауысып, емтиханнан өткендей болдым, Ақан» [4,158-б], - деген сөздерінен өмір мектебінен тегім алған, аяғын дұрыс басқан, қателеспей, жар таңдауда дұрыс таңдау жасаған

«Өсемнің өсем бейнесін кәреміз. Өсем тек Ақанның жан серігі ғана емес, ата мен енесінің асыл қолқанаты, ауылының жанашыр дәрігері болып, елдің қалаулысы атанды.

Қаламгердің «Ескі дәптер» шығармасының жазылу стилі де ерекше. Ербол Есенов атты журналистің Аққайың колхозына келіп, бір үйде отырып, ескі дәптерді оқып, сондағы уақиғаларды шығармада баяндау негізінде әрбиді. Жазушының жалпы шығармашылығындағы басты кейіпкер Ербол атты журналист дүниені, оның қызығы мен шыжығын қатар кәре білуші, сыншы ретінде кәрініс береді. Осылайша ол ескі дәптерден өдемі оқиғаны кәреді. Жазушының жазу шеберлігінің қуаты, оның шығармаларының стиль даралығы, образдардың бір-біріне ұқсамайтындығында. Тақырыбы бір, кәтерер мәселесі ортақ, заманы және соған лайық кейіпкерлері бір болғанымен, берілу сипаты, оқиғаны жеткізу тәсілі бір-бірінен өзгеше суреттеледі. Яғни шығарма прологы журналистің дәптерді оқуымен басталып, оқиға сюжеті дәптер ішіндегі жайларды баяндаумен жалғасады. Жасынан жетімханада өскен Өлкен мен Қабира арасындағы бауырмалдық, қастерлілік, достық, одан өрі махаббатқа ұштасқан сезімі ұлттық болмыс, халықтық таным тұрғысынан жеткізіледі.

Қабираның бойындағы барлық асыл да ізгі қасиеттерді жазушы оның іс-қимылы, жүріс-тұрысы, мінез-құлығы, болмыс-бітімі арқылы жан-жақты кәрсете білді. Қабираның кәпшіл, бауырмал бейнесін жазушы оның жан сұлулығымен, мейірімге толы адалдығымен сабақтастырады.

«Қабираға тоқсан сайын жүлде тиетін. Кейде ол сыйлыққа кітап, кейде кәйлектік жақсы мата алады. Алғашқы бетіне аты жазылып, мектептің мәрі басылған талай кітапты Қабира өзі оқығаннан кейін өзгеге беріп қоя беретін. Екінші қайтып оны сұрауды білмейтін. Ал ол кәйлектік бұл алса, оны да кәпке жұмсайтын, еркек балалардың бірінен базарға саттырып жіберетін де, ақшасына бүкіл өз класының балаларын киноға апарып, мез-мейрам ететін. Сөйтп жүріп ол өзіне бауыр-сіңлі еткен кіші кластың балаларына сыйлық жасауды да ешқашан ұмытпайтын. Қабира өз басына оңаша дүние жинауды өсте білмейтін еді. Осы мінез-құлығы, ар-инабаты, алғыр зеректігі үшін оны мұғалімдер жақсы кәріп, қадір тұтатын» [5,169-170-б], - деген үзіндіден өзі ішіп, өзі жарытып киінбесе де, бауыр-сіңлі етіп алған төменгі кластың балаларын қамқорлығына алып, мейірім білдіретінін кәреміз. Жаны таза, ары пәк, ішкі дүниесі сұлу адам өз сыртқы бейнесіне еш мән бермейді және ол адам өзге жандардың жан дүниесіне барлай, бойлап енеді. Қабира да төн сұлулығынан жан сұлулығын асқақ қоятын жандардың бірі екеніне шығармадағы мына үзінді дәлел : «Ал Қабира өзінің осы мінсіз мүсініне мән бермей, назар аудармай жүре берді. Қайта ол сыртын емес, тек ішкі жан дүниесін ғана сәндеуге ант еткендей қалпын танытты. Өн-күй, би үйірмелеріне қатысып, мектептен шықпайтын» [5,171-б].

Жетімханада ғескен жастардың аңсаған армандары мен қиялдаған мақсаттары да ерекше болды. Олардың ой мен жан дүниесі «ел, халық» деп соқты. Ата-анадан ерте кез жазғандықтан ба, елдің қамқорлығын кәп кәргендіктен бе аңсары халыққа жақын болуға, елге қамқор етуге ауады.

«Сондықтан да мектеп бітіргеннен кейін біздің ғарқайсысымыздың ойымызда «Қай институтқа түссем жақсы, жайлы қызметке қолым жетеді?» - деген емес, «Қайсысын бітірсек халыққа қажет, пайдамыз молырақ тиеді?» - деген сұрақ тұрды. Өз басымның, алыстағы алтын сағымдай боп кәрінетін балалық арманы – кен инженері болу еді» [5,177-б], - деген үзіндіден мектепті аяқтамай тұрып, олардың ойы қалайда халыққа қызмет ету, елге, жерге пайда келтіру екені танылады.

Кеңес ғкіметі кезіндегі жастардың ортақ тірегі – орыс тілі болды десек қате айтпаймыз. Өйткені ұлы «қорғанның» жетегінде ғмір сүргеннен кейін, қай ұлттың болмасын бір-бірінің айтқанын түсінетін ортақ жағдаяттың, яғни тілдің болуы заңды да құбылыс еді. Заман талабы, заман ағымы адам санасы арқылы ғтеді. Заман талабы - ғр адам орындауға, тіпті бағынуға да міндетті болатын үлкен құбылыс. Ал Қабираның ойынан заман талабына ыңғайланған, жаңалыққа жаны құмар, ортақ достықты, барлық халықтардың тендігін кәксеген жасты кәреміз. «- Біз ғзіміз оқытар жас ұрпақты осы тілдерге де үйретуге тиістіміз ғой, - деді Кабира біраздан кейін бұл ғңгімені қайтадан жалғап. – Халықтарға ғмір ортақ. Ал ғнер алды – қызыл тіл... Мейлі, бұл ескі мақал-ақ болсын. Бірақ адам баласы тілмен ұғысып, тілекпен табыспақ қой» [5,187-б], - деген жолдан автордың тілі басқа болғанмен, тілегі бір, түрі басқа болғанмен, жүрегі бір кеңес халқының ортақ достығының мызғымас беріктігіне деген нық идеясы танылады.

Жазушы кейіпкердің жан-дүниесін ашуда ғр түрлі ғдіс-ғесілдерді пайдаланады. Мәселен, автор сөзі мен диалогты қолдану. Десек те, кәбіне жазушы кейіпкер бейнесін ашуда авторлық ремарк, диалог, кейіпкерге суреттеме, түсініктеме беру ғесілін жиі қолданады. Мысалы, Өлкеннің ғмірдегі ұстанған принципі мен ұранын ғз атынан баяндатқызады. «Менің мақсатым - ғзін-ғзі ұстап, қиындыққа шыдай білетін, кәрсекызарлық құмарлығын тежей алатын, бір сөзбен айтқанда, ең алдымен қоғамның, біздің социалистік қоғамның талап, тілегін орындай алатын азамат болу. Менің ғз психикамды, ғз этикам мен моралімді, күнделікті іс, ғдетімді осы мақсатқа бағындырып ержеткім келеді. Менің идеалым – осындай адам»[5,200-201-б], - деуі бұған дәлел. Шығармадағы бұл үзіндіде, тек Өлкеннің мақсат-мүддесін айқындайтын түсінік-пайым ғана емес, Өлкеннің мақсаты арқылы жазушы сол қоғамдағы барлық жастардың арман-тілегін білдірген. Өйткені Өлкен типтік бейне дейтін болсақ, Өлкеннің бойына сол замандағы барлық жастардың ой-арманы ұялаған.

Ә.Нұршайықов шығармашылығының ерекшелігі – кейіпкерлерінің жастықты жалау еткен жастар немесе келбеті кәрі болғанмен, кәңілі, жүрегі жас жандар. Оның қай шығармасын алсақ та, қай кейіпкерін алсақ та жастық туралы әңгіме айтады, өзі де жас болып кәрінеді. Сөйтіп жазушы шығармашылығының басты өзегі – жастық, замандас келбеті болғандықтан, бұл жай туындыларда үлкен пафоспен жырланады. Жастық тақырыбы – мәңгілік тақырып. Жазушы жастар бейнесін сомдай отырып, кейде лирикалық шегіністер арқылы өткенге шолу жасайды. Жазушы жастар бейнесі негізінде көптеген өзекті мәселелердің басын ашады. Жетімханадағы жастардың арман-тілегі, студент жастардың аяулы махаббаты, Ұлы Отан соғысы кезіндегі жастардың Отанға деген махаббаты, жастардың жақсы білім мен тәрбие алып, елге, халыққа қызмет етіп, пайда келтіруі сынды тақырыптарды жазушы кеңінен ашып, өмірмен өзектестіре суреттейді. Автор кейіпкерлері жай образдар емес, олар – типтік образдар. Қаламгер осы образдар арқылы заман мен замандас бейнесін панорамалық деңгейге шығара білген.

Жалпы, Ә.Нұршайықов туындыларындағы жастар бейнесі мен махаббат тақырыбы шығарма сюжеттерінде заман келбетімен орайлас алынып, композициялық құрылымы шығармалардың тартысты желісімен бірлікте бейнеленеді.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Жазушы, 1996. – 232 б.
2. Дүйсенов М. Нұршайықов Әзілхан. Төрт томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1992. – 432 б.
3. Нұршайықов Ә. Таңдамалы шығармаларының он томдығы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. Т.3. – 400 б.
4. Нұршайықов А. Таңдамалы шығармаларының он томдығы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. Т.8. – 400 б.
5. Нұршайықов А. Таңдамалы шығармаларының он томдығы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. Т.9. – 400 б.

**ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
HISTORY, PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY**

МРНТИ 303.446.4

ПЕРЕВЕЗЕНЦЕВ А.Л.¹

¹*Актыубинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, г. Актобе,
Казахстан*

**РОЛЬ «СЕМЕЙНЫХ БИОГРАФОВ»
В РАННЕЙ И СОВРЕМЕННОЙ ГУВЕРОВСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

Статья посвящена роли «семейных биографов» 31-го президента США Герберта Гувера в ранней и современной гуверовской историографии. В ходе исследования автор опирался на редкие архивные материалы из ведущих американских научных центров, включая Гуверовскую Президентскую Библиотеку и Музей в г. Вест Бранч, штат Айова. Одними из ведущих «семейных биографов» Гуверов считаются старший брат Герберта, Теодор, автор неопубликованной книги воспоминаний «Меморанда», племянница президента Хулда Гувер Маклин, автор работ «Дядя Берт. Биографический портрет Герберта Гувера» (1974) и «Генеалогия семьи Герберта Гувера» (1995), а также его правнучка – известный журналист Маргарет Гувер. Автор приходит к выводу о том, что, несмотря на необъективность этих работ, само их появление является серьезным подспорьем для создателей настоящей истории жизни и деятельности 31-го президента США.

Ключевые слова: историография, семья, «семейные биографы», США, 31-й президент США, Герберт Гувер.

Мақала бұрынғы және қазіргі кезеңдегі гуверлік тарихнаманың ерекшеліктерінің бірі - АҚШ-тың 31-ші президенті Герберт Гувердің «отбасылық биографтар» деп аталатын еңбектерін зерттеуге арналған. Автор зерттеу барысында американдық ғылыми орталықтардың сирек кездесетін мұрағат материалдарына, оның ішінде Айова штаты, Вест Бранч қаласындағы Гуверов Президенті кітапханасы және мұражайы материалдарына сүйенген. Гуверовтың «отбасылық әмірбаянының» жетекшілерінің бірі болып оның үлкен ағасы Герберт, Теодор, жарыққа шықпаған «Меморанда» естелік кітабының авторы, президенттің жиен қарындасы Хулда Гувер Маклин, «Берт аға. Герберт Гувердің биографиялық портреті» (1974) және «Герберт Гувер отбасы генеалогиясы» (1995) кітаптарының авторы, сондай-ақ, шәбересі – танымал журналист Маргарет Гувер болып табылады. Бұл жұмыстардың объективті еместігіне қарамастан автор олардың пайда болуының әзі 31-ші АҚШ президентінің нағыз әмірлік тарихы мен қызметін құруға салмақты демеу болды деген байламға келеді.

Кілт сөздер: тарихнама, отбасы, «отбасылық әмірбаян», АҚШ, АҚШ-тың отыз бірінші президенті Герберт Гувер.

The article is dedicated to the 31st US President Herbert Hoover's "family biographers" role in his early and modern historiography. During the research the author relied on rare archival materials from leading American scientific centers, including Herbert Hoover Presidential Library and Museum at West Branch, Iowa. One of the leading "family biographers" of the Hoover is Herbert's elder brother, Theodore, the author of the unpublished manuscript "Memoranda," the niece of President Hulda Hoover McLean, author of "Uncle Bert. Biographical portrait of Herbert Hoover" (1974) and "The Genealogy of the Herbert Hoover Family" (1995) as well as his great-granddaughter – the famous journalist Margaret Hoover. The author comes to the conclusion that, despite the bias of these works, the very fact of their appearance is a great help for the creators of the real story of the 31st US president's life and activity.

Key words: Historiography, Family, "Family biographers", US, 31st US President, Herbert Hoover.

Герберт Гувер (1874-1964), незаурядный горный инженер, талантливый бизнесмен, выдающийся гуманитарий, популярный министр в кабинетах президентов У. Гардинга и К. Кулиджа и, наконец, тридцать первый президент США (1929-1933), был одним из влиятельнейших и знаменитых американцев своего времени. Подобная степень известности в западном мире предполагает наличие обширной биографической литературы, посвященной столь неординарной личности. Первые биографические работы, посвященные будущему тридцать первому президенту страны, появились почти десятилетием ранее, в начале 1920-х годов, и были созданы, как правило, его близкими друзьями и соратниками – в основном однокашниками по Стэнфорду, такими, как Вернон Келлог и Уилл Ирвин, а также близкой подругой семьи Роуз Уайлдер Лэйн [1].

Вместе с тем следует отметить тот неоспоримый факт, что огромный вклад как в раннюю, так и в современную гуверовскую историографию внесли люди, не просто имеющие самое непосредственное отношение к главному герою нашего повествования, а его близкие родственники, представители обширного квакерского семейства Гуверов. Так, признанным «семейным биографом» Гуверов по праву считается родная племянница Герберта Гувера, дочь его старшего брата Теодора Хулда Гувер Маклин, чьи изданные небольшим тиражом работы [2] практически не используются большинством историков в качестве источников. Нам же они представляются весьма интересными, а главное – полезными, поскольку содержат воспоминания, письма и прочие «семейные предания» многочисленной гуверовской родни и порой проливают свет на факты, недоступные исследователям (или неверно интерпретируемые ими). Отметим также интересную (и неоднократно цитируемую нами в дальнейшем) книгу Хулды Гувер Маклин, посвященную жизненному пути матери нашего главного героя [3].

Кстати, сам Теодор Гувер также попытался внести свой вклад в создание «семейной хроники» Гуверов, после выхода на пенсию с поста декана инженерного факультета Стэнфордского университета, в самом конце 1930-х годов подготовив к изданию солидный

труд под названием «Меморанда» [4] (что можно перевести как «заметка» или «запись «на память», чтобы не забыть» – Теодор начал их вести еще в 30-летнем возрасте, когда записал все, что помнил о своем детстве, юности и последующих событиях вплоть до переезда в Лондон в начале XX века). Сразу же отметим тот факт, что этот труд, к сожалению, так и не был никогда опубликован и теперь доступен лишь исследователям, у которых есть возможность поработать в архивах Гуверовской Президентской Библиотеки и Музея в Вест Бранч, Айова или Гуверовского Института Войны, Революции и Мира в Стэнфорде. А поскольку этот источник как по-настоящему интересен, так и очень информативен, то работы тех исследователей, которым удалось в полной мере его использовать, по нашему мнению, являются гораздо более выигрышными.

Трудно сказать, что помешало опубликовать эти, без сомнения, заслуживающие не только профессионального интереса исследователей мемуары как тогда, в середине XX века, так и сейчас, но мы попытаемся предоставить читателю собственную версию того, почему это все-таки произошло.

Но для начала – несколько слов об их авторе. Теодор Гувер (28.01.1871 – 05.02.1955) был старше Герберта на три с половиной года – и уже поэтому его воспоминаниям о детстве, родителях, первом семейном доме и т.п. стоит доверять гораздо больше. Герберт, к примеру, был совсем юным, когда Гуверы переехали из маленького двухкомнатного домика в более просторное жилище. Этот первый семейный дом уже в 1930-е гг. был выкуплен сыновьями Г. Гувера и восстановлен «в прежнем виде» – вот только вопрос о том, какого он был цвета, вызвал у братьев серьезные разногласия. Теодор уверенно пишет о «маленьком коричневом доме», но ныне находящийся в Вест Бранче дом-музей Гуверов покрашен белой краской – юному Герберту он запомнился именно таким. Да и в целом воспоминания Теодора о детстве, родителях, взаимоотношениях с родственниками, квакерских буднях и праздниках кажутся нам гораздо более яркими, «сочными» и интересными, чем соответствующий раздел воспоминаний Герберта.

Неудивительно, что факты, суждения и оценки Теодора, содержащиеся в «Меморанде», довольно часто использовались автором этих строк в недавно опубликованном нами крупном биографическом исследовании о Герберте Гувере [5], главным образом – с целью более объективной подачи материала по целому ряду рассматриваемых вопросов. К примеру, в одной из самых интересных глав своих неизданных мемуаров Теодор подробно рассказывает о своем пребывании на Кавказе, в Майкопе [6], и нам представляется очень интересным сравнение мнений братьев Гуверов о дореволюционной России.

Отметим также, что впоследствии именно Теодор подтолкнул Герберта к серьезным генеалогическим изысканиям и проделал в этом плане колоссальную работу. Интересно, что

Теодор начал заниматься этим гораздо раньше Герберта – еще с 1907 года. В одном из писем Вернону Келлогу он упоминает, что «мой брат, как Вам известно, в отличие от меня не очень интересуется семейной историей» [7]. В «Меморанде» соответствующий раздел (под названием «Origins») занимает гораздо больший объем, чем соответствующий очерк в 1-м томе «Мемуаров» Герберта Гувера [8]. Обращает на себя внимание тот факт, что Теодор в своих воспоминаниях обстоятельно описывает смерть матери и свои чувства в этот момент (ему было 12 лет) – Герберт же, как это ни странно, в своих «Мемуарах» непростительно ошибается, «сдвинув» во времени это событие на один год... По нашему мнению, возможно, что именно подобные расхождения в фактах и их оценках и помешали опубликовать «Меморанду», чтобы оставить вне критики «Мемуары» экс-президента.

Редактированием мемуаров своего отца – уже после смерти Теодора – занималась его дочь Хулда Гувер Маклин. В архивах можно найти как несколько сокращенный и исправленный вариант (т.н. «Sanitized version»), так и первоначальный – видно, как «вычищены» фрагменты рукописи, содержащие «нетолерантные» оценки представителей других народов, их различий и взаимоотношений (Теодор Гувер также был инженером и много путешествовал по миру), а также фрагменты, относящиеся к квакерской вере, образованию и т.п. В любом случае очень жаль, что этот интересный труд так и не стал доступным массовому читателю.

Завершая рассказ о «семейных биографах» Герберта Гувера, нельзя не упомянуть о самой известной (в наши дни) среди его потомков фигуре – правнучке 31-го президента США, известной журналистке и активисте Республиканской партии – Маргарет Гувер. Эта известная в современных США правнучка Герберта Гувера (внучка его младшего сына Аллана) родилась в 1977 году, выросла в штате Колорадо (сейчас живет в Нью-Йорке), работала на телеканале «Fox News», в Белом Доме, а также участвовала (в качестве советника одного из республиканских кандидатов) в двух президентских кампаниях.

Несколько лет назад ею была выпущена интересная книга [9], часть названия которой заимствована из известной философской работы ее великого предка – «Американский индивидуализм».

Сама же книга Маргарет Гувер, как следует из названия, содержит рецепт того, как молодое поколение американских консерваторов должно спасти терпящую в последнее время одно поражение за другим Республиканскую партию. Одним из важнейших ингредиентов этого рецепта, по мнению Маргарет Гувер, является необходимость возвращения американского общества к «здоровым традициям» в духе идеологии, выдвинутой ее выдающимся предком. Рассказывая о своем прадеде, она называет его «Биллом Гейтсом или Марком Цукербергом своего времени – инноватором, верившим в

практические решения, посвятившим свое материальное и интеллектуальное богатство службе человечеству»... Помимо традиционных эпитетов наподобие «выдающегося инженера и гуманитария», она характеризует экс-президента США как «одного из светочей (leading lights) своего поколения» [10]...

Безусловно, «семейные биографы» Герберта Гувера необъективны в своих работах, но само появление этих исследований является серьезным подспорьем для тех исследователей, кто пытается создать (или даже скорее воссоздать) правдивую, настоящую историю жизни и деятельности тридцать первого президента США.

References

1. Lane, Rose Wilder. *The Making of Herbert Hoover*. New York: The Century Co., 1920; Kellogg, Vernon. *Herbert Hoover: The Man and His Work*. New York: D. Appleton and Company, 1920. В этот ряд можно поставить также книгу, вышедшую в 1928-м, в год успешных для Г. Гувера президентских выборов: Irwin, Will. *Herbert Hoover: A Reminiscent Biography*. New York: Grosset and Dunlap Publishers, 1928

2. McLean, Hulda Hoover. *The Genealogy of the Herbert Hoover Family*. Revised and Expanded Edition. The Hoover Presidential Library Association. West Branch, Iowa, 1995; McLean, Hulda Hoover. *Uncle Bert. A Biographical Portrait of Herbert Hoover*. Printed in the United States of America, 1974.

3. McLean, Hulda Hoover. *Hulda's World. A Chronicle of Hulda Minthorn Hoover. 1848-1884*. HH Presidential Library Association, Inc. West Branch, Iowa, 1989.

4. Hoover, Theodore J. *Memoranda*. Stanford University, 1939. Unpublished manuscript in HHPLM.

5. Перевезенцев, А.Л. *Герберт Гувер: долгий путь к недолгой славе*. – Актобе, 2015. – 428 с.

6. Hoover, Theodore J. *Memoranda*. Stanford University, 1939. Unpublished manuscript in HHPLM. P.p. 208-213.

7. *Herbert Hoover Presidential Library and Museum (HHPLM). Genealogy. Box # 8. Hoover, Theodore J. (1906-1931)*.

8. См.: Hoover, Theodore J. *Memoranda*. Stanford University, 1939. Unpublished manuscript in HHPLM. P.p. 1- 6.

9. Hoover, Margaret. *American Individualism: How a New Generation of Conservatives can Save the Republican Party*. – New York: CROWN FORUM, 2011.

10. Ibid. P.p. XIV, 3.

GTAMP 94(520).03

ҒАНИБАЕВА Ж.А.¹

¹Қ. Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН ЖАЛПЫ ИМПЕРИЯЛЫҚ КЕҢІСТІККЕ ҚОСУ НРДІСІНДЕ РЕСЕЙ НКІМЕТІНІҢ САЯСАТЫ (XXҒ.БАСЫ)

XIX ғ. аяғына қарай патша үкіметі қоныс аударушыларды Далалық әлкеде орналасуына және алымдардың өз уақытында мемлекет қазынасына түсуіне күшті бақылау орнату үшін оларды басқарудың жаңа формаларын ыждағатты түрде іздестіре бастады. Дала генерал-губернаторы барон Таубе Дала генерал-губернаторының 1897 жылға арналған есебінде және 1898 жылы 31 желтоқсанда Ішкі Істер Министрлігіне жазған хатында қоныс аударушы шаруалармен қазақтарды басқаруды түбегейлі қайта құру туралы мәселе қояды. Ол шенеунікке әкімшілік істерді шаруаларға ғана қатысты емес, сонымен бірге қазақтарға да қатысты атқаруды жүктеуді ұсынды немесе бұл екеуін бөлу «әкімшілік биліктің бірлігін» бұзады деп есептеді. Мақалада аймақтық билік әкілдерінің (Дала генерал-губернаторы, әскери губернатор, облыстық басқарманың шенеуніктері) осы шаруалар бастықтарының институты енгізу жөніндегі пікірлері қарастырылды. Осы пікірталастардың қорытындысы генерал-губернатор Н.Н.Сухотиннің 30 қыркүйекте 1902 жылы Дала генерал губернаторлығы бойынша «Шаруалар бастықтары туралы Уақытша ережені» Ақмола облысының аумағына 1902 жылдың 1 қазанынан, Семей облысының аумағына 1903 жылдың 1 қаңтарынан бастап енгізу туралы № 94 жарлығын шығаруына себеп болды.

Кілт сөздер: Ресей империясының аграрлық саясаты, басқарудың жаңа формалары, жергілікті билік әкілдерінің пікірлері, аймақтық-әкімшілік реформалар, Дала генерал-губернаторы барон Таубе, «Шаруалар бастықтары туралы Уақытша Ереженің» енгізілуі.

В конце XIX века царское правительство усиленно искало новые формы управления переселенцами, которое контролировало бы расселение их на территории Степи, усилило бы контроль по своевременному поступлению повинностей в государственную казну. В 1897г. Степной генерал-губернатор, барон М. Таубе поставил вопрос перед Министром внутренних дел о необходимости реорганизации управления крестьянами – переселенцами и казахами. Он предлагал возложить на чиновников по крестьянским делам выполнение административных функций не только по отношению к крестьянам, но и казахскому населению, ибо разделение этого нарушает «принцип единства административной власти». В статье представлены мнения представителей региональной власти (Степной ген-губернатор, военные губернаторы областей чиновники областных правлений) по внедрению института крестьянских начальников в казахских волостях. Итогом обсуждений стал Приказ по Степному генерал-губернаторству №94 от 30 сентября 1902 года о введении «Временного Положения о крестьянских начальниках...» на территории Акмолинской области с 1 октября 1902 года, а на территории Семипалатинской области с 1 января 1903 года.

Ключевые слова: Аграрная политика Российской империй, новые формы управления, мнений представителей региональной власти, территориально-административная реформа, Степной генерал-губернатор барон М. Таубе, о введении «Временное положение о крестьянских начальниках».

At the end of 19 century the tsar's government was looking for new forms of governing settlers, which would control their settling on the territory of Steppes, would increase the control on the well-timed receipt of incomes into the state treasure. In 1897 Steppe's governor-general, baron M. Taube posed the question before the Minister of Internal

Affairs about the necessity of reorganization of governing peasant-settlers and Kazakhs. He suggested imposing on the officials of peasants' affairs the fulfillment of administrative function not only towards the peasants, but to the Kazakh settlers as well, since this division destroys "The principle of administrative power unity". The article presents the opinions of representatives of regional power (Steppe's governor-general, military governors of the regions, officials of regional governments) on the introduction of the institute of peasant chiefs in Kazakh regions. The result of the discussion was "Order on Steppe's governor-generalship №94 of September 30, 1902, about the introduction of "Temporary Regulation on peasant chiefs ..." on the territory Akmola region from October, 1 1902, and on the territory of Semipalatinsk region from January 1, 1902.

Key words: Agrarian policy of Russian Empire, new forms of governing, opinions of representatives of regional power, territorial-administrative reform, steppe's governor-general baron M. Taube, on the introduction of "Temporary regulation on peasant chiefs".

XIX ғ. аяғымен XX ғ. басы патша үкіметі шаруаларды басқарудың жаңа формаларын іздеді, өйткені Ресейдің орталық аудандарынан орыс шаруаларының қоныс аударуына байланысты қоныс аударушыларды орналастыру, тұрғындар санының өсуіне байланысты алымдарды жолға қою қажеттілігі, егіншілікпен айналысатын аудандарда жер тапшылығына байланысты жергілікті халықтың наразылығының күшеюі және т.б. мәселелер басқару істерін жолға қоюды қажет етті. Сонымен бірге осы кезде отарлық билікке оған тіреу болатын көптеген құққа және түрлі жеңілдіктерге ие шенеуніктер де қажет еді.

1897 жылы 10 наурызда Ақмола облысында шаруа істері жөніндегі Уақытша Ереже қабылданады. Кейіннен осы Уақытша Ереже Дала генерал губернаторлығының барлық облыстарында таралатын болды. Ақмола облысына 1891 жылы 13 маусымда «Сібір темір жол бойына қоныстандыру учаскелерін ұйымдастыру жөніндегі Уақытша Ережеге» және 1897 жылы Ресейде астықтың шықпай қалуына байланысты қоныс аударушылар осы облысқа ағылып келе бастады.

Сондықтан шаруаларды басқаруда шұғыл шараларды жүзеге асыру қажет болды. Осының нәтижесінде облыстық және уездік басқармаларда шаруа істері жөніндегі шенеунік лауазымы енгізілді. Шаруа істері жөніндегі шенеуніктің болыстық және селолық жиынының шығарған үкімін қайта қарауға құқысы болды, егер де заңға сәйкес емес деп тапса шешімді тоқтата алды немесе уездік қатысымның қарауына ұсынатын болды. Оның шешімін немесе талабын орындамаған жағдайда шаруаларды үш күнге дейін қамауға алуға немесе 6 рубльден артық емес ақшалай айып салуға құқысы болды. Сондай-ақ шаруа істері жөніндегі шенеуніктің үкіміне шаруаның екі апта ішінде облыстық басқармаға шағымдануына құқысы болды. Құжаттағы маңызды факті шаруа істері жөніндегі шенеунікті қызметінен алу немесе қызметінен босату сонымен бірге «қызметтегі теріс әрекеттері үшін» жауапқа тарту Ішкі істер министрлігінің құзырында болды. Облыстық басқарманың құрамында Ішкі істер министрлігі тағайындайтын және қызметінен босата алатын тағы бір лауазым иесі шаруа

істері жәніндегі міндетті мүше қызмет етті[1, 319-п]. Облыстық басқарманың міндетті мүшесіне облыстық басқарманың жалпы отырысында селолық қоғамның өміріне қатысты істерді шешуге қатысуға, олардың іс жүргізуіне бақылау жасау жүктелді.

Ақмола облысында шаруа істері бойынша присутствие \жалпы отырыс\ 5 шенеуніктен тұрды, олардың әрқайсысының жалақысы 2600 рубль, Облыстық басқармада бір ғана міндетті мүшенің жалақысы 2500 рубль, іс жүргізуші 1000 рубль және іс жүргізушінің көмекшісі (600 рубль) жалақы алды [2,320-п]. Дегенмен, аймақтық биліктің пайымдауынша Ақмола облысында шаруа істері бойынша басқару жүйесі көрсеткендей, әсіресе, осы облысқа қоныс аударушылардың ағылып келуі және жаңа қоныстардың пайда болуы шаруа шенеуніктерінің жетіспейтіндігін көрсетті. Сондықтан 1898 жылы 19 қаңтарда 5 жаңа шенеунік бекітілді.

Сонымен, ХХ ғ. басында Ақмола облысында қоныс аударушыларды орналастырумен айналысатын шаруа істері бойынша 10 шенеунік қызмет атқарды. Жалпы алғанда шаруа істері жәніндегі шенеуніктің қызметінде олардың міндеті жете қарастырылмағандықтан нәтижесі аз болды. Сонымен бірге, осы кезде қазақтар уезд бастығына да бағынышты болып қала берді. Билікте дуализм пайда болды. Уезд бастығымен шаруа істері жәніндегі шенеуніктің арасында айырма болған жоқ, кімнің қандай қызмет атқаратындығы айқындалған жоқ. Олар көп жағдайда бірін бірі қайталады. Уезд бастығы екі көмекшісімен бірге уезді басқарумен қатар полицейлік қызметтен басқа қаржы басқармасының органдарының, сондай-ақ, қалалық басқарманың да қызметін атқарды.

Дала генерал-губернаторы барон Таубенің 1897 жылға арналған есебінде және 1898 жылы 31 желтоқсанда Ішкі Істер Министрлігіне жазған хатында қоныс аударушы шаруалармен жергілікті қазақтарды басқаруды түбегейлі қайта құру туралы мәселе қояды. Генерал-губернатор Таубенің ПМ-не жазған хатында уездік басқарманың шенеунігіне Ресейдің орталық губернияларында енгізілген земстволық басқарушының құқығы мен функцияларын беру және сот істерін қоса жүргізуді оларды земстволық учаскелік басқарушы деп атау жәнінде кеңес береді. Генерал-губернатор Таубенің бұл ұсынысы патша назарына ілігіп, Ішкі Істер Министрлігінің қарауына жібереді. Ішкі Істер Министрлігі Дала генерал-губернаторының атына 1898 жылы 2 маусымда Сібірде енгізілген шаруа бастықтары институтының ережесінің мәтінін жібере отырып, осы Ережені далалық облыстарда тарату мүмкіндігін мұқият қарастыруды өтінеді. [3,101-п].

Ол шенеунікке әкімшілік істерді шаруаларға ғана қатысты емес, сонымен бірге жергілікті тұрғындар саналатын қазақтарға да қатысты атқаруды ұсынды немесе бұл екеуін бәлу «әкімшілік биліктің бірлігін» бұзады деп есептеді.

Дала генерал-губернаторы өз тарапынан ең бірінші болып далалық облыстарда 1889 жылы 12 шілдедегі Земстволық басқару туралы Ережені енгізу қажеттігі туралы пікірді айтты. Шаруаларды және жергілікті қазақтарды басқару туралы мәселе Қазақстанның басқа әңірлерінде өткір қойыла бастады. Сібір темір жол комитеті жанындағы комиссия Ішкі Істер Министрлігіне «Семей облысында шаруа істерін жүргізетін шаруа мекемелерін жуық арада енгізу» туралы өтініш жасады.

Сонымен бірге император империяда лауазым иелерінің түрлі атаулармен шаруа істерін жүргізетіне назар аударды. Сібірдің 4 губерниясында - шаруа басқарушылары, Ақмола облысында - шаруа істері жөніндегі шенеунік, Ресейдің орталық губернияларында земстволық басқарушылар. Мұндай ала-құлалық императордың пікірінше «тұрғындардың мүддесіне орай жоғары дәрежеде қажетсіз» саналды [4, 323 п.].

Осы уақытта Мемлекеттік Кеңес мәжілісінде Тобыл, Томск, Енисей, Иркутск губернияларында шаруаларды басқаруды қайта құру туралы заң жобасы талқыланып жатты. 1898 жылы 2 маусымда император II Николай жоғарыда аталған заң жобасын Сібір губернияларына қатысты «Шаруа басқарушылары туралы Уақытша Ережені» бекітті. Осы оқиғалардың сәйкес келуі және Далалық облыстарда шаруаларды басқаруды реттеу қажеттігі туралы мәселе император II Николайды Далалық облыстарда шаруа бастықтары институтын енгізу қажеттілік пе деген мәселені Ішкі Істер Министрлігінің алдына қоюға мәжбүр етті [5,325-п]. Осы уақыттан бастап Ішкі Істер Министрлігінде қазақ даласында аталмыш институтты енгізу туралы мәселе өткір қойыла бастады. Әрине, Ресей үкіметі «Уақытша Ереже» тек қана Сібір губернияларына қатысты екендігін түсінді, бірақ осы әлкенің далалық облыстармен шекаралас жатуы және осы әңірмен табиғи климаттық жағдайының ұқсастығына байланысты аталмыш институтты қазақ даласына енгізу мүмкіндігі туралы мәселені қойды. Үкімет осы мезгілде таңдау алдында тұрды. Сібір губернияларында енгізілген шаруа бастықтары институтын енгізу қажет пе, әлде Европалық Ресей губернияларында енгізілген земстволық басқарушылар институтын енгізу қажет пе? Осы мәселені талқылау үшін Дала генерал-губернаторын және облыстардың әскери губернаторларын, уезд бастықтарын шақырды, яғни, әздеріне бағынышты территорияда жаңа басқару жүйесін енгізу қажеттігі мен төмендегі мәселелер тәңірегіндегі өз шешімдерін білдіру үшін:

- Далалық облыстарда Сібір губернияларында енгізілген «Шаруа басқарушылары туралы Ережені енгізу мүмкіндігін шектейтін жергілікті ерекшеліктер бар ма?

- Далалық облыстарда 1889 жылғы 12 шілдедегі Ресейдің европалық бөлігінде енгізілген «Земстволық басқарушылар туралы Ережені» енгізу мүмкіндігі қандай?

- егер «Шаруа басқарушылары туралы Ережені» енгізген жағдайда лауазым иелерінің сот қызметін атқаруы сақтала ма? деген сияқты мәселелер тұрды.

Торғай облысының әскери губернаторы 1898 жылы 2 маусымдағы Уақытша Ережеде кәрсетілгендей құқықтар мен міндеттерге ие, халыққа жақын шаруа бастығы лауазымы қажет. Себебі, ұлан-ғайыр уезд аймағында жергілікті халықтарды басқаруда және сот істерін жүргізуде жалғыз әкімшілік - полицейлік үкімет – бұл уезд басқарушылары. Оларға полицейлік, қалалық, земстволық істердің ауыртпалығы түсіп, қазақтарды басқаруда нақты бақылау жасаудан айырылған» деді. Орал облысының әскери губернаторы «қазақтарды басқару ісін реттеу» қажеттігі мен қазақ халқына олардың әкілеттілігін тарату жолымен шаруа бастықтарының билігін күшейту керек деп есептеді [6, 323-п.].

Ақмола және Семей облыстарының әскери губернаторлары әлкеде шаруа бастығы туралы Уақытша Ережені емес, Земстволық басқаруды енгізу қажеттігі туралы айтты.

Дала генерал-губернаторы М. Таубе Сібір губернияларында енгізілген «Шаруа бастықтары туралы Уақытша Ережені» және Ресейдің орталық губернияларында енгізілген «Земстволық басқарушылар туралы Уақытша Ережені» зерттей келе, мынадай пікірге келді - земстволық басқарушылардың сот қызметін талқыланған кезде Далалық облыстарда Ресейдің Орталық губернияларында енгізілген модельді енгізу қажет [7, 101-п.].

Мұндай кәзқарастың астарында Сібір губернияларында шаруа бастықтарының сот әкілеттілігі болған жоқ. Далалық облыстарда бітістіруші судьялардың шектеулі штаты әр уезге бір бітістіруші судьядан келді және облыстағы тұрғындар санының артуы, уезд территориясының ұлан-ғайыр жерді алып жатуына байланысты олардың өздеріне жүктелген міндетті толық орындауға мүмкіндіктері болған жоқ. Осыған байланысты генерал - губернатор егер де шаруалар мен бұратаналардың сот органы сот міндетін атқара алмаса, онда жергілікті тұрғындар «тез және жақын арада сот көмегін ала алмайды, бұрынғы жағдайларында қала береді» деп кәрсетті [8, 322-п.].

Осы кәзқарасты шаруаларды басқару ісін жақсы білетін Ақмола облысының әскери губернаторы Санников та және облыстық басқарманың шенеуніктері де ұстанды. Ақмола облысының әскери губернаторының кеңесшісі, облыстық басқарманың міндетті мүшесі Т.Тихонов Далалық облыстар шаруа бастықтары институты енгізілген Сібір губернияларымен теңесе алмайды, әйткені осы губерниялардың тұрғындары отырықшы - егінші шаруалар, ал далалық облыстың тұрғындары - кәшпелілер.

Далалық облыстарда 1898 жылы 29 қыркүйекте шаруа бастықтары институтын енгізу механизмі туралы ұсыныстар мен мәселенің пысықталған анализі, талдауы ұсынылады. Шаруашылықтың ерекшелігіне және қазақ халқының тұрмысына байланысты Ақмола облысының әскери губернаторының пікірінше төмендегі өзгерістерді енгізу қажет.

1. Шаруа бастықтары атауы шындыққа сай келмейді, «шаруа» сөзі отырықшы мәдениет, егіншілікті білдіреді, ал қазақ халқы кәшпелі, мал шаруашылығымен айналысады. Онан да басқа шаруа учаскелері қазақтар тұрған жерлерде ұйымдастырылды, мысалы Ақмола және Атбасар уездерінің оңтүстік бөлігінде тек қана қазақтар тұрады. Атаудың сәйкес келмейтіндігі жайында Ақмола облыстық әскери губернаторының кеңесшісі, сарай кеңесшісі Т.И. Тихонов әзінің ерекше пікірінде толық түсініктеме берді. Ол екі әлемнің, екі діннің, екі мәдениеттің әкілдері- қазақтар мен орыс шаруаларының қарым -қатынасына үлкен назар аударды. Қазақ халқынан қоныстандыру учаскелері үшін жердің айтарлықтай бөлігінің тартып алынуы қазақ халқы мен орыс қоныс аударшылар арасында қарым-қатынасының шиеленісуіне себеп болады. Осы жерде қазақтар жерді пайдалануда өздерін шеттетілгендей сезінеді, сондықтан да олар барлық жаңа өзгерістерді енгізуге аса қатты қарсылық көрсетеді. Сондықтан Тихонов «Шаруа бастықтары» атауы теріс және қисынсыз әңгіме туғызуы мүмкін, қазақтардың шаруаларға айналуы жайында және саяси қауіпті деді. Ол Ақмола облысының әскери губернаторының пікірін қолдай отырып, оларды земскілік, далалық және учаскелік басқарушылар деп атаған жән деп есептеді. Әсіресе қазақ халқы өздерінің тікелей басқарушылары саналатын уезд басқарушысы басқаратын уездік басқару жүйесіне үйренген.

2. Сонымен бірге, Ақмола халқының басым көпшілігін қазақтар құрайды 55 қазақ болысы, 388 ауыл, 401 745 жан адам тұрады, ал шаруа болыстары 36, 137 елді-мекендері жалпы барлығы 107 120 (екі жынысты) адам тұрады, қазақ ауылдары облыстың ұлан-ғайыр территориясында шашырап жатыр (479 шаршы шақырым) сондықтанда көптеген құқыққа ие билік мекемесі қажет. Бұл екі мәдениеттің (кәшпелі және отырықшы) көрші болғаны дұрыс және осы жерден үнемі құқық бұзушылық және бірін-бірі түсінбеушілік туындайды.

3. Әкімшілік және сот құқығын иеленген земскілік басқарушы «өз беделімен» үлкен пайда әкеледі және қазақтармен қоныс аударушылар арасында «тәртіпті ретке келтіруге қызмет еткен болар еді». Бітістіруші судьяның міндетін атқаратын земскілік басқарушы тұрғындарға бақылауды күшейтеді. Ақмола облысында штат бойынша 13 бітістіруші судья жұмыс істесе, оның 5-і Омбы қаласында, қалғандары уездер бойынша таралады, бірақ, уездердің үлкен аймақты алып жатқаның ескерсек бітістіруші судьялар өз қызметтерін атқаруға толық мүмкіндіктері жоқ. Сондықтан земстволық басқарушының халыққа жақын келуі әскери губернатордың пікірінше билікті күшейтуге және тәртіп орнатуға ықпал еткен болар еді [9, 178-183-пп.].

Торғай облыстық басқармасының негіздемесінде ережені енгізу орыс отаршылдығының күшеюіне, тұрғындар санының кәбеюіне әкеледі деген дәлел келтіреді]. Сондықтан да уезд басқарушысы билігіне қосымша шаруа бастығы құрылымы қажет. Орал

облыстық басқармасы Ішкі істер министрлігіне жіберген пікірінде қазақтарды басқаруды реттеу үшін өз облысында шаруалар бастықтары туралы Уақытша Ережені тарату қажеттігін айта келіп, әлкенің жергілікті ерекшеліктері ескерілуі керек деп есептеді. Алынған материалдар мен пікірлерге қарай отырып 1899 жылы Ішкі Істер Министрлігінің Жер бөлімі Сібірдегі шаруа бастықтары туралы заңға сүйеніп, Далалық облыстарды басқарудың жаңа жобасын жасады. 1901 жылы императордың қатысуымен Сібір темір жол комитетінің жаңа отырысы болды, онда Торғай облысында шаруа бастықтарын енгізу мәселесі қаралды. 1901 жылы 7 наурызда Ресей императоры Ішкі Істер Министрлігімен және Қаржы министрлігімен келісе отырып, Қазақстанның далалық облыстарында 1902 жылдан бастап шаруалар бастықтары институтын енгізуді бұйырды.

Ең маңызды мәселе осы институтты енгізу мерзімі жайында болды. Шаруа бастықтары институтын енгізу қазына үшін едәуір шығындарға әкелетініне байланысты, далалық облыстарда жаңа әкімшілік бірлікті енгізу сатылап, біртіндеп енгізу ұсынылды. Торғай облысының әскери губернаторы шаруа бастықтар институтын алғашқыда Торғай және Ақмола облыстарында дәлірек айтқанда 1902 жылдың 1 қаңтарынан енгізу, әйткені оның пікірінше осы облыстар неғұрлым даярланған қонысаударушылар кәбірек орналасқан және қонысаудару учаскелері құрылған болатын. Ал Орал және Семей облыстарында сәл кейінірек яғни 1903 жылдың қаңтарынан енгізілмек болды [10, 282-п.].

Далалық облыстарда шаруа мекемелерін қайта құруда уақытша штаттың жобасы бойынша төмендегіше жоспарланды: Ақмола облысында 16 шаруа бастығы лауазымы енгізіліп, жалпы жылдық шығыны 35200 рубль құрады, Орал, Семей және Торғай облыстарында 12 шаруа бастығы қызметі енгізілді, әр облыстың жылдық шығыны 26400 рубльді құрады. Қаржыландырудағы қиындықтардың бірі шаруа бастықтарының айлық жалақысы ғана емес, сонымен бірге іс жүргізуді ұйымдастыру үшін жағдайды қамтамасыз ету мен жергілікті тұрғындарға бақылау жасау маңызды болды, ал соның ішінде кеңсе шығындары, жол сапарға шығу, аудармашы жалдау және т.б. Сондықтанда шаруа бастықтарының шығындары туралы белгіленген норма мәселесі яғни кеңсе шығындары, жол сапарларға шығу, аудармашы жалдау Қаржы министрлігі үшін маңызды болып қала берді. 1898 жылы 2 маусымдағы Ережеге сәйкес Далалық облыстарда бітістіруші судьялар үшін 1100 рубль бөлінді. Ішкі Істер министрлігі бұл қаржыны 800 рубльге дейін қысқартуға болады және жергілікті тұрғындарға шенеуніктердің жол сапарға шығу кезінде жылқымен қамтамасыз ету жүктелді [11. 347-п.].

Ресей үкіметінің айтарлықтай қаржы шығындағанына қарамастан (жыл сайынғы жалпы суммасы 7519821 рубльді құрады) Қазақстанда шаруа бастықтары институтын енгізу жөніндегі бұл реформа жасалды. 1902 жылы 10 маусымда «Ақмола, Семей, Орал және

Торғай облыстарына «шаруа бастықтары туралы Уақытша ережені» тарату туралы Мемлекеттік Кеңестің пікірі бекітілді.

Соныменен, шаруа бастықтары институтын енгізу процесі орталық билік деңгейінде және аймақтық билік деңгейінде де талқыланды. Ресей үкіметі үшін (Ішкі Істер Министрлігі, Егіншілік және мемлекеттік мүлік министрлігі) Далалық облыстардың территориясында шығыс славян этностарын күшейтуде, биліктің бірлігін сақтауда, шаруа бастықтары арқылы қазақ халқына ғана емес, сонымен бірге орыс халқына да бақылауды күшейтудегі шешуші қадамдардың бірі болды.

Шаруа бастықтары институтын енгізу мәселесін талқылау уезд бастықтарынан бастап, облыстардың әскери губернаторлары, Дала генерал - губернаторы, ерекше тапсырмалар жөніндегі шенеунік, инспектордан бастап Ішкі Істер Министрлігінің министрі, Қаржы министрлігі т.б. дейін болды.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,319-п
2. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 369-іс.,320-п
3. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 1009-іс.,101-п
4. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,323-п
5. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,325-п
6. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,323-п
7. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,101-п
8. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,322-п
9. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,178-183-пп
10. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,282-п
11. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,347-п

ҒТАМР 330.877-1

АЛИКУЛОВА Н.С.¹, АТАНИЯЗОВ Н. Қ.¹

¹Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

АҚТӨБЕ Өңіріндегі Үжымдастыру Саясаты және Оның Салдары

Аталған мақалада Қазақстанда Кеңес әкіметі орнауынан кейінгі саяси жағдай сипатталады. Кеңес әкіметі 20-шы жылдардың аяқ шенінде бүкіл елдегі сияқты Қазақстанда да колхоздастыру науқанын бастады. Мақалада ауыл шаруашылығын ұжымдастыру барысында жіберілген асыра сілтеушілік салдарынан ауыл шаруашылығының құлдырап, егіс көлемі қысқарып, мал басы кемуі халықтың әл-аухатының нашарлауына, аштыққа әкеліп соқтырды. Өздерінің негізгі тіршілік көздерінен айырылған халық ұжымдастыру саясатына

қарсы наразылықтар ұйымдастыра бастауы баяндалады. Ақтөбе әңірінде ұжымдастыру саясатының жүруі, оның зардаптары, аштыққа ұшырауы, халықтың наразылықтарының қарулы қақтығыстарға ұласуы, Ақтөбе облысы Ырғыз ауданы аумағындағы Сарбаздар кәтерілісінің себебі, барысы, зардаптары туралы қарастырылады.

Кілт сөздер: ұжымдастыру, тәркілеу, Ақтөбе әңірі, кәтеріліс, аштық, Ырғыз.

В данной статье рассматриваются постсоветская политическая ситуация в Казахстане. К концу 20-го века советское правительство начало коллективную кампанию в стране, а также в Казахстане.

В этой статье, также рассказывается о том, что в результате чрезмерного наводнения сельского хозяйства в коллективизации сельского хозяйства, сокращение сельского хозяйства, сокращение площади и потеря домашнего скота привело к ухудшению здоровья и голоду населения. Люди, потерявшие источники основных средств существования, будут протестовать против политики коллективизации. Ход политики коллективизации Актюбинской области, ее последствия, голод, неудовлетворенность населения вооруженными конфликтами, причины, ход и последствия восстаний на территории Иргизского района Актюбинской области.

Ключевые слова: коллективизация, конфискация, Актюбинская область, восстание, голод, Иргиз.

From the post-Soviet political situation in Kazakhstan it is considered. At the end of the 20th century, the Soviet government began its collective campaigning in the country, as well as in Kazakhstan..

This is a consequence of the unprecedented growth of rural farming in collective farming, the aggravation of farming habits, the depression, and the swelling of the stomach. The crowd that lacks the foundation of the groundwork will protest against the collective political opposition. It is the policy of collectivization of the Aktubinsk region, followed by the invasion of the armed conflicts, as well as the subsequent return to the territory of the Irgiz district of the Aktubinsk region.

Key words: collectivization, confiscation, Aktobe region, revolt, hunger, Irgiz.

XX ғасырдағы 20-шы жылдардың басында қабылданған жаңа экономикалық саясат бойынша шаруаларды ұжымдастыру, халықтың материалдық әл-ауқаты мен мәдени дәрежесін кәтеру сияқты күрделі мәселелерді шешеді деп есептелінді. Шаруалар кооперациясы мемлекеттік қысым күшімен емес, экономикалық тиімділік шарттарын орындау арқылы жүзеге асатын шаралар ретінде қаралды. Жаңа экономикалық саясаттың алғашқы жылдардағы тәжірибесі оның мүмкін екенін дәлелдеп берді.

Алайда, 20-шы жылдардың екінші жартысында жаңа экономикалық саясат негізінде қалыптасқан шынайы бағыт түбірінен өзгерді. Басты міндет - ең зәру кәкейкесті мақсат индустрияландыруды қызу қарқынмен жүргізу деп жар салынды. Сәйтіп, 20-шы жылдардың аяқ шенінде бүкіл елдегі сияқты Қазақстанда да колхоздастыру науқаны басталды. Бұл шараның іске асырылуына шаруалардың тілегі мен ықыласы себеп болған жоқ, ол жоғарыдан берілген әмір, нұсқаулар негізінде жүргізілді. Қазақстанда колхоздастыруды 1929 жылдың орта шенінен бастап, 1932 жылдың кәктеміне қарай аяқтау белгіленді. Енді жана экономикалық саясат негізінде жүргізілген шаруаларды кооперациялау ісі мемлекет бағыттап отырған күшпен ұжымдастыру шарасына орын берді. Сәйтіп, 20-30 жж. жаңа

экономикалық саясатын дамыту бағыты тұйықталып тасталды. Ондаған жылдар бойына экономика мен қоғамдық саяси өмірде тек «күштеу» шарасының рухы үстемдік етті.

Ұжымдастыру мен отырықшыландыруды жаппай жүргізуге қосымша 8 мың жұмысшы «ұжымдастырушыларды» әкелді. Күштеп ұжымдастыру қарсаңында Ақтөбе облысы халқының 68% қазақтардан тұрса, 38% өзге ұлт өкілдерінен құралды [1, 198 б.]. Өзге ұлт өкілдерінің Қазақстанға келуі одан әрі жалғаса түсті. БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті мен Халық комиссарлары Кеңесінің 1931 жылы 25 желтоқсандағы бірлескен нұсқауларында «толық отырықшыландыру процесін 1933 жылы аяқтау үшін қалған кәшпенді және жартылай кәшпенді еңбекші шаруашылықтарының бәрін 1932 жылы отырықшыландыру жөніндегі жоспарлы шаруалармен қамту» міндеті қойылды [2, 15-16 pp.]

1928 жылы 3 сәуірдегі КСРО халкомы шешімі негізінде Қазақстанда қоныстандыруға жарайтын жер қорын зерттеуге дайындық басталды, әсіресе Түркістан-Сібір жақын аймақтарға баса назар аудару кезделді. Орал, Жымпиты, Елек, Ақтөбе, Қостанай округі, Петропавл, Кәкшетау, Атбасар, Ақмола, Павлодар, Семей, Өскемен, Лепсі, Талдықорған және Алматы аймақтары жан-жақты зерттелді. 1926 жылы Ақтөбе округіндегі барлық шаруа шаруашылықтары жалпы санының 16% немесе 12312 сі ауыл шаруашылығы кооперациясымен қамтылды, ал 1928 жылы ол 19034 шаруашылық немесе 24%-ды құрады [3, 53 б.]. 1931 жылы райком секретарлары, райсполком төрағалары жиналысында Ф.И.Голощекиннің шаруаларға күш салу арқылы нан дайындау мөлшерін арттыру туралы бұйрығы халықтың әлеуметтік тұрмыс жағдайын әлсіретіп, аштық пен жұт қаупін туғызды [4, 451 б.]. Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру барысында жіберілген асыра сілтеушілік салдарынан ауыл шаруашылығы құлдырап, егіс көлемі қысқарып, мал басы кеміді. Аштық Қазақстанның батыс аудандарында 1929- 30 жылдың қысында басталған болатын. 1930 жылы 5 қаңтарда Ақтөбе округтік партия комитетінің бюро отырысында Ырғыз ауданындағы аштыққа ұшырағандарға азық-түлікпен көмек беру туралы мәселе талқыланды. 1932 жылы Ойыл ауданының 5,8,18 - ші ауылдарында аштықтан 181 адам өлсе, Ақтөбе ауданының 35-ауылында күніне 3-5 адамнан өліп отырған [5. 185 б.]. Әсіресе, кәшпелі және жартылай кәшпелі мал шаруашылығымен айналысатын аймақтардың мал саны күрт азайды [1, 198 б.].

Демограф Мақаш Тәгімовтың айтуынша: «Жаппай ұжымдастыру бойынша қатал науқан алдын ала дайындықсыз жедел түрде жүрді. Кәшпелі мал шаруашылығының үшмыңжылдық тәжірибесі небәрі үш жыл ішінде тезарада тоқтатылуы» тиіс болған [6, 55-56 б.]. Бұл жағдайлардың барлығы қазақ халқының басына үлкен қайғы әкелді. Өздерінің негізгі тіршілік кездерінен айырылған халық ұжымдастыру саясатына қарсы наразылықтар ұйымдастыра бастады. Артынша бұл наразылықтар қарулы қақтығыстарға ұласып жатты.

Бұл кәтерілістердің шығуына Қазақстан басшылығы өздерінің Мәскеуге берген мәлімдемелерінде екі себеп бастау болды деп кәрсетті. Оның алғашқысы: «бандитизм басшыларының Кеңес әкіметінің құлағаны туралы арандатулар негізінде елді топтастыруы», ал екіншісі ауылдағы таңдаулы адамдарды «округтік жұмысқа, совхоздарға, оқу орындарына алып қоюға» байланысты жергілікті жерлерде ескі кадрлардың қалуы. Голощекиннің ойынша, кейінгілер «байлардың қол жаулықтары, топшылдар бізге жат және зиянды адамдармен сауда дайындау агенттерімен бірге өздерінің қаскүнемдік істерін жүзеге асырды»деп топшылайды. Сол кездегі тарихи құжаттарға үңілсек, бұлар екінші қатардағы мәселелер екенін түсінеміз. Сөзімізге нақты дәлел, Қарақұмдағы халық наразылығына қатысушылардың Республика басшылығы жіберген мемлекеттік комиссияға жазба түрде қойған талаптары. Онда мынадай мәселелер кәтерілді:

1. 1928 жылғы ортаншылардан әділетсіз тәркіленгендерді қайтару;
2. Дін бостандығын беру, мешіттерді қайтару, діни салттар мен шараларға кедергі жасамау;
3. Ірі байлар тәркіленгеннен кейін енді тәркілеу болмайтыны туралы декрет шыққан еді, бірақ бұл іс орташаларға қарсы әлі жалғасуда;
4. Колхоздарға зорлап кіргізу тоқтатылсын. Олар тек еріктілік негізінде құрылсын;
5. Қазақ даласында тапқа бөліп жіктеуді қою керек және бұл істі жүргізуге комсомолдарды жібермей, барлық мәселелерді ауылдың жалпы жиналысында шешу қажет;
6. Салықтарды мал-мүліктің санына қарай салу керек. Егін екпейтіндерге астық салығы салынбасын...;

Халықтың бас кәтеруі осы талаптардан-ақ кәрініп тұрды. Кәтерілісшілер талабы ақылға сыйымды әрі шын мәнінде әтініш сипатында еді. Солай бола тұрса да олар сол жылдардағы әкімшіл әміршіл саясатқа қайшы келгендіктен, үкімет тарапынан қанағаттандырылған жоқ және бұл талаптар «бандиттік» ұсыныстар ретінде жағымсыз сипатталып баяндалды. «Бандиттік кәтерілістер», деп атап кәрсетілді [7, 130-131 бб.]. ОГПУ дің саяси құпия бөлімінің 1931 жылы 1 желтоқсанда берген статистикалық мәліметіне қарағанда, 1929 жылы-54, 1930 жылы-77, 1931 жылы болған кәтерілістердің барлығын қосқанда 372 кәтеріліс болған [7, 126 б.]. Олардың көпшілігінің толық құпиясы ашылып, лайықты бағасын алған жоқ.

Осындай кәтерілістің бірі қазіргі Ақтөбе облысы Ырғыз ауданы аумағында болған еді. 1929 жылдың аяғымен 1930 жылы ұжымдастыруға қарсы халық наразылықтары Ақтөбе округінің Темір, Новоресей, Қобда, Шалқар аудандарында, Орал округінің Азғыр, Тайпақ және Қаратөбе аудандарында жүрді. 1930 жылы 26 наурызда кәтеріліс Қостанай округінің

Жетіғара ауданының батыс бөлігінде басталып, одан әрі көршілес Ақтөбе округінің Ырғыз ауданына тарайды.

Бұл кәтеріліс халық арасында «Сарбаздар кәтерілісі», ресми құжаттарда «Ырғыз кәтерілісі» деп аталды. Кәтеріліс басшылары хазірет Мұқатай Саматов пен байұлы руынан шыққан 75 жастағы қарт Айжарқын Қанаев болды. Айжарқын Қанаев 1916 жылғы ұлт-азаттық кәтерілісте де өзінің ұйымдастырушылығымен кәзге түсіп, Ырғыз уезі, Тәуіп болысында хан сайланған еді. Сондай ақ кәтерілісшілер қатарында белгілі Исатай Сатыбалдин, Жұмағазы Байымбетов, Ақмырза Тәсов, Тәменбай Нұрлыбаев және тіпті коммунистер мен комсомол мүшелері де белсене қатысты. Кәтеріліс «Ырғыз кәтерілісі» деп аталғанымен, іс жүзінде тек Ырғыз ауданы аумағымен шектеліп қалған жоқ, сондай ақ кәтеріліске Арал, Қарабұтақ, Торғай аудандарының халқы да қосылды [8, 141-142 бб.]. Наразылыққа қатысушылар ақпан айында белгілі діндар Мұқатай Саматовтың мешітінде жиналыс өткізіп, өз орталарынан Қанаев Айжарқынды хан сайлады [7, 147 б.].

Кәтерілісті басу үшін Волга бойы әскери округінен, Саратов қаласынан подполковник Евсеев басқарған атты әскер дивизиясының бөлімдері алынды.[7, 147 б.]. Евсеевке берілген бұйрықта кәтерілісшілердің басшылары, оның Күлқамыс ауданында ұйымдасып жатқандығы және осы бандитизмді жою міндеті бекітілді. Осы бұйрық бойынша кедей және орташаны байдың ықпалынан шығару және бандитизм жайлаған аудандағы кеңес аппаратын нығайту, құралдар мен қызметкерлер беру туралы Ақтөбе округтік комитетінен талап етілді. Операцияны орындау мақсатында самолеттер зеносы және штаб тобы Шалқар станциясына сол күні ақ жөнелтіледі [8, 141-142 б.].

Кәтеріліс бір ай мерзімге созылады. Шешуші шайқас 1930 жылы 9 наурызда Күлқамыс жерінде болып, онда кәтеріліс басшысы хан Қанаев Айжарқын және оның 35 серігі мерт болды. Күштері тең емес ұрыста 131 кәтерілісші қолға түсіп, аман қалғандары Қарақұмды паналады [5, 147 б.]. Жазалаушылар командирі Евсеев Еділ бойы әскери округі саяси басқармасының бастығына жазған баяндамасында бұл туралы былай деп жазады: «... Бандалар талқандағаннан кейін барлық таңдаулы күштерді ауылда саяси жұмыстарды жүргізу үшін жіберу керек еді, бірақ бұл өз дәрежесінде жасалмады. Оның үстіне Ырғыздағы бандаларды талқандағаннан соң да аудан қызметкерлері ауылдарға баруға қорқып Ырғызда отырып алды» [8, 141—142 бб.].

ПП ОГПУ дің Ерекше үштігі кәтерілісшілерді белсенді түрде жазалады. Жазалау 1930 жылдың шілдесінен 1932 жылдың наурызына дейін созылды. Нәтижесінде барлығы 42 адам ату жазасына кесіліп, 262 адам әртүрлі мерзімге сотталды және жер аударылды [7, 148 б.].

1930 жылдың басындағы нәубет, республика халқы санының азаю себептері кәптеген зерттеуші тарихшылар мен демографтардың еңбектерінде айтылуда. Олардың қатарында

күштеп ұжымдастыру, кәшпенділерді жаппай еріксіз отырықшыландыру салдарынан үдере кәшу және аштықтан адамдардың орасан зор шығынға ұшырауы болатын. Аталған шаралар саяси сипатта болды және социалистік қоғам құрудағы коммунистердің бағдарламасының негізін құраған нақты саяси міндеттемелерден туындады. Науқан барысындағы шаралардың халықтың мүддесімен санаспауы, дайындықсыз болуының ауыр салдарлары болды. 1929-1933 ж.ж. Ақтөбе облысының тұрғындарының жалпы саны 296,8 мыңға азайған. Тұрғындар санының күрт өзгерісі ауылдардағы саяси және экономикалық өзгерістерден басталды. Ұжымдастыру ауылдардағы барлық меншік түрлерінің колхоз, совхоз формасындағы мемлекеттік меншік болып өзгеруіне, тұрғындардан күштеу арқылы еңбек құралын, мал мен жерді, яғни барлық әмір сүру кәздерін тартып алу мен қоғамдастыруға әкелді. Алғашқы кезеңде кәшпелі және жартылай кәшпелі аудан тұрғындары зардап шекті. Қазақ АКСР Жер Халық Комиссариатының мәліметінше 1933 жылы ұжымдастыру процесі Ақтөбеде 70 %, ал бүкіл республика бойынша 79,5 % болды. Мұндай жағдайлар халық наразылықтары мен жаппай кәшулерге алып келді. Осындай наразылықтардың ішінде Ырғыз кәтерілісінің орны ерекше болды. Дегенмен бұл тарихи оқиғаның зерттелмеген қырлары мен ашылмаған құпиялары да жоқ емес. Қазақта мынадай сөз бар: « Өткендерін ескерген-әскендіктің белгісі, әткендерін жек кәрген-әшкендіктің белгісі». Сол себепті де әткен тарихымызды ескеріп, оны терең зерттеу біздің тікелей борышымыз.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Батыс Қазақстан тарихы. 2 томдық. 2 том. – Ақтөбе, 2006. -524 б.
2. Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты. 75-қор, 1-тізбе,13- іс, 15-16 пп.
3. Тәжібаев М.Қ. Ақтөбе облысының тарихы (1864-1991). –Ақтөбе, 1999.-280 б.
4. История Актюбинской области /Под ред. Г.С.Султангалиевой. -Актобе, 2006. -698
5. Аман Ә.Б. 1920-1930 жж. Батыс Қазақстан ауыл тұрғындары //Отан тарихы.- 2007. - №2.
6. Тәтімов М., Татимова М. Трагедия Великой степи // Мысль.- 2009.-№6
7. Омарбеков Т. 20-30жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы.: «Санат», 1997.
8. Омарбеков Т. Зобалаң. –Алматы.: «Санат», 1994.

FTAMP 94(574)

АМАН Ә.Б.,¹ АЙТЖАНОВА Ж.Е.²

¹Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

²М.Оспанов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университеті, Ақтөбе қ.,
Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЕТЕЛДЕРМЕН МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ 50-80 ЖЫЛДАРЫ)

Мақалада XX ғасырдың 50-80 жылдарындағы Қазақстанның шетелдермен мәдени байланыстарының тарихы баяндалады. Кеңестік кезеңде Қазақстан шетелдермен мәдениет, әнер, білім және ғылым салаларында байланыстар орнатты. Қазақстанның шетелдермен мәдени байланыстары идеологиялық қыспақта болды. Шетелдермен достық қоғамы құрылды. Қазақстан халықаралық кәрмелерге қатысты. Шетелдермен әдеби байланыстар орнатылды. Қазақ жазушыларының шығармалары шет тілдеріне аударылды. Қазақстанның шетелдермен сурет, қылқалам жанрлары бойынша да ынтымақтастықтары кеңінен дамыды. Бұл байланыстар негізінен кәрмелер, халықаралық форумдар, шығармашылық іс-сапарлар түрінде болды.

Кілт сөздер: мәдени байланыс, әдеби байланыстар, халықаралық кәрмелер, халықаралық жәрмеңкелер, идеология, халықаралық байланыстар, шетелдермен достық қоғамы.

В статье рассматривается история культурных связей Казахстана с зарубежными странами в 50-80 годы XX века. В советский период Казахстан установил связи с иностранными государствами в сферах культуры, искусства, образования и науки. Культурные связи Казахстана с иностранными государствами идеологически были ограничены. Казахстан участвовал в международных выставках. Установлены литературные связи с зарубежными странами. Развивали сотрудничество с зарубежными странами в сфере живописи. Эти связи были осуществлены в виде международных выставок, форумов.

Ключевые слова: Культурные связи, литературные связи, международные выставки, международные ярмарки, идеология, международные отношения. общество дружбы с зарубежными странами.

The article considers the history of cultural ties of Kazakhstan with foreign countries in 1950s – 1980s. During the Soviet period Kazakhstan established relations with the foreign states in spheres of culture, art, science and education. Cultural ties of Kazakhstan with the foreign states were ideologically limited. Kazakhstan participated in international exhibitions. Literary connections with foreign countries were established. cooperation with foreign countries in the sphere of painting was developed. These relations were carried out in the form of international exhibitions, forums.

Keywords: Cultural ties, literary communication, international exhibitions, international fairs, ideology, international relations. society of friendship with foreign countries.

Егемендіктің жиырма бес жылдығын артқа тастаған Қазақстан қазіргі таңда дүниежүзілік қауымдастықтың толыққанды мүшесі болып табылады. Оның дәлелі еліміздің БҰҰ, Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымы, Шанхай ынтымақтастық ұйымы және т.б. халықаралық, аймақтық ұйымдардың беделді мүшесі болуы.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси» бағыты атты Қазақстан халқына жолдауында: «Біздің басымдықтарымыз өзгермейді-кәршілеріміз-Ресеймен, Қытаймен, Орталық Азия елдерімен, сондай-ақ АҚШ-пен, Еуроодақпен, Азия елдерімен серіктестікті дамыту мәселесі болып табылады. Біз Кеден одағын және Біртұтас экономикалық кеңістікті нығайтатын боламыз», -деп көрсетті [1].

Тарих сабақтастықпен дамиды десек, қазіргі таңдағы еліміздің сыртқы қарым-қатынастары өткен кезеңмен тығыз байланысты. Себебі ішкі әлеуметтік-экономикалық және саяси-мәдени дамуымыз секілді сыртқы байланыстарымыз да тарихи сабақтастық негізінде дамиды. Сондықтан да қазіргі таңдағы сыртқы байланыстардағы ахуалды талдау, соған сай сыртқы қарым-қатынастарымызды бағдарлау, міндетті түрде өткен тарихты білуді, терең де жан-жақты саралап зерттеуді қажет етеді. Солардың бірі-соғыстан кейінгі кезеңдегі Қазақстанның шетелдермен мәдени байланыстарының тарихы.

Бұл кезеңде Қазақстан КСРО-ның сыртқы саясаты шеңберінде ғана сыртқы мәдени байланыстарын дамытты. Соғыстан кейінгі уақытта орын алған халықаралық қатынастардағы қос жүйе республиканың шетелдермен тек ғана мәдени-гуманитарлық саладағы ғана байланыс жасауына мүмкіндік берді.

Алайда шетелдермен байланыстардың кәлеңкелі тұстары да болды. Кеңестік кезеңдегі Қазақстанның шетелдермен мәдени байланыстарды барынша идеологияландырылды. Мәдени байланыстар барысында кеңестік Қазақстанның жетістіктері ғана насихатталып, кәлеңкелі тұстары бүркемеленді. Бұл ретте Қазақстанның мәдениеті мен экономикасының «табыстары» мен «гүлденуі» дәріптелуі тиіс болды. Шетелдерге жіберілетін әкілдер қатаң тексерістен, мақалалар мен хабарламалар қатаң цензурадан өткізілді.

1959 жылы Қазақтың шетелдермен достық қоғамы құрылып, оның құрамында 14 облыстық бөлімшелер, 240-тан астам мекемелердің, ғылыми, мәдени мекемелердің ұжымдары, шығармашылық одақтар және т.б. болды. Сонымен бірге республикада КХДР-мен, Монғолия, Индия, Қытай, Араб елдерімен, Африка елдерімен достық ассоциациясы мен Кеңестік қоғамының 7 қазақстандық бөлімшесі және кеңес-чехословак қоғамының Қарағанды қалалық бөлімі де құрылады. Социалистік елдерде достастық елдермен тығыз байланыстың орнауына ықпал ететін осыған ұқсас бөлімшелердің құрылуына үлкен маңыз берілді [2, 10 п.].

Қазақтың шетелдермен достық қоғамының барлық іс-әрекеті республиканың шетелдермен мәдени және достық байланыстарын одан әрі кеңейту мен нығайтуға арналды. Сонымен бірге шетелдік қауымдастыққа Кеңестік Қазақстанның өмірдің барлық салаларындағы жетістіктерін таныстыруға және насихаттауға бағытталды. Бұл ретте Кеңестік Қазақстанның мысалында Лениндік ұлт саясатының өмірге енгізілуін насихаттау

үлкен маңызға ие болған еді. Осы мақсатта Қазақтың достық қоғамы әзінің адресаттарына ағылшын тіліндегі В.И.Лениннің еңбектерін, түрлі насихаттық, ақпараттық-анықтауыш материалдар, кәркем әдебиеттің шығармаларын, мақалалар, очерктер, репортаждар, фотоиллюстрациялар, кәрмелер және суреттер жіберді. 1965 жылы Қоғам әлемнің 65 елімен достық байланыс жасай отырып, бір жылда әзінің адресаттарына 123 суретті жинақ, 913 очерктер мен мақалалар, қазақ халық музыкасының 53 грампластинкасы жіберген болатын. [Сонда, 13-16 пп.].

Республикада әдеби байланыстар саласында шетелдік әдебиеттерді аудару ісі де қатар жүрді. Ағылшын, француз, неміс және тағы басқа әлемнің кәптеген тілдеріндегі кәркем шығармалар қазақ, орыс тілдеріне аударалып, кәпшілік қауымның назарына ұсынылды. Бірақ кәп жағдайда әдебиеттер орыс тілдеріне аударылып, сондай-ақ социалистік лагердегі елдердің әдебиеті кәптеп аударылды. Ал капиталистік елдер әдебиеті үлкен цензура арқылы аударылып отырды. 1976-1980 жылдары «Қазақстан» баспасындағы неміс әдебиетінің редакциясы 299,3 бет көлеміндегі 68 атауды 421,3 мың данамен шығарады. Тоғызыншы бесжылдықтың қорытындысымен салыстырғанда неміс тіліндегі шыққан әдебиеттің көлемі 10-ға ұлғайып, көлемі бұрынғы күйінде қалғанымен, тиражы 80 мың данаға ұлғайды. Атеистік мазмұндағы, әзекті шығармалар, әскери басылымдар шығару ұлғайды, бұл әсіресе кеңестік неміс тұрғындарына арналған идеологиялық диверсия мен империализмге қарсы үгітке қатысты болды. Авторлар ұжымының «Құдай мен адам туралы әңгімелер», А.Н.Ипостовтың «Меннониттер деген кімдер», Л.Л.Вайдманның «Иудейді сүй», «Отан тек біреу» жинағы, «Ащы мойындау», В.О.Файттың «Әз бақытының шебері» атты кітаптар жарыққа шықты [3, 45 п.]

Социалистік елдердегі жазушылардың шығармаларын аудару ісі жолға қойылды. Мысалы үшін, республикада 1918-1975 жылдары чех және словак жазушыларының 1 223 кітабы 65 миллион данамен шықса, осы уақытта польша әдебиетшілерінің еңбектері 63 миллион дана тиражбен 1 432 рет шықты[4,с. 96].

Қазақстан кәршілес Қытай Халық Республикасымен де әдеби байланыстарды орнатты. Кеңестер одағында Қытай Коммунистік партиясының тарихы, Қытайдағы азамат соғысының жеңісі, билікке коммунистердің келуі, Мао Цзе-Дун жәніндегі кәркем әдеби шығарамалар аударылып, насихатталды. Бұл да кеңестік идеологияның саясатынан туындаған шаралар болатын. Қазақстандық тарап қытай жазушылары мен ақындарының еңбектеріне үлкен қызығушылық танытқан. Қазақстанда қазақ тілінде Лу Сиидің «Үш жауынгер», «Күн шапағы алды», Дин Линнің «Сангань эзені үстіндегі күн» повесі, Чжао Шу-ли т.б. әңгімелері жарық кәрді. Сонымен бірге қытай жағы да қазақстандық әдебиеттің дамуын жіті қадағалап

отырды. Қытайда қазақ халқының ұлы ақыны Жамбылдың әлеңдері, жазушылар М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мұстафин т.б. шығармалары жарық көрді[5,с. 20].

Қазақстан алыс-жақын шет елдермен әнер саласында өз байланыстарын дамытты. Рухани өмірдің барлық салалары секілді әнер саласындағы байланыстарға да кеңестік Қазақстанның жетістіктерін, лениндік ұлт саясатын, халықтар теңдігін, интернационализмді насихаттау, буржуазияшыл идеологиямен күресті күшейту міндеті қойылды. Бұл салада театр жанрындағы байланыстар жолға қойылды. Театрларда алыс-жақын шетелдер авторларының пьесалары мен опералары қойылды. Сондай-ақ қазақстандық театр ұжымдары да шетелдерде болып өз өнерлерін көрсетіп жатты.

1955 жылы республикада поляк композиторы Ф.Шопеннің 140 жылдығы атап өтілді. Оның музыкалық шығармашылығы туралы баяндаманы белгілі қазақ композиторы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Қ.Кужамьяров республикалық радиодан баяндама жасады. Алматы консерваториясында оқыушы-музыкант П.Аравин «Ф.Шопэн және поляк музыкасы» деген дәріс оқыды [6,с.21-22]. Астаналық, облыстық театрлардың сахналарында В.Шекспирдің «Отеллосы», Ж.Б.Мальердің «Сырқат», «Тартюф», Ф.Шиллердің «Айуандық пен махаббат», А.Фредронің «Әйелдер мен гусарлар» атты пьесалары қойылды. Республика астанасында Корей Халық Демократиялық Республикасының әртістері, Герман Демократиялық Республикасының гитарашысы, поляк әншісі Войтович, жапондық скрипкашы Цудзи, белгілі румын әншісі Карабибери, болгариялық эстрада ансамблы, аргентиналық оркестр «Танго», жас монғол әншілері, белгілі перу әншісі Има Суман, Пакистан, Судан әншілері, үнді би тобы, француз пианисті Жаклин Эймир ән шырқады » [7,с. 33]. Ал қазақ халқының әндері Румыния, Венгрия, Польша Халық Республикаларында, Герман Демократиялық Республикасында, Бельгия, Үнді және тағы басқа елдерден К.Байсеитованың, КСРО Халық әртісі Е.Серкебаевтың, республика халық әртістері Р.Бағланованың, Жамал Омарованың, Байғали Досымжановтың, Жүсіпбек Елебековтың, Б.Тәлегенованың, Ғарифолла Құрманғалиевтің, ағайынды Абдуллиндердің орындауларында шырқалды. Ал қазақ жігіттерінің «Кәкпар» биі АҚШ-тың көптеген қалаларында зор құрметке ие болды. Бүкіләлемдік фестивальдың лауреаттары болып республика әншілері Р.Бағланова, Б.Досымжанов, Е.Серкебаев, Р.Мұсабаевтар танылды.Құрманғазы атындағы мемлекеттік қазақ халық аспаптары оркестрі Бухарестте жастар мен студенттердің Бүкіләлемдік фестивалінің Алтын медалын иеленді. Берлинде жастар мен студенттердің халықаралық фестивалының лауреаттары болып қобызшы Фатима Балғаева мен домбырашы Әзидулла Есқалиев танылды[Сонда, с. 34-35].

Шетелдермен мәдени ынтымақтастықты театр, әнер ұжымдарымен қатар кино ұжымдары да байытып отырды. Соғыстан кейінгі кезеңде қазақ киномотографиясы

халықаралық сахнаға шығып өз жетістіктерімен таңдай қақтырып жүрді. Кино саласындағы байланыстар түрлі халықаралық жарыстар, кәрмелер, кинфестивалдар түрінде жүзеге асырылды.

Шығыс Еуропа елдерінде қазақстандық «Трассібір экспресі», «Атаманның ақыры», «Ине» т.б. фильмдер қойылды. Шығыс еуропа халықтарының киноөнерін насихаттауда маңызды рөлді Қазақстанда өткізілген фестивалдар мен апталықтар алды. 1973 жылы Алматыда ГДР кинофильмдерінің апталығы өтті. Қаланың көптеген кинотеатрларында Шығыс Германияның киномотография Бас басқармасының өкілі О.Райнердің және киносценарист К.Грейфтің қатысуымен салдатанатты кездесулер ұйымдастырылды. «Менің балалық шағымнан», «Мен енді ересекпін», «Менің қымбатты Робинзоным» т.б. фильмдер көрсетілді [4, с. 119].

Қазақстанның шетелдермен сурет, қылқалам жанрлары бойынша да ынтымақтастықтары кеңінен дамыды. Бұл байланыстар негізінен кәрмелер, халықаралық форумдар, шығармашылық іс-сапарлар түрінде болды. Қазақстандық суретшілердің еңбектері халықаралық кәрмелер арқылы танылды. 1960 жылы Бирма, Ауғанстан және Цейлонда өткен кәрмеде Н.Таңсықбаевтың «Тың», К.Телжановтың «Домбыра дауысы», Л.Леонтьевтің «Қазақстан композиторлары», Ә.Қастеевтің «Тау пейзаждары» атты картиналар көрсетілді. Ал К.Телжановтың «Бабалар жерінде» атты картинасы Пәкістанда, Венгрияда, Герман Демократиялық Республикасында көрсетілді [7, с. 36]. 1962 жылы Алматыға белгілі американдық суретші, бейбітшілік үшін күрескер, американ-кеңес достығы Ұлттық Кеңесінің төрағасы Рокуэл Кент және оның әйелі Сэлли Кент келеді. Мемлекеттік кәркем сурет галереясында Р.Кент және оның әйелі Қазақстанның суретшілерімен кездесті. Ол республиканың бірқатар суретшілерінің туындыларына жоғары баға берді. Оның ішінде, Р.Кент халық суретшісі Ә.Қастеевтің «Тау ағыны» еңбегіне назар аударып, оны жоғары бағалады [8, 126-127 pp.].

Қорыта келе, Қазақстанның соғыстан кейінгі уақыттағы шетелдермен мәдени саладағы байланыстарының тарихы тағылымды да мазмұнды. Қарастырылып отырған кезеңде республиканың алыс-жақын шетелдермен мәдениет, өнер, әдебиет, ғылым мен білім салаларындағы байланыстары идеологиялық қыспақта болды.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1.«Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. //Президент және халық, 14 желтоқсан, 2012 ж.

2.Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты (бұдан әрі- ҚР ПМ), 708-қор, 48-тізбе, 502-іс.

3.ҚР ПМ, 708-қор, 97-тізбе, 200-іс.

4.Бейсенбекова Н. Экономические и культурные связи Казахстана со странами Восточной Европы (с начала 1970-х и до середины 1980-х гг.) Дисс. ... к.и.н. Караганда, 1993. -205 с.

5.Джангалин М. Зарубежные культурные связи Казахской Республики. //Слово зарубежных друзей о Советском Казахстане. - Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. 20 б.

6.Л.В.Гойко. Экономические и культурные связи Казахстана с Польской Народной Республикой (1944-1967 гг.) Автореф.дисс.на соиск. канд.ист.наук. - Алма-Ата, 1970.-24 с.

7.Шамжанова. Живительный источник. - Алма-Ата: Казахское государственное издательство. 1963. -52 с.

8.ҚР ПМ, 708-қор, 35-тізбе, 315-іс.

ҒТАМР 94(574)

АЛИКУЛОВА Н.С.,¹ БИМУРЗАЕВА А.Б.¹

¹Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

АЛАШ ЗИЯЛЫСЫ –

М.ТЫНЫШБАЕВТЫҢ ӘМІРІ МЕН ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Аталған мақалада қазақтың кәрнекті саяси және қоғам қайраткері, алаш қозғалысының негізін салушылардың бірі, Алаш Орда үкіметінің мүшесі және оның төрағасының орынбасары, Мемлекеттік Думаның депутаты, Қоқан автономиясының басшысы, тарихшы – ғалым, қазақтан шыққан тұңғыш теміржол катынастарының инженері - Мұхамеджан Тынышбаев туралы айтылады.

Тұлғаның әмірі, ауыл мектебінен бастап, жоғары білімді тұлға ретінде қалыптасуы барысында білім алуы, ана тілімен қатар, орыс тілін, ағылшын, латын, француз, өзбек, татар тілдерді терең еркін меңгеруі, қоғамның саяси өміріне араласуы, Мемлекеттік Думаға сайлануы қарастырылады. Сонымен қатар, темір жол инженері ретіндегі кәсіби қызметі, республиканың экономикалық дамуына, қазақ халқының этникалық және саяси тарихын зерттеуге өзіндік қосқан үлестері баяндалады. Тұлғаның ел тарихындағы орны, кейінгі ұрпақтарының ерекше қасиеттерін үлгі тұтуы туралы айтылады.

Кілт сөздер: қайраткер, саясат, Алаш қозғалысы, демократия, қазақ, партия.

В данной статье рассматриваются известный политический и общественный деятель Мухамеджан Тынышбаев, один из основателей движения «Алаш», член правительства Алаша Орды и его заместитель, депутат Государственной Думы, глава Кокандской автономии, историк-ученый, первый казахский железнодорожник.

Жизнь человека, от сельской школы, до образования высшего образования, а также его родного языка, умения свободно говорить на русском, английском, латинском, французском, узбекском и татарском языках для участия в политической жизни общества, в Государственную Думу. Он также делится своим профессиональным опытом инженера железной дороги, его вкладом в экономическое развитие страны,

изучением этнической и политической истории казахского народа. Местом личности в истории страны является пример особых качеств последующих поколений.

Ключевые слова: деятель, политика, движения Алаш, демократия, казах, партия.

The article mentions Mukhamedzhan Tynyshbayev, a prominent political and public figure, one of the founders of the Alash movement, a member of the government of Alash Orda and his deputy, deputy of the State Duma, head of Kokand autonomy, historian - scientist, the first Kazakh railway engineer.

The life of the person, from the rural school, to the formation of a higher education, as well as his mother tongue, the ability to speak fluent Russian, English, Latin, French, Uzbek and Tatar languages, to participate in the political life of the society and to be elected to the State Duma. He also shares his professional experience as a railway engineer, his contribution to the economic development of the country, the study of ethnic and political history of the Kazakh people. The place of personality in the history of the country is the example of the special qualities of the subsequent generations.

Key words: activist, politician, Alash movement, democracy, Kazakh, party.

Қазақ тарихының ең жарқын беттері болып саналатын Алаш қозғалысы – ұлтымыздың даму жолын жаңа бағытқа түсірген айрықша құбылыс болды. Әйткені, аталған қозғалыс халықты ұлт ретінде дербес әмір сүре отырып, басқа да елдермен терезесі тең халық ретінде қарым – қатынас орната алатындығына, азат күннің ақ таңы ататындығына сендіре білген және сол арнада жұмыстар жүргізген жаңашыл қозғалыс еді. Қозғалыстың қарқындылығы мен жаңашылдығы – халықтың төмен түскен еңсесін қайта көтеруден, бытыраңқылықты бастан кешіп жатқан қоғамды бір ұранның астына жинаудан кәрінген болатын. Бұл тарихи – саяси қозғалыс Кеңес үкіметі тарапынан көзге ілінбегенімен, ұлтжанды азаматтардың жүрегінен де, санасынан да орын ала білді. Оның жарқын дәлелі деп, тәуелсіздік қарасаңында тұрған мемлекетіміздің «Алаш» идеясын қайта жаңғыртып, негізгі саяси күші ретінде ұстануын айта аламыз. Белгілі алаштанушы М.Қойгелдиев: «Алаш қозғалысының мақсаты – қазақ еліне өзін – өзі басқару мүмкіндігін беретін мемлекеттік жүйе құру, яғни оның ұлттық мемлекеттікке құқы бар екендігін метрополияға мойындату, ал түбінде дербес мемлекеттікке қол жеткізу, қазақ жеріне ішкі Ресейден қоныс аударушылар толқынын тоқтату, әлемдік озық тәжірибеге сүйене отырып қазақ қоғамын жаңа әмір сұранысына сай өзгерту (модернизация), демократиялық принциптерді қадір тұтумен бір мезгілде, әсіресе, білім мен ұлттық мәдениеттің әркен жаюына жол ашу болды», - деген болатын [1, 552 б.]. Алаш қозғалысымен бірге оның кәрнекті қайраткерлерінің де ұлт пен тарих, халық пен жер алдындағы еңбектеріне лайықты баға беру, құрмет кәрсетіп, кеңінен насихаттау – біздің тарихымызға деген сүйіспеншілігіміз болмақ. Сонымен қатар, тәуелсіздіктің нұрлы таңының атуына аянбай еңбек етіп, отаршылдық қамытындағы халқын азат ету үшін өз бастарын қатерге тіккен азаматтарымыздың алдындағы борышымыз.

Алаш партиясының қатарына қандай адам қабылданады деген пікірге байланысты «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 253 – інші санында: «Партияның программасын жақтырып, жән кәрген, программадағы мәселелерді іске айналдыруға тырысатын кісі кіреді. «Алаш» бағытынан таймайтын, әтірік айтпайтын, жақындық туысқа бүйрегі бұрмайтын, дүниеге қызығып сатылмайтын, шыншыл, әділ, тура кісі осы партияға кіреді. Сыртын берсе іші басқа, тілін берсе, жүрегі басқа болатын, ауырлық келсе бұлт беретін қорқақ, айнымалы мінезі бар кісі мүшелікке қабылданбайды» деп, нақпа – нақ кәрсеткен [2, 374-510 бб.]. Айтылған пікірден кейін сол кездері «Алаш» партиясы мүшелігіне кез келген кәлденең кәк атты адамның қабылдана бермегендігіне кәз жеткізе аламыз. «Алаш» партиясына мүше болғандардың әрқайсысы сол заманның озық ойлы, оқыған, кәзі ашық қоғам әкілдері болатын. Барлығының алға қойған мақсаты мен мүддесі, іс – әрекеттері мен идеялары, пікірлері бір – бірімен үндесіп жатты. Қайтсекте халыққа қолайлы жағдай жасаймыз деп жүріп, әз әмірлерінде бәйгеге тіккен, шыншылдық пен әділдіктің туын арқалаған адамдар еді. Міне, партияға лайықты болу үшін кәрсетілген тұлғалық қасиеттерге ие азаматтардың бірі және бірегейі ол – Мұхамеджан Тынышбаев еді.

Тынышбаев Мұхамеджан 1879 жылы 12 мамырда Жетісу облысы, Лепсі уезіне қарасты Мақаншы – Садыр болысындағы Жыланды тауының етегінде (қазіргі Алматы облысы, Қабанбай ауданы) Әлдекеұлы Тынышбайдың отбасында дүниеге келген. Қазақтың кәрнекті саяси және қоғам қайраткері, алаш қозғалысының негізін салушылардың бірі, Алаш Орда үкіметінің мүшесі және оның тәрағасының орынбасары, II Мемлекеттік Думаның депутаты, Қоқан автономиясының басшысы, тарихшы – ғалым, қазақтан шыққан тұңғыш теміржол қатынастарының инженері.

Білім алуға алғаш ұмтылысы ауыл молдасынан арабша хат танудан басталды [3, 4- 5 бб.]. Арабша хат тани алуы, молдадан алған білім – білігі алдағы уақыттарда да әзінің білімге деген құштарлығы мен белсенділігін арттыра түседі. 1890 жылы 14 тамызда Верныйда орналасқан ерлер гимназиясындағы даярлық сыныбына қабылданады. Кедей шаруа баласының даярлық сыныбына қабылдануы сол кездегі айтарлықтай ерекше оқиға болатын. Себебі, сол заманда кедей баласын былай қойып, бай баласының әзі де уез бастығының тізіміне ілікпей қалатын. Үлкен үмітті мойнына артқан Мұхамеджан гимназияға қабылдана салысымен әзін жақсы жағынан кәрсете біліп, ұстаздарының кәңілінен шығады. Сабағын жақсы оқумен қатар, орыс тілін жетік меңгеруге кәп күш жұмсайды. Оқуға деген құштарлығы, табанды еңбегінің арқасында гимназияны алтын медальмен тәмәмдайды. Оқуда зор жетістіктерге қол жеткізді. Педагогикалық кеңестің жақсы бағалаған мінездемесінде: «Ол алғашқы сәттен – ақ математика, ежелгі және жаңа тілдерді, орыс әдебиетін тамаша игерді. Тынышбаевта басқа бұратаналарда кездесе бермейтін бір қасиет – барлық пәннен

жоғарғы балл жинауға деген құштарлық», - деп жазды [4, 164 б.]. Біз бұл пікірден жас болса да әзіне түскен үлкен жауапкершілікті кәтере алғандығын және де тек бір пәнді ғана емес мектеп бағдарламасына енген барлық пәнге аса зейін салып оқығанын, үйінде тақымын қысып, үлкен ортаға қосылған баласының тілеуін тілеп, дұға жасап отырған ата – анасының үмітін атағандығын байқай аламыз. Жас қайраткерге берілген баға Жетісу әскери губернаторының кеңсесінде тілмаш болып жұмыс жасауына үлкен септігін тигізеді. Бірақ кәп ұзамай Александр I атындағы Петербург теміржол транспорты институтына түсуге тілек білдіріп, әзінің мұғалімі, гимназия директоры М.В.Вахрушевтің көмегіне жүгінеді [5, 614 б.]. М.В.Вахрушев Жетісу губернаторына: «Қай жағынан алсақ та, Тынышбаев тамаша шәкірт қана емес, нағыз талант иесі. Сондықтан да жоғары мәртебелім, сізден әтінерім, қолыңыздағы қаражаттан Тынышбаевқа стипендия бөлсеңіз. Мұндай қаражатсыз оның жоғарғы оқу орнында білім алуға еш мүмкіндігі жоқ», - деп әтініш түсірді. М.Тынышбаевтың жоғарғы білім алуға лайықты екенін дәлелдеп, қазынадан 360 сом жылдық стипендия бөлгізеді [6,16-17 бб.]. Тағдырдың тағы бір сыйына ие болған Мұхамеджан Петербургке аттанады. Институт қабырғасында жүргенде де ерекше қабілетімен ұстаздарын таңқалдырып, үздік үлгерім көрсетеді. Бұл институтты 1906 жылы бітіріп шығады. Ол ана тілімен қатар, орыс тілін, ағылшын, латын, француз, өзбек, татар, парсы тілдерін жоғарғы дәрежеде меңгереді.

М.Тынышбаевтың саяси әмірге араласуы, саяси күрестің әліппесін үйрене бастауы ХХ ғасырдың бас кезіне сай келеді. 1905 жылы 17 қазанда патшаның манифесі жарияланып, халыққа ой бостандығы берілген. Ал, 1906 жылы Ресейде тұңғыш Мемлекеттік Дума шақырылды. Осындай саяси, тарихи оқиғалардың арасында жүру жас қайраткерге саяси жетілуге мүмкіндік туғызды. 1905 жылы әкіметтің қазақ сияқы шет ұлттарды басқару үшін әскери тәртіптен арылып, азаматтық жолды ұсынатындығы жәнінде хатын министрлер комитетінің тәреағасына жолдауы, сол жылы 19 қарашада Петербург қаласында автономист – федералистердің эсерлік одағының I – ші съезінде «Қазақтар және азаттық қозғалысы» атты баяндама жасауы оның саяси әмірге белсене араласа бастағандығының дәлелі болмақ. Ол туған халқының мұнын мұндап, жоғын жоқтап баспасәз беттерінде уытты мақалалар жариялап және әр түрлі жиындарда сәз сәйлейді. Ешқандай тайсалмастан, қаймықпастан сол кездегі биліктің буында отырған патша үкіметіне ойын ашық білдіру арқылы әзінің халықтың сәзін сәйлейтіндердің қатарынан екендігін дәлелдеген. Осындай азулы пікірін жеткізгені үшін патша үкіметі Мұхамеджанның артына тыңшыларын артып қояды. Кейін М.Тынышбаев қазақ қоғамында орын алып жатқан оқиғаларға тікелей әзі қатысып белсенділігін көрсетеді. 1905 жылдың аяғында Оралда болған Қазақстанның бес облысының делегаттары съезінің жұмысына қатысады. Осы съезде болашақ «Алаш» партиясының

сұлбасын құруға ниет жасалған болатын. 1906 жылдан бастап елге келген темір жол маманы Жетісу темір жолының жобасын дайындау барысында жұмыстар атқарады [7, 9 бб.]. Тынышбаевты «қазақ инженері» десек қателеспесіміз анық, оның тек саяси – тарихи оқиғаларда ғана емес, құрылыс жұмыстарында, оның ішінде шойын жол жұмыстарын ұйымдастыруда бой кәрсетуі осы сәзімізге дәлел.

1907 жылы сәуірде 28 жасында II Мемлекеттік Думаға Жетісу түземдіктері атынан депутат болып сайлануы қоғамдағы саяси белсенділігінің арта түскендігінің жемісі болатын. II Мемлекеттік Думаға мүшелікке сайлаған қазақ депутаттарының Столыпіннің аграрлық саясатын сынаған пікірлері туындай бастады бірақ, бұл бастамасын әрі қарай жалғастырып, аяқтауға мүмкіндігі болмады. Себебі, патша үкіметінің «қара тізіміне» енген қазақ жанашырларының әрбір қадамы бақылауда болатын. Бұл шу 1907 жылы 3 маусымдағы «еркіншілдік» Думаның таратылып, ендігі қазақтардың Мемлекеттік Думаға сайлану құқығының жойылуымен аяқталды. Мұндай озбыр іс – әрекет қалың бұқараның зығырданын қайнатты [8, 151-б.]. Думаға сайланып, халыққа өз атамекендерін қайтарып беруге, тәуелсіздіктің туын желбіретуге көп қызмет жасап жатқан қазақ зиялыларының әрі қарай күшейіп кетуінен қорыққан патша үкіметі енді олардың саясат ісінен іргесін аулақтатуға шешім қабылдағандығы белгілі болғандай. Дума таратылғаннан кейін Тынышбаев қайта кәсіби қызметіне бет бұрады.

Ақпан тәңкерісіне дейінгі уақыт аралығында әзінің темір жол инженері мамандығы бойынша Орта Азия және Жетісу облыстарында біраз жыл қызмет атқарады. 1908 жылы 1 тамыздан бастап Ашхабад қаласында жол қызметі дистанциясы бастығының көмекшісі, 1911 жылы Урсатьев – Әндіжан станциясының темір жол құрылысының бастығы, әрі бас инженері қызметтерін атқарады. Одан кейін 1914 жылдар шамасында Жетісу темір жол бөлімшесінің Арыс – Әулиеата құрылысын басқарады [9, 158-б.]. Бұл жұмыстардың барлығына ат салыса қатысуы, басшылық қызметте болуы оның кәсібінің нағыз маманы болғандығын аңғартады.

Мұхамеджан Тынышбаевтың саясат сахнасында аса күрескерлік қасиет танытып, бой көтерген уақыты – 1916 – 1917 жылдары еді. 1916 жылғы болып өткен Жетісу жеріндегі көтеріліске ат салысты. Осы жылы патша үкіметінің қазақ даласындағы отаршылдық саясаты туралы белгілі мәлідемесін («Его превосходительству господину Туркестанскому генерал – губернатору») жазып қалдырған болатын. 1917 жылы 6 сәуірде Уақытша үкіметтің қаулысымен Түркістан әлкесін басқаратын Түркістан комитетіне мүше болып тағайындалып, 24 сәуір күні О.А.Шкапскиймен бірге 1916 жылға көтерілістің зардабын жою мақсатында Жетісу әлкесіне іс – сапарға жіберіледі. 26 қараша күні Қоқан қаласында жоспарланып өткізілген ІҮ Тәтенше әлкелік мұсылмандар съезінде бүкіл үкімет билігі М.Тынышбаев

басқарып отырған Түркістан Уақытша Үкіметі мен құрамында 54 мүшесі бар Халық билігі кеңесіне ауысады [10, 264-292 бб.]. Сөйтіп, 1917 жылы 28 қарашада «Жасасын Түркістан мұхтарияты!» деген ұранды үндеуімен өзін тәуелсіз автономиялы мемлекет ретінде жариялаған «Түркістан автономиясының» басшылық қызметіне келеді. Алайда Қоқан қаласында бой көтерген бұл автономия бірнеше ай ғана (64 күн) өмір сүріп, кейін большевиктер тарапынан қысымға тап болып, аяусыз жанышталды.

М.Тынышбаевтың қоғамдық – саяси ролінің арта түскен келесі кезеңі – «Түркістан», «Алашорда» сөздерімен тығыз байланыста жалғасын табады [11, 49-55 бб.]. Алаштың арысы Ә.Бөкейхановтың тәңірегіне жиналған ұлттық – демократиялық интеллигенция өкілдерімен бірге М.Тынышбаев та жалпыұлттық «Алаш» партиясының құрылуына тікелей араласады. Алаш партиясы құрылатын Бірінші Жалпықазақ съезіне де, Алаш автономиясы жарияланатын ІІ Жалпықазақ съезіне де Жетісу облысының атынан қатыса отырып өзінің белсенділігін танытады. 1917 жылы 5 – 13 желтоқсан күндері Орынбор қаласында ұйымдастырылған Екінші Жалпықазақ съезінде Алашорда үкіметінің тәрағасы Ә.Бөкейхановтың орынбасары болып тағайындалады. Ұлт кеңесі құрамында болған кездері саяси – мемлекеттік жүйеде, халық үшін жайлы жағдай жасау мақсатында көптеген жұмыстардың басында жүреді. Ағымдағы жылдың сәуір айында халық шаруашылығымен айналысу мақсатында Түркістан Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының астанасы – Ташкент қаласына шақырту алады. Сөйтіп, бұл жерлерде біраз жұмыстарды жүзеге асырады. 1920 – 1921 жылдары Түркістанда темір жол бөлімінде, 1922 жылы Түркістан Республикасы Су шаруашылығы басқармасында, 1924 жылы Ташкентте Жер Суландыру бөлімдерінде қызмет атқарады. Осы жылы Ташкентте құрылған Қазақтың педагогика институтына шақырту алып, онда физика және математика, түркі халықтары тарихы пәндерінен дәріс оқиды. Қазақ халқының этникалық және саяси тарихына арналған еңбектерін «Қырғыз – қазақ руларының шежіресі», «Қырғыз – қазақтарының шығу тегі», «Қазақ хандығының құрылуы», «Қырғыз – қазақтар ХҮІІ – ХҮІІІ ғасырларда», «Ақтабан шұбырынды» т.б. жарыққа шығарады [12, 332- б.]. Тәл тарихымызды зерделеуге, тарихи оқиғалар туралы ашық та айқын мәлімет алуға көмектесетін бұл еңбектер қазіргі кезге дейін өз тарихи – ғылыми маңыздылығын жоймаған.

1930 жылы 3 тамыз күні кенеттен тұтқындалып, Алматы түрмесіне 2 жылға отырғызылады. 1932 жылы 20 сәуірде 2370 іс бойынша РКФСР Қылмыс Кодексінің 58/7, 58/11 және 58/3 баптарының тармақтарымен айыпталып, 5 жыл мерзімге қамау туралы үкім шығарылып, Воронежге жер аударылады. Айдауда жүрген кезінің өзінде қайраткер Москва – Донбасс темір жол басқармасының әндірістік – техникалық бөлімі тобының жетекшісі және жобалау бөлімінің инженері болып қызмет атқарады. 1935 жылы көктем – жаз айларында жер

аудару мерзімі аяқталып елге оралып, 1937 жылға дейін Гурьев – Қандыағаш темір жол құрылысында жұмыс жасайды. Араға кәп уақыт салмай, 21 қарашада Әзбек ССР – і Ішкі Істер Халық Комиссариаты «халық жауы» ретінде тұтқынға алып, 1938 жылы Ташкент түрмесінде М.Тынышбаев ресми құжаттар бойынша «атылды» [13, 10-11 бб.]. Байқағанымыздай тұтқынға түсуі, түрмеге жабылуы, жер аударылуы оның жігерін жасытпаған. Әмірінің қатал шақтарында да еңсесін тіктеп, жұмыстан еш бас тартпаған. Патша үкіметінің қанды саясаты тағы бір ұлт жанашырын теріске шығарып, оның ісін «халық жауы» деген айыппен жауып, ату жазасына шешім қабылдады.

1958 жылы 28 ақпанда Қазақ ССР – і Жоғары Соты М.Тынышбаевтың қылмысы жоқтығы туралы шешім қабылдап, ақтап шығады. Н.Ә.Назарбаев: «XX ғасырдың басында ұлттық билікті нығайту идеясын алға тартқан рухани – зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің әкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал», - деп көрсеткен [14, 156 – 175 бб.].

«Алаш қайраткерлерінің» қазақ қоғамының қазіргі деңгейге жетіп, әркендеуінде алатын орны ерекше. Әз өмірлеріне тәнген қауіп – қатерге сескенбестен қарсы тұрып, қазақтың ұлттық идеясының жасалуына бастама болғанда осы кісілер еді. М.Тынышбаев өзінің соңғы естеліктерінің бірінде: «Мен өмірімде адал еңбек студент жалыққан жоқпын. Бар мақсатым халқымды оятып, жарқын өмірге бастау еді» [15, 43-б.] - деген болатын.

Алаштың ардақты азаматы қысқа да мағыналы ғұмырында алдына қойған мақсатын орындады, қара түнекте жатқан халқын оята да, қорғай да білді. Оның саналы ғұмырында көрсете білген тұрақтылығы, білімге деген ынтасы, еңбекқорлығы, шыншылдығы мен әділдігі, озық идеялардан тұратын көзқарастары әрдайым әскелең ұрпаққа тәлім – тәрбие беруде үлгі бола бермек.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. «Қазақ» газеті. - Алматы, 1998.
2. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. – Алматы: «Алаш», 2004. – Т.1.
3. Байғалиев Б. Мұхамеджан Тынышбаев // Жұлдыз. – 1991. – № 4
4. Дәуірдің жарық жұлдызы: Халқымыздың көрнекті саяси қайраткері М.Тынышбаевқа арналады/ Құраст.М.М.Бегманова – «Ұлы тұлғалар» ғылыми – библиографиялық сериясы. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001.
5. Ескендірұлы М. «Алаш Орда» Министрлері. – Алматы, 2008.
6. Жүгенбаева Г. М.Тынышбаевтың өмірі мен қызметі. – Алматы, 2000.

7. Жүгенбаева Г. Мұхамеджан Тынышбаев қазақтың тұңғыш инженері. -Алматы, 2009.
8. Империяға қарсы шыққан қазақ // Қазақ тарихы. 1997. - № 1.
9. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995.
10. Құлтанұлы А., Тахаұлы Т.Б. Мұхамеджан Тынышбайұлы //Ана тілі. – 1992. - № 14.
11. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999.
12. Рысбай К. История Казахстана. – Алматы: Жедел баспа үйі, 2005.
13. Тынышбаев М. Избранное. -Алматы, 2001.
14. Ұлттық энциклопедия – 8 том / Бас редактор Б.Аяган – Алматы, 2006.

IRSTI 006.015.8

PEREVEZENTSEVA A.A.¹

¹Lehigh University, Pennsylvania, USA

THE IMPACT OF “BREXIT” ON EU’S FOREIGN AND SECURITY POLICY

The following article examines the impact of “Brexit” on the Foreign Policy and Security of the European Union. The consequences of “Brexit” will impact political alignment within the EU, military funding, European Union’s aid to developing countries, and information sharing, especially in the realm of cyber security and criminal intelligence. The author of the article provides an evaluation of current EU foreign and security policy structure and legislation, as well as draws predictions based on policy research, statistics, and political analysis. The author came to the following conclusion that Brexit will have negative consequences for both Britain and the EU in regards to foreign and security policy, and even impact the perception of international institutions as peacebuilders on the international arena.

Key words: “Brexit”, Foreign policy, Security, European Union, Impact, Political analysis.

В этой статье рассматривается влияние «Брексита» на внешнюю политику и безопасность Европейского Союза. Последствия «Брексита» будут влиять на баланс сил в ЕС, военное финансирование, финансовую помощь Европейского Союза развивающимся странам, и обмен информацией, особенно в сфере кибербезопасности и криминальной разведки. Автор статьи делает обзор существующей в ЕС политики и законодательства в области внешней политики и безопасности, а также опирается на исследования политологов, статистику и политический анализ. Автор приходит к выводу о том, что "Брексит" негативно повлияет на Великобританию и ЕС в плане внешней политики и безопасности, а также изменит восприятие международных организаций в качестве гарантов мира на международной арене.

Ключевые слова: «Брексит», внешняя политика, безопасность, Европейский союз, влияние, политический анализ.

Бұл мақалада «Брекситтің» Европалық Одақтың қауіпсіздігі мен сыртқы саясатына әсері қаралады. «Брексит» салдары Европалық Одақ күшінің тепе-теңдігіне, әскери қаржыландыру, дамушы елдерге Европалық Одақтың қаржылық көмегі, және ақпарат алмасу, әсіресе киберқауіпсіздік және криминалдық барлау саласына әсер етеді. Мақала авторы Европалық Одақтың қалыптасқан қауіпсіздік және сыртқы саясат аумағындағы саясат пен заңнамаға шолу жасайды. Сондай-ақ, саясаттанушылар зерттеулеріне, статистика мен саяси талдауға жүгінеді. Автор «Брексит» Ұлыбритания мен Европалық Одаққа қауіпсіздік пен сыртқы саясат

жоспарында кері әсерін тигізеді, сонымен қатар әлемдік аренада халықаралық ұйымдардың кепілдігін қабылдау сапасын өзгертеді деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: «Брексит», сыртқы саясат, қауіпсіздік, Европалық Одақ, әсер ету, саяси талдау.

Introduction

Fareed Zakaria, on the day of the British referendum on the EU membership, when asked by a student made the following prediction that Britain will not leave the EU, Trump will not win in the USA, and Marine Le Pen will not win in France (as quoted by an attendee of Fareed Zakaria's public lecture for students and faculty of the European University of St. Petersburg, 23 June 2016). When the vote "Leave" prevailed by a close margin, most members of the international community were left astonished by this unanticipated outcome. Surprisingly, the voters made the choice to leave even when aware of the economic costs because of a strong sense of fear for their security and as a means to resist the interconnected nature of global affairs. The predictions of the political impact of Brexit on the Common Security and Foreign Policy of the EU and international affairs of the UK have ranged from calling Brexit a catastrophe to a triumph. The reality of the decision is significantly more complex than one-line campaign slogans and headlines: a post-Brexit world would require a reshaping of the political strategy of both actors. It is necessary to assess the impact of Brexit on foreign affairs not only because one of the key political actors is leaving the largest supranational union, but also because the rest of the world is "watching" closely and will be adapting to this new geopolitical landscape.

The dichotomy between preserving sovereignty and giving up power to a supranational body affects every member of the union, and the conflict of interests that stems from it is inevitable. From a supranational perspective, the decision of the UK to "Leave" seriously undermines the progress of integration that has been occurring since the last century and could diminish the power of international institutions. For many, the EU continues to symbolize post-war stability: the international institution had received a Nobel Prize in 2012 for the prospect of integration and peacebuilding efforts. On the other hand, neorealists and Eurosceptics praise Brexit as a manifestation of state sovereignty over its security, which will ultimately prevail over the incentive to cooperate. However, the costs that Britain will incur from leaving the EU demonstrate that economic and political cooperation within international institutions is indeed a strong force in the global order and acting on the threat to leave if the institution does not fulfill the state's interests is not as easy as states like to claim. Disintegration in the area of foreign and security policy will be a costly endeavor not only for Britain, but also for the EU. The aim of this research paper is to analyze the impact of "Brexit" on EU's foreign and security policy, the changes that the vote will incur on policy-making in the EU in regards to foreign and security affairs, and the ability of the EU

to maintain its status as a political bloc without UK's involvement. The paper is structured as follows: Section 2 provides an overview of how the issue of foreign and security policy is addressed through the EU legislation and structure, Section 3 explains the changes that will be induced by Brexit on the politics of the EU in relations to the specific areas of foreign and security policy, and Section 4 concludes with an analysis of the consequences and predictions about the future EU foreign affairs and security strategy.

EU Foreign and Security Policy Structure and Legislation

Free trade and movement necessitated EU members to produce foreign and security policy as a result of spillover. The EU foreign affairs grand strategy is to “strive to preserve peace, strengthen international security, promote international cooperation, develop and consolidate democracy, the rule of law, and respect for human rights and fundamental freedoms” [1]. As a major superpower, the EU has to respond to immediate threats and build relations with the nations along its border. One of the programs through which the EU conducts affairs with them is the European Neighborhood Policy, which has the goal of assisting regions south and east of the EU in their development. The EU reacts as a united body to instability along its borders, such as the Arab Spring. Moreover, the EU has established formal political and economic relations with countries of Asia and Latin America, a trend that could not have been anticipated at the origins of European integration [1]. The foreign and security policy of the EU is very multi-faceted: it encompasses issues of education, environment, security and defence, crime, and human rights. This issue area is also interconnected to many hot-button topics of today such as migration, cybersecurity, and distribution of foreign assistance to developing nations. There is fervent debate whether the EU truly has the capability to take serious actions in regards to its interests within the realm of the abovementioned aspects of foreign affairs. Analysts argue that the EU's relevance within the international arena heavily depends on the ability of the institution to “speak and act as one” [2]. Over the years the EU has established a formal mechanism to produce consolidated foreign policy decisions and coordinate security measures among member states through legal instruments as well as institutional bodies within the supranational organization.

The formal incorporation of the foreign policy decision-making mechanisms into the EU system in order for the body to “speak” on behalf of its 27 member states originally stemmed from the informal European Political Co-operation (EPC) of 1970. In 1993 the process was formalized through the creation of the Common Foreign and Security Policy (CFSP) and its incorporation as the second pillar under the Maastricht Treaty. The CFSP encompasses all areas of EU foreign policy and security [3], however, no longer under the “pillar” status. The EU also developed a Common Security and Defense Policy (CSDP) to facilitate military defense and crisis management [3]. Both of these bodies operate under the intergovernmental decision-making approach rather than

the usual “community” method of the EU [4]. The European Council sets the EU strategy and objectives while the Council of the EU votes on actions under the CFSP and requires unanimity in voting. In regards to implementation, the power of the CFSP “pillar” has been translated into the position of the High Representative and the European External Action Service (EEAS) by the 2009 Lisbon Treaty. The High Representative for Foreign and Security Policy is responsible for putting into effect the CFSP and is assisted by the EEAS in that process, which is the EU’s diplomatic corps [3]. External policies in areas of trade, humanitarian assistance, and enlargement are conducted through the “community” process rather than the intergovernmental one [2]. Article 24 of the TEU outlines that the Court of European Justice does not have jurisdiction over foreign policy for a few exceptions [5]. Though Article 36 of TEU requires the High Representative to provide the Parliament with regular consultations on the policy choices, the Parliament has limited formal influence on the EU’s foreign policy [6]. The complex nature of this structure, shaped by legislation, allows for the supranational union to effectively respond to the various multi-faceted aspects of external affairs while respecting the sovereignty of the member states and their own bilateral relations with other nations.

The EU has means to deploy military force and to fund security measures when necessary. Although the EU does not have an army, it is able to militarily intervene through ad hoc forces of the EU member states. Heads of member states each have the authority to deploy troops. The EU has conducted 30 civilian missions and military operations since 2003, including protecting refugees and fighting piracy in Africa [1]. Financing of CFSP and CSDP missions and operations is outlined in Article 41 of TEU. The cost of military operations is charged to member states according to a gross national income scale. Currently the CFSP budget for 2014-2020 is €2338.7 million [7]. Some contend that politically costly interventions are conducted through NATO rather than the EU. Brexit supporters claimed that British security policy objectives will be fulfilled through the framework of NATO, and therefore the contribution towards EU military budget is unnecessary spending. NATO does indeed remain the dominant institution for conducting transnational security affairs, however, the EU also has special relations with NATO through the European Security and Defense Identity (ESDI) based on “the Alliance of separable but not separate capabilities” [8]. Therefore, Britain will be excluded from the enhanced cooperation created by the adoption of ESDI in the 1996 NATO meeting in Berlin. In addition, even Britain remaining in NATO does not eliminate the perception created by the Brexit vote. Leaving the EU marginalized the role of the UK on the continent, adding to its reputation of “a less dependable and less capable ally” [9]. Britain will suffer from the lack of socialization and information sharing, as well as sharing of expertise, that are provided by the EU membership. The current High Representative for Foreign and Security Policy, Federica Mogherini, had remarked that “...our British friends will lose

more than what we lose" compared to the EU [10]. Is Mogherini underestimating the impact that Brexit will cause on the EU, and will the EU suffer great losses from UK's withdrawal in regards to its foreign and security policy? The following section will strive to answer this question.

Impact of Brexit on EU's Foreign and Security Policy

The decision for Britain to vote "Leave" will open a new reality of bargaining between the members within the EU, and the perception created by Brexit will influence how the EU conducts its foreign affairs. If speaking with "one voice" is when the EU is most powerful and credible on the international arena, the Brexit negotiations will be further preventing the remaining 27 members from creating a coherent policy. The estimated two-year-long process may encourage other member states to engage in deal-making on issues such as migration [11]. The divisive force of Brexit, when fueling bargaining, will prompt some member states to threaten to leave the union in order to strike better deals, which will be creating an impression of the union losing its political power and strength even if the threats were not planned to be acted upon. The EU faces this serious challenge when framing its new post-Brexit political strategy: will it be perceived as a military power without the UK? The EU will be less likely to intervene militarily within the framework of the Responsibility to Protect. On the other hand, the UK will also be perceived less powerful on its own and the EU will no longer have to be tailoring foreign policy decisions to British interests [12]. The withdrawal of the UK will produce a shift in power dynamics. It is assumed that Germany could take a more powerful and leading position. The absence of the UK to counterweight the German position could potentially weaken the power of smaller states [13]. The withdrawal could also have a positive consequence such as a better alignment between the Eurozone and the EU [14], which could serve as a catalyst for more economic, and further political cooperation. Brexit will have a serious impact in the ideological shift of voting within the Council: the blocking minority of the Northern liberal bloc in response to the Southern protectionist bloc could be undermined. This would be a less open Europe in regards to trade liberalisation, the prerequisite behind the theoretical argument that free trade promotes stability and peace, and less support for environmentally friendly energy sources [13]. All of these multiple outcomes in regards to EU political strategy and decision-making explain the inability of many analysts to predict the exact impact of Brexit on EU's policy.

Another important aspect of CFSP is the EU's ability to fund its military and other foreign and security policy initiatives. One of the common arguments that was made regarding the negative consequences that the EU will face after the "Leave" vote was the loss funding that Britain had contributed to the defense budget, as well as military expertise. The EU will indeed lose one of the major contributors to its CSDP and a veto player: the UK spends 2% of its GDP on EU defense and constitutes 40% of public defense investment along with France [15]. The UK plans to invest £178 billion on military equipment over the next 10 years, however, will no longer have the ability to use

EU's funding on public research in regards to defense. In addition, the UK served as one of the strongest supporters of an increased defense spending [16] and without Britain budget allocation towards defense might decrease, and thus make EU defenses less seriously perceived, especially when compared to NATO. Though there has been a general consensus that the EU will incur serious costs on its military defense and security after Britain leaving the union, Brexit has incentivized other member states to increase cooperation in the area of defense, which has been manifested in a plethora of proposals following the referendum including the "European Security Compact" [17]. Though it may seem at first sight that the withdrawal of the UK takes a bigger toll on the EU defense than it does on the member state, if Brexit serves as a catalyst for closer cooperation in this issue area it will allow for a closer union, which could be a panacea to the crises and challenges of European integration.

One peculiar aspect of Brexit was that the issues that seemed to elicit the highest emotional response among voters are more related to the crime and justice issue are of the EU and pertained to British domestic security and safety within the EU member states. These concerns of crime, terrorism, and the migration crisis are connected to foreign and security policy as well, because JHA oversees entry through the external border and Europol handles issues of cybersecurity and criminal intelligence. Due to the extensive expertise that the UK has with intelligence, the withdrawal will have a profoundly negative effect on the EU. The terrorist attack in Brussels has demonstrated that the EU has problems in the realm of intelligence sharing and coordination for common security. The international institution could still cooperate with the UK through NATO and the "Five Eyes" intelligence system. Intelligence is also better managed bilaterally within the EU in the status quo, which would entail asymmetrical sharing of intelligence and security for cooperation [18]. It could be argued that member states by striking bilateral deals with the UK to have access to their expertise and intelligence could further fragment the union. It is already evident that the UK is using its advantage in the area as a bargaining chip and that the EU is resisting this manipulation. Moreover, the destabilization that Brexit may cause in regards to Irish-British and Scottish-British relations will also not be a favorable outcome for the EU and will add to the crises that the union has along its external borders. Therefore, the fragmentation, asymmetry of information sharing, and bargaining caused by Brexit will only hamper a strong and coordinated European response to transnational security issues such as terrorism.

The EU exerts its influence not only through the "hard power" of the military CSDP and the diplomatic negotiations of CFSP, but also through the "soft power" of humanitarian assistance. Brexit will limit the ability of the EU to assist developing nations and consequently will reframe the supranational organization's perceived role of a peacebuilder and economic actor on the international arena. Multilateral institutions provided about 20,600 USD million of assistance to

African nations according to OECD, with the EU being the top donor [19]. The union has spent almost €7 bn on Official Development Assistance (ODA) in 2014. In the case of a “hard” Brexit it is estimated that the UK withdrawal will reduce the amount by 13 percent [20]. Moreover, the EU is the largest source of aid for the alleviation of the Syrian crisis. Though it is argued that the UK could distribute aid to the rest of the world without the help of the EU, membership in the union allowed the UK to extend its geographic influence and have a stronger leadership position in leveraging EU aid and actions of other member states [21]. Though the UK will no longer be able to influence EU’s development policy to fit its desired trajectory, the policy decision-making in regards to aid distribution will be altered by the interests of other nation states. The Central and Eastern European countries want to redirect aid towards the Eastern Neighborhood at the expense of the underdeveloped nations, which was previously opposed by the UK [22]. As a result, the EU will lose its ability to project soft power due to the decrease in its foreign aid budget, but more importantly, Brexit will hurt the world’s poorest of the poor because of its impact on the EU’s humanitarian assistance strategy.

Conclusion

Brexit will not produce any “winners” in the realm of foreign policy and security: both the EU and the UK will incur losses from the process of disintegration. Though the extensive mechanism of foreign policy decision-making and legislation will not be altered by UK’s withdrawal and will continue to serve as a mechanism for joint policy-making, the ability of the EU to speak with one voice could be seriously undermined by the “Leave” vote. The negative consequences of Brexit such as the inclination of states to bargain on foreign policy issues, loss of UK funding, information sharing and expertise, as well as a shift in the power balance could be detrimental to shaping an international regime of political and economic cooperation. In addition, a different foreign and security policy of the EU without the UK will pose negative externalities on connected issue areas of domestic security, anti-terrorism measures, and distribution of foreign aid. A long-term implication of the vote might include a loss of trust and credibility towards international institutions in world affairs. Avoiding this worst case scenario of losing “hard” and “soft” power and preserving itself as the third pillar on the international arena requires the EU to deepen integration. This creates the following dilemma: a hard and costly Brexit for the UK might deter other member states from leaving the union but will worsen the EU-UK relations. An arrangement favoring the UK will be perceived as a weakness of the international institution and will disprove the supranational arguments of spillover and states being “locked in” patterns of cooperation. It is important for the EU not only to have a balanced approach regarding the Brexit negotiations, but also to have a new post-Brexit strategy for conducting its foreign affairs and security policy. Significantly improving security coordination and reforming the EU system to

better meet the needs of its members are necessary prerequisites in order for the EU to gain back its political power on the international arena after UK's withdrawal and to promote integration. These measures will be able to restore the reputation of the EU as sine qua non of peace and stability in Europe.

References

1. "Foreign & Security Policy." *European Union Website*. European Commission, 26 Apr. 2017. Web. 1 May 2017.
2. Mix, Derek E. "The European Union: Foreign and Security Policy." *Congressional Research Service: CRS Report for Congress Prepared for Members and Committees of Congress*. 8 Apr. 2014. Web. 1 May 2017.
3. EUR-Lex. "Foreign & Security Policy at EU Level." *EUR-Lex*. 8 Dec. 2015. Web. 01 May 2017.
4. Page 6: Ian Bond, Sophia Besch, Agata Gosty ska-Jakubowska, Rem Korteweg, Camino Mortera-Martinez and Simon Tilford. "Europe after Brexit: Unleashed or Undone?" (2016). *Center for European Reform*. Center for European Reform, Apr. 2016. Web. 3 May 2017.
5. EUR-Lex. "Consolidated Version of the Treaty on European Union." *EUR-Lex*. 26 Oct. 2012. Web. 01 May 2017.
6. Troszczy ska -van Genderen, Wanda, and Jérôme Legrand. "Foreign Policy: Aims, Instruments and Achievements." *Fact Sheets on the European Union*. European Parliament, Dec. 2016. Web. 03 May 2017.
7. Cîrlig, Carmen-Cristina. *Financing of CSDP Missions and Operations*. *European Parliamentary Research Service*. European Parliament, Feb. 2016. Web. 1 May 2017.
8. EUR-Lex. "European Security and Defence Identity." *Glossary of Summaries - EUR-Lex*. Web. 02 May 2017.
9. Francis, David. "Here's What Happens If Britain Dumps the EU." *Foreign Policy*. Foreign Policy, 10 Mar. 2016. Web. 01 May 2017.
10. Shepherd, Christian, Ben Blanchard, and Paul Tait. "Britain Will Lose More from Brexit than EU, Bloc's Foreign Policy Chief Says." *Reuters*. Thomson Reuters, 20 Apr. 2017. Web. 01 May 2017.
11. Grabbe, Heather, and Stefan Lehne. "How to Build a More Flexible EU After Brexit." *Carnegie Europe*. Carnegie Endowment for International Peace, 08 Sept. 2016. Web. 02 May 2017.
12. Economides, Spyros, Mareike Kleine, and Julia Himmrich. "Britain After Brexit." *Journal of Democracy* 28.1 (2017): 16. *LSE*. European Institute, 1 Mar. 2016. Web. 1 May 2017.
13. Oliver Patel, and Christine Reh. "Brexit: The Consequences for the EU's Political System." *UCL Constitution Unit Briefing Paper*. UCL. Web. 1 May 2017.

14. Tim L. Oliver as cited in Oliver Patel, and Christine Reh. "Brexit: The Consequences for the EU's Political System." *UCL Constitution Unit Briefing Paper*. UCL. Web. 1 May 2017.
15. Faleg, Giovanni. "The Implications of Brexit for the EU's Common Security and Defence Policy." *Centre for European Policy Studies*. CEPS, 10 Aug. 2016. Web. 01 May 2017.
16. Black, James, Alexandra Hall, Kate Cox, Marta Kepe, and Erik Silfversten. "Defence and Security after Brexit: Understanding the Possible Implications of the UK's Decision to Leave the EU - Overview Report." (2017) *RAND Europe*. RAND Corporation, 2017. Web. 1 May 2017.
17. Menon, Amand. "Security and the Brexit Effect." *E-International Relations*. E-International Relations, 17 Jan. 2017. Web. 03 May 2017.
18. Segell, Glen. "Post-Brexit: British Intelligence and Security Cooperation with European Union States including Greece." *Research Institute for European and American Studies*. Research Institute for European and American Studies, 2 Jan. 2017. Web. 1 May 2017.
19. OECD. "Development Aid at a Glance." *Statistics by Region: Africa (2015) OECD*. 2015. Web. 19 Apr. 2017.
20. Anderson, Michael, and Ian Mitchell. "Beyond Brexit: How Will EU Overseas Development Assistance Be Affected?" *Center For Global Development*. Center For Global Development, 28 Oct. 2016. Web. 03 May 2017.
21. Watkins, Kevin. "What Would a Brexit Mean for EU Development Assistance?" *Devex*. Devex, 06 June 2016. Web. 01 May 2017.
22. Szent-Ivanyi, Balazs. "- Brexit: What Impact on UK and EU Development Policy." *Aston Center for Europe*. Aston University, Web. 01 May 2017.

FTAMP 17.022.1

АЙТАЛЫ А.Ә.¹

¹*Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан*

ДІН ЖӘНЕ ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Мақалада дін рухани код, сәйкестіктің маңызды тірегі ретінде қарастырылып, осыған байланысты «діндарлық» ұғымы талданады: оның белгілері, кәріністері, критерилері және әлеуметтік, демографиялық, этникалық астарлары. Діндарлықтың әлшемі жалпы адамзаттық құндылықтардың жеке тұлғаның, әлеуметтік топтардың санасының арқауына айналуы. Осыған орай адам өмірінің құндылығы, рухани тазалық, отбасы беріктігі, әлеуметтік әділдік, ұрпақтар сыйластығы мен сабақтастығы, табиғатты сыйлаудың тәрбиелік мәні сараланады. Автор мақалада ұлтаралық қатынастарды ізгілендіруге назар аударады. Кез келген адам «әзгемен» қарым-қатынас жасайды. Адамзат баласының арғы тегі, ата-бабалары ортақ адамдарды «әзім» деп, басқаны

«бәтен» деп қабылдауының да шегі бар. Дегенмен адамдар арасында астамшылық, менмендік, тәкәппарлық бар және ғасырлар бойы адамдар сол мінездің тұтқынында. Бүгін де солай. Әлемдік және дәстүрлері діндер әкілдері «басқаның тылсым саласына баса кәктеп кіруден саналы түрде бас тартуды» адамзаттың басты мұраты етіп қойды. Мақаланың түйіні: барлық діни конфессиялар кейбір айрмашылықтарына қарамастан жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделген, наным-сенімнің астарында Қасиетті кітаптардағы уағыздар (догматика) жатыр.

Кілт сөздер: дін, ұлттық код, діндарлық, жалпыадамзаттық құндылықтар, рухани жаң

Рассматривая религию как один из факторов духовного кода, идентичности, автор подробно рассматривает понятие «религиозность»: ее признаки, проявления, критерии, ее социальные, демографические, этнические аспекты. Религиозность измеряется трансформацией общечеловеческих ценностей в действия, поведение и поступки каждой отдельной личности, социальной группы. В статье анализируется воспитательное значение таких ценностей как жизнь, духовная чистота, семья, преемственность поколений, охраны природы. Гуманизацию межнациональных отношений автор рассматривает как особую сферу духовной жизни. Любой человек вступает в общение с «чужим». Есть определенные нравственные границы оценки своего «своим», другого «чужим», или «другим». Амбициозность, высокомерие, эгоизм, господствующие веками, делают человека слепым орудием национального самомнения. Это реально и сегодня. Мировые традиционные религии главной заповедью человечества считают «отказ от навязывания своих ценностей другим». В заключении статьи делается вывод о том, что все мировые религии, несмотря на некоторые различия, имеют общие принципы и универсальные ценности и идеалы, которые являются золотым правилом человеческого общежития.

Ключевые слова: религия, духовный код, религиозность, общечеловеческие ценности, духовное возрождение.

Considering religion as one of factors of a spiritual code, identity, the author in detail considers the concept "religiousness": its signs, manifestations, criteria, its social, demographic, ethnic aspects. The religiousness is measured by transformation of universal values in actions, behavior and acts of each individual, social group. In the article the educational value of such values as life, spiritual purity, family, continuity of generations, conservation is analyzed. The author considers the humanization of international relations as the special sphere of spiritual life. Any person enters communication with "a stranger". There are certain moral borders of assessment of the friend as "a friend", another as "stranger", or "alien". Ambition, arrogance, egoism dominating for centuries make a person the blind tool of national self-conceit. It is also true today. World traditional religions consider the main precept of mankind "refusal of imposing the values on others". The author concludes that all world religions, despite some distinctions, have common principles and universal values and ideals which are the golden rule of human community.

Key words: religion, spiritual code, religiousness, universal values, spiritual revival.

Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы жаһандандудың қайшылықтары мен оңтайлы тұстарына бейімделе отырып, Қазақстан қоғамының рухани қасиеттерінің тағдыры тәңірегінде ой толғайды. «Әжептәуір жаңғырған қоғамның әзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады, - дейді Н.Назарбаев, - жана тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодын да сақтай білу» [1]. Код сөзі кәп мағыналы. Ұлттың рухани коды дегеніміз, меніңше, ұлтты ұлт ететін құндылықтар. Қазақтың рухани коды қазақы ислам мен ұлтымызға тән әдет-ғұрып –

дәстүрлердің үйлесуінде. Діннен айырылған ұлт дүбәре, әзінің ұлттық бейнесінен, рухани тұлғасынан айрылады. Ал дін ұлттық идеядан, салт-дәстүрден күш-қуат табады.

Исламға негізделген ұлттық дәстүр ықпалды идеологиялық құбылыс, тәрбиелік қызмет атқарады, ұлттың байырғы ата-баба негізіне орнығуына, түп тамырының жандануына, өзін-өзі тануына жол ашады. Әкініштісі, осы байланыс отарлау заманында үзілмегенмен әлсіреді.

Социализмнің ыдырауы барлық діндерге жол ашты. Ал адамдардың дінге оралуы, дінді қабылдауы, діндарлығының қалыптасуы мен орнығуы барлық постсоветтік кеңістікте өте күрделі.

Діндар дегенді қалай түсінуге болады? «Алладан басқа (тәңір) жоқ, Мұхаммед оның елшісі» - мұбәрак қағиданы тілімен айтып, көңілімен бекіткен адам ислам дінінде болып саналады.

Діндарлықты жеке адам мен әлеуметтік топтың санасының, мінез құлқының, адамдармен қарым-қатынасының дін тұрғысынан қасиеттері деуге болар. Діндарлықтың басты белгісі-діни сенім, барлық іс –амалды дін тұрғысынан бағалау. Діндарлықтың бір жағы - Жаратушыға жеке-дара құлшылық ету болса, екінші жағы- құлшылықтан тыс амалдар: діни бірлестіктер мен мемлекет қарым-қатынасы, ғылыми ізденістер, конфессияаралық диалог, миссионерлік қызмет, діни оқу орындарының қызметі, діни кітаптар шығару, тағы басқа қызметтер. Сонымен бірге ғибадатханаларды күту, қызметін қамтамасыз ету, әлеуметтік қызмет, қайырымдылық.

Адамдардың жынысына, жасына, біліміне, әмір сүретін ортасына байланысты дінге кәзқарас біркелкі емес. Ер адамдар мен әйелдердің діндарлығы, ішкі жан дүниесі ерекше. Әйелдер, мысалы, ерлерге қарағанда дінді өте нәзік сезіммен қабылдайды, әйел адам азапты, мехнатты басынан кәп кешіреді: бала кәтеру, босану, бала тәрбиесінде де ананың орны бәлек. Басына үрей, жалғыздық, ренжу, қайғы түскен әйел жұбаныш, үмітті, кәңіл тыныштығын құдайға сенуден табады. Адамның қартаюы-терең де күрделі кезең, сонымен бірге ол табиғи жағдай. Кәрілік пен жалғыздық, мүгедектік, әлеуметтік мәртебесінің төмендеуімен сый-құрметтің азаюы, дәрменсіздік пен қатарларының сиреюі, әлімнің жақындауы адамның жан дүниесіне үлкен әсер етіп, діндарлыққа икемдейді, әкіну сезімін де тудырады. Ғалымдар «зейнеткерлік діндарлық» деген топты әдейі бәліп айтады.

Жасанды діндарлық кәріністері де баршылық. Ысырапшылдық, әртүрлі киім киіп, сырт бейнесімен мұсылман болып кәріну (сақал, орамал, қысқа шалбар), бәлектену, өзін зор мұсылман, басқаларды кем санап әркәкіректік таныту, уақытша неке, кәп әйел алу сияқты осы жат қылықтар, мұсылман боламын деген еліктеуден туған. Жасанды діндарлықтың ең қауіпті түрі діни әшпенділікті, алауыздықты, зорлық-зомбылықты қоздыратын кәзқарас. Ол

адамдардың өміріне, денсаулығына, таза дін жолын ұстануына, жеке бостандығына қауіп төндіреді. Діндарлықтың әлшемдері көп.

«Мешітке бару шынайы діндарлықтың белгісі бола алмайды» дейді бірқатар ғалымдар. Айталық, мешіті жоқ алыстағы ауылда тұратын, бес уақыт намазын қаза етпейтін, оразасын ұстайтын, қайырымдылық жасайтын, білгенінше Құран аяттарын оқитын, немелерелерін тәрбиелейтін ата мен әжені, ана мен әкені діндар емес деу орынсыз. Халықтың діндарлығы статистикалық деректермен, діндегілердің санымен де, мешіт пен шіркеулердің көбеюімен де әлшенбейді.

Діндарлық пен имандылық ұғымдары кейде бір-біріне мазмұндас, мағыналас болғанымен, түпкі мәндері үйлесе бермейді. «Ислам» энциклопедиялық анықтамалығында «имандылық-адамның қоғамдағы, күнделікті өмірдегі іс әрекеттерін белгілі бір қалыпқа түсіретін ішкі рухани реттеуші қадір-қасиет, адам бойындағы адамгершілік, ізгілік кісілік белгісі» делінеді [2]. Иmandылықтың өз шарттары мен талаптары бар, ол иманнан, Алла Тағаланың әсиетіне және оның елшісі Мұхамед Пайғамбардың айтқандарына сену, имандылық, мұсылманшылық шарттарын байланыстыра қарастыру. Діндар адамдардың барлығы иманды емес, бірақ иманды адамдардың барлығы діндар. Діндар адам іздену нәтижесінде барып имандылыққа қол жеткізеді. Өмірде адам талай азғырып әкететін эззілдің күштерінен, арбап-алдаудан, кінәдан, шарықтап әсу мен жеңілуден, тарихтың, өмірдің қатал сынынан өтеді. Өмірдің осы қайғылы да қуанышты кезеңдерінде биік адамгершілікте болу, имандылықты сақтау зайырлы қоғамда жоғары діндарлықтың жалпы әлшемі болады.

Сенім адамның барлығына тән қасиет, бірақ сенімнің түпқазығы неде? Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табыста жаңғырудың маңызды алғы шарттарына айналдыра білу қажет» [3]- дейді. Барлық әлемдік діндерге ортақ, кемелді болуға тәрбиелейтін, қазақтың де рухани кодына сінген, діндарлықтың біраз алтын қағидаларына назар аударарлық. Кез келген діннің негізгі адамгершілік қағидасының бірі - адам өмірінің баға жетпес құндылығы: «Бейкүнә адамды өлтіруші болма!» деген барлық діндердің де әсиеті.

Діни әсиеттерде мынадай бір уағыз айтылады. Өмірі қастандықпен үзілген адамды күнәләрі үшін сазайын тартты деп есептеуге болар. Оның зорлықпен өмірден кетуі орынды дейтіндер табылар. Бірақ бұл мәселенің екінші жағы бар. Егер тіпті сол адам өмірден қиянаты үшін әлсе де, оның өтелмеген кінәсін оның ұрпақтары өтейді. Кісі өлтіруші де бір отбасының, түгел әулеттің тағдырына араласып қойған жоқ, сондай-ақ өзіне, өз әулетіне, тегіне зиян келтірді. Оның ұрпақтары да оның қылмысына жауап береді, өтейді.

Ғалымдар адамның ДНК-сында оның ауруға бейімділігі туралы ақпарат сақталады дейді. Мүмкін тіпті оның ата-бабаларының адам өлтіруге бейімділігі сақталуы мүмкін. Ал адам өлтірмеген адамның ұрпағында ондай із қалмайды. Сондықтан кісі өлтіру жерде зұлымдықты көбейтеді.

Әлемдік және дәстүрлі дін лидерлерінің IV съезі «дін және әйел», «дін және отбасы», қазіргі заманғы сын тегеуіріндер туралы мәселені әдейі отырыста талқылады. Қай дін де отбасын мейірімнің, махаббаттың ұясы деп қарайды. Отбасының бүгінгі мен келешегі адамзатты ойландырып отыр. ХХІ ғасырдың басында бір мың адамға есептегенде АҚШ-та - 4,7, Украинада - 4,0, Ресейде - 4,5, Эстонияда -3,1, Финляндияда - 2,7, Қазақстанда - 2,9, Өзбекстанда - 0,8, Өзірбайжанда - 0,7, Тәжікстанда 0,4 неке бұзылады [4].

Еуропада балалардың 30 пайызы некеге тұрмағандардан туады. Ажырасудың салдарынан соншалықты баланы жалғызбасты ата-аналар тәрбиелейді. Статистика бойынша АҚШ-та балалардың тек 50 пайызының не әкесі, не анасы бар. Әйелдердің құқының кеңеюі отбасына ананың, әйелдің қоғамдағы орнына көзқарасты өзгертті. Бала туудың азаюы ел халқының азаюына, қартаюына соқтырды. Аға ұрпаққа деген құрмет азаяды. Жалғызбастылар көбейеді. Дін отбасылық мәселелерге және ұрпақтардың жаңару мәселесіне атүсті қарай алмайды. Қазақстанда некесіз туған балалардың соны 80 мыңға жетті. Жасанды түсік жасау 150 мыңнан 400 мыңға жеткен. 182 700 қыз отыздан асса да әлі тұрмыс құрмаған [5].

«Зинақорлықтан аулақ болыңыздар!». Зинақорлық адам өлтіруден кейінгі ауыр қылмыс. Адамдар «махаббат формуласын» іздеп таба алмауда. Егер мінездері ұқсас адамдар некелессе, бақытты болады дейді. Енді біреулер, антиподтар, мінездері қарама-қарсылар некелессе, бір-бірін толықтырады дейді. Қалай болғанда да некеде адамдар жағымды қасиеттер табуға тырысады. Ең бастысы ұрпақ жалғасады. Ең қызығы бала көп болған сайын бабаларымыздың күнәсі бөлініп жеңіл әтеледі, жағымсыз құбылыстар аз болады.

«Зинақорлық жасама!» дегенде тек жасырын не ашық ашыналық әрекеттер, шытырман оқиғалар меңзеліп отырған жоқ. Мәселеге кеңірек қарау жән. Өмірге келген ұрпақ әке мен ананың тектерінің қосылуынан. Екі тектің таза сақталғаны оның әлеуетін арттырады.

«Зинақорлықтан сақтану» бізді ерекше жауапкершілік туралы, жақын кәңілdestiң салдарынан ойлануды ескертеді. Өз тағдырың, өз тегіңнің тағдыры, адамзат тағдыры туралы ойлан!, - дейді абыздар.

Еркек пен әйелді табыстырған махаббат қайда кетті? Абзалы ата-бабасының зинақорлықтан сақтану деген әсиетін бұзғанынан, дұрыс шынайы махаббатқа бейімді болмағанынан. Махаббат пен өмірге келген ұрпақ бақытты, тек анасы мен әкесі үшін ғана

емес, тегі үшін емес, адамзат үшін. Махаббат пен өмірге келген ұрпақ, әкесі мен анасының махаббатын алу аясында тәрбиеленуі керек. Себебі олай болмаса, ол бала өмірден әкенің, я ананың махаббатын ала алмайды, күннен күш ала алмаған, жайқалмаған өсімдік сияқты. Екі ата-анасының бірінен айырылған баланың тағдыры нешік? Бұл өсиет келісіммен байланысты.

Қолың таза болсын, ұрлық қылма! Тумысымыздан біз өртүрлі жағдайдамыз. Біреу бай, біреу жарлы отбасында туады, өмірде өртүрлі жағдайда қалыптасып жетіледі. Біреу игіліктерге, дүние-мүлікке қол жеткізеді, біреу барлығын үнемдеп, бір тиын шығын жасамайды. Осылай байлықтың да, кедейліктің де «тестісінен» өтеміз. Бүгін ақшаның жүрмейтін жері жоқ. Ақша материалдық игілік қана емес, ол өмірдің қуаты, тірегі. Ақша болмаса, азығың да жоқ, азығың болмаса күш-қуатың да жоқ. Тонаушының қолына түссе, өркім де барынан айырылып, бейшара болып қалады. Тонаушы өміріңізді алмағанымен, өміріңізді қиындатады. Ұры тонаушы да сенің өміріңе, тағдырыңа араласады, бөлені, бақытсыздықты көбейтеді. Бірақ ұры қастандықты біріншіден өзіне жасайды. Әрине, мұқтаждық ұрлыққа да итермелер, бірақ оны ақтауға бола ма!? Кедейлік, мұқтаждық та тазалыққа сын. Егер ол сыннан өтпесе, еті үйреніп, қанға сіңіп ұрпақтарына да жұғар. Егер адам қызғанбай, ызаланбай, қажымай, кедейлікті сабырлы қабылдаса, оның ұрпағы да таза болады.

«Ұрлық қылма» деген өсиетті орындау біздің дүниеге, ақша деген көзқарасымызға байланысты. Ақшаға тәуелділік бірте-бірте оның құлы етуі мүмкін. Мұқтаждық, кемтарлықпен адамның ақшаның ықпалына икемделуі не икемделмеуі тексерімді сыналады.

Бүгін ақшаның беделі өсіп тұрған заман. Жеке адамның беделі, мәртебесі оның ақшасымен өлшенетін болды. Ақша болмаса, тіпті өмірің де құнсыз, емделе алмайсың. Адамдардың қарым-қатынасы да ақшаға байланысты. Бай-байға, сай-сайға құйып жатыр. Жаңа байыған біздің байлар жақын - жуығымен емес, өзі сияқты байлармен араласады. Ақшамен тіпті құдаймен сыбайласам деп, мешіт салады. Мешіт - құдай үйі, салған екенсің, мемлекеттің тіркеуінен өт десе өтпейтіндер болған.

«Ұрлық қылма» деген өсиетті тек тікелей қалтаға түсіретіндерге байланысты айтпаймыз. Ол салықтан жалтаратындар, тендерден ұтатындар, ол халықты қанап, еңбек ақысын аз төлеп, өзіне көп табыс табуға тырысатындар, жетімнің байлығын жейтіндер, табиғи байлықты сатып байып жатырған өзіміздің азаматтар, бір сөзбен айтқанда өз игілігін ұрлық, қулықпен табатындар, алдауға төселгендер.

Біреулер өртүрлі жолмен байып жатырғанда қазіргі заманғы әлемде аш және жоқ-жітік адамдар азаймай отыр.

Бүгінде БҰҰ мәліметтері бойынша, 700 миллион бала мен жасәспірім кедейшілік жағдайында өмір сүруде. Тағы 150 миллионы - тастанды балалар. Мектептердің болмауынан 100 миллион баланың білім алуға мүмкіндіктері жоқ. 10 миллионы дәрі-дәрмек жетімсіздігінен зардап шегуде. Әлеуметтік қолайсыздық, ал одан кейін қылмыстың, әлеуметтік дүрдараздықтың, терроризм мен экстремизмнің бастапқы ортасы да міне осы.

10 миллион дерлік бала жыл сайын бес жасқа жетпестен, оның үстіне емдеуге болатын аурулардан шетінеп жатады. Әлемде 30 миллионнан астам адам ВИЧ-инфекциямен ғұмыр кешуде, ал олардың 3 миллионының ғана терапияға қолы жетеді екен. Адамзатқа жаза секілденіп жаңа эпидемиялар пайда болуда, ал олардың алдында ғылым әзірге әлсіз болып тұр [6].

Кедейлер мен байлардың арасындағы алшақтық геометриялық прогрессиямен ұлғайып барады. Ал осындай кезде миллиардтан астам адам күніне 1 доллардан аз қаржыға тірлік кешуде.

Саясаткерлер көбіне қақтығыстарды діни себептермен байланыстырады, негізі бұл жеңіл түсінік. Діндер мен ұлттар арасындағы жанжалдар мен қарама-қайшылықтар делініп жүргендердің көбі мемлекет пен экономикалық топтар арасындағы, нақты саясаткерлер арасындағы жанжалдар болып келетіндігіне әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлері баса назар аударды.

Жалған куәгер бола ма? Сәз - құдірет, сәз арқылы біз адам, қоғам, уақиғалар туралы мәліметтер аламыз. Біз бір кезде болған уақиғалар туралы жалған айтсақ, оның салдары бүгінгі мен ертеңгіге әзінің зиянды ықпалын тигізеді. Біз өткенге ғана қиянат жасамаймыз, сонымен бірге бүгінгі мен ертеңгіні бұрмалаймыз. Алдыңғы әсиеттер сияқты жасалған сәз арқылы адамдардың, тіпті адамзаттың тағдырына араласамыз. Қазақ Ресейге өз еркімен қосылды деген жалған ойға, қанша ғалымдар, жазушылар, жалған куәгерлер еңбектер жазды. Ол біздің мәдениетімізге, ойлау жүйемізге үлкен кесірлер әкелді. Санамен бірге «ант-су ішпе» деген әсиет тағы бар. Әсіресе ертеңгі күн туралы кесіп-пішіп айтпа, «Бақыттымын» деме, «Бүгін осы сәтте бақыттымын» де, ертеңгі күн болашақтың, тағдырдың қолында. Сондай-ақ, адамға қысым жасап, мәжбүрлеп уәде алуға болмайды. «Сен қазақсың, сондықтан мұсылман болуың керек» дегеннен гәрі, «сен мұсылман болғандықтан әзіңнің тегіңді, ұлтыңды сыйлайсың» деу орынды, адамның жүрегіне жол тауып икемдеу жән. Жалған куәгерлікке, екінің бірі айтатын жаттанды, үйреншікті пікірлерді айта салу, ел арасына тарату, өтірік-әсекке үйір болу да жатады. Бұрмаланған сәз, ұлттар мен діндер арасына жік салады.

Әлемдік және дәстүрлі діндердің екінші съезінде Н.Назарбаев «барлық ұлы рухани ұстаздар әркәкіректіктің, бәрін де білемін деген әзінен басқаны менсінбейтін менменшілдіктің айрықша қауіптілігі туралы айтқанын» еске салды.

Біздің үзілді-кесілді «мен білемін» деген ойдан, тарихқа қиянат жасаудан аулақтанып, кәптің бірі болып қаңқу, алып-қашпа сөзге үйір болмай, жеке басқа табынбай, ақиқатты тануымыз жалған куәгерліктен сақтайды.

Әке мен ананы құрметтеу. Ата-ананы құрметтемеу неден туады? Мүмкін, шамадан тыс талап, әділетсіздік, болмаса бала жағдайына бей-жай қараудан болар. Дегенмен, бұл ниетті орындамау әзімізге әзіміз ор қазумен, әзіне-әзі қол салумен бірдей.

Әзімен туыс емес адамдармен ренжісу, ашу-ыза алмасумен, өзара араздасумен шектеледі. Ал қандас адамдардың бір-бірімен араздасуы екі жақтың да бойындағы қанның қуатын бүлдіріп, олардың тегіне әсер етеді, оның зардабы бірнеше еселенеді. «Атаңа не істесең, алдыңа сол келеді» деп қазақтың айтатыны осыдан. Егер ата-ананы сыйламау ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, бұл тұқым қуса, сол әулеттің табиғаты бұзылып, тұқымы азғындайды. Бұл қудалау бүгін біз «әркениетті ұлттар» деп атайтын еуропалықтардың басында бар. Демек ата-ананы сыйлау жай ғана сыйластықтың, әнегелі тәрбиенің белгісі ғана емес, адам эволюциясының, әлем дамуының бағытын білдіретін шарт, заңдылық.

Әдетте адамға табиғаттан сақтану түйсігі берілген дейді. Олай болса біз неге әзімізге әзіміз зиян келтіреміз. Ата мен ананы құрметтеу түйсігі қайда кетті?

Басты себеп біз, адамдар, әлі де Алланы да, адамды да сүюді білмейміз. «Соғыс майданында атеистер жоқ» деген сөз бар. Жаныңа қауіп тәнгенде Алланы да, ананы да аузыңа аласың, кейін аман қалған соң ұмыта бастайсың. Ата-ананы сүюмен бірге сен өзінді сүйесің, басқа да ұлтына, дініне қарамай аналарды сыйлайсың, адамгершіліктің биігіне кәтерілесің. Бірақ оны эгоистік, әзімшіл есептермен шатастырмау керек. Ананы сүю басқа да адамгершілік қасиеттерге жетелейді.

Өзгені өзіндей **сила**. «Жер бетінде алшаңдама, таяғыңмен жерді оя алмайсың, биік таулармен теңесе алмайсың» [7].

Кез келген адам «әзгемен» қарым-қатынас жасайды. Адамзат баласы арғы тегі, ата-бабалары ортақ рулас адамдардың да әздерін «әзім» деп, басқаны «бәтен» деп қабылдауының да шегі бар. Дегенмен адамдар арасында неге бірлік жоқ, астамшылық, менмендік, тәкәппарлық та адамдар бойында бар және ғасырлар бойы адамдар сол мінездің тұтқынында. Бүгін де солай. Әлемдік және дәстүрлері діндер әкілдері «басқаның тылсым саласына баса кәктеп кіруден саналы түрде бас тартуды» адамзаттың басты мақсаты етіп қойды. Ұлтаралық, дінаралық қатынастар менмендік, басқа жерлерді жаулап алуға, басқа халықтарды күштеп бағындыруға, отарланған елге отарлаушы ұлттың халқын жер аударуға

әкеледі. Қомағайлықтың, тойымсыздықтың да сұрауы болады. Ұлт-азаттық қозғалыстар кәптеген ұлттарды тәуелсіз мемлекетке қол жеткізді. Енді қараңыз: 25 отарланған елдерде тұратын орыстар тарихи отанынан жырақ жағдайда әмір сүріп жатыр. Бұл Ресейдің де, орыстар тұратын жас мемлекеттердің, соның ішінде Қазақстанның да бас ауруы. Отарлаумен қатар халықтар бір-бірін әлтіріп қана қойған жоқ, қанды уақиғалар, халықтың тарихы жадында сақталып келеді. Енді ол жараны немен жазамыз деп біз ойланудамыз, жазуға тырысудамыз.

Біз бүгінгі әркениеттің игіліктерінен бас тартқымыз келмейді. Таза үйде тұрып, таза тәсекте жатып, таза киім кигіміз келеді. Неге рухани тазалыққа ұмтылмаймыз? - деп сауал қояды дін қайраткерлері. Сүю қабілеті адамға болмыстан дарыған дейді діни уағыздар, ол аналық махаббат пен әйелдің махаббатынан кәрінеді. Ол тіпті жануарларда да бар дейді ғалымдар.

«Махаббатпен жаратқан адамзатты, сенде сүй ол Алланы жаннан тәтті...» дейді Абай. Демек мәселе махаббатқа тірелген. Абай үшін Алланы сүю - адамның жеке басын қастерлеу, адамгершілік қағидаларды басшылыққа алу, өзінді өзің тазалау, өз ортаңды сүю, үйлесім табу, Алланың қасиетін тану.

Бұл жолға адам қалай түспек, санасы қалай сәулеленбек? Бұл сауалға Елбасы мақаласында «Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түрлетіміз күшейтуіміз керек» - деп жолсілтейміз. «Үйге кірген жыланға да ақ құйып шығарады» - дейді қазақ. Жыланды адамның әлтіруіне де, оны ұрып, соғып қууына да болады, сондай-ақ басына ақ сүт, айран құйып ырым жасаса, өзі үйден шығып кетеді. Қастық ойлайтын дұшпаныңа құрмет кәрсетіп шығарылса, арамдыққа бара алмауы мүмкін. Тазарудың жолы - жақсылық ғана емес, жамандық жасағанға да жақсылық жасау, осы қағиданы әсіресе, жастардың бойына сіңіру білім мен тәрбиенің мақсаты.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Назарбаев Н. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // Астана, 2017. - 4 б
2. Ислам Энциклопедиялық анықтамалық // Алматы, 2010. - 212 б
3. Назарбаев Н. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // Астана, 2017. - 3 б
4. А. Айталы «Дін және діндарлық» // Алматы, 2017. - 133 б
5. Айталы А. «Дін және діндарлық» // Алматы, 2017. - 134 б
6. Айталы А. «Дін және діндарлық» // Алматы, 2017. - 136 б
7. Құран, 17 сүре.

МРНТИ 141.78

СЕНКЕВИЧ Г.А.¹

*¹Днепровский Национальный университет им. Олеса Гончара,
г. Днепр, Российская Федерация*

ИЗМЕНИЛАСЬ ЛИ ФИЛОСОФИЯ ПОСТМОДЕРНИСТСКОГО КРИТИЧЕСКОГО РОМАНА И ПОЧЕМУ ПЕРЛИГОС ИСКЛЮЧАЕТ ПЕРОДЁРА?

В основу предложенного дискурса автор помещает суждение о том, что явление жанрового смешивания как один из элементов концепции постмодернизма не должно рассматриваться как отступление от литературной нормы в художественном произведении. В некоторых случаях (когда текст движет автором, поглощая некоторые второстепенные фрагменты) такое произведение может оказаться для читателя более востребованным, нежели произведение, написанное по классическим законам жанра. Используя общепринятую научную концепцию постмодернизма как явления, теорию «духа времени» Ж.-Ф. Лиотара, «который может выражать себя во всевозможных реактивных или даже реакционных установках или утопиях, но не существует позитивной ориентации, которая могла бы открыть перед нами какую-то новую перспективу» [Иностранная литература, 1994], автор берёт на себя смелость возразить всемирно известному писателю по поводу его оценки своего нового критического романа.

Ключевые слова: литературная норма, интертекстуальность, смешение жанров, вторичность, текстовая категория.

Автор ұсынып отырған дискурс негізіне сүйене отырып, жанрларды араластыру жаңашылдық концепциясының бір элементі ретінде емес, әдеби шығармалардың әдебиет нормасынан шегінісі ретінде қаралуы керек. Кей жағдайларда мұндай шығармалар оқырман үшін сұранысқа ие болады, ол классикалық заң жанрында жазылуы мүмкін. Жаңашылдықтың жалпыға ортақ ғылыми концепциясы, Ж.-Ф.Лиотардың «уақыт рухы» теориясын қолдану, «Реактивті, тіпті реакциялық қондырғыларда өзін көрсетуге, бірақ алдымыздан қандай да бір жаңа мүмкіндіктер ашуға позитивті оң бағдар жоқ» [Шетел әдебиеті, 1994], автор әлемге танымал жазушының жаңа критикалық романы бойынша батыл сыни көзқарасын көрсетеді.

Кілт сөздер: әдебиеттік норма, интертекстілік, жанрдағы араластыру, мәтіндік категория

The author exercises judgment that the phenomenon of genre mixing as one of the elements of the concept of postmodernism should not be considered as deviation from the literary norm in the work of art. In certain cases (when the text drive the author, absorbing some minor fragments) such work can be more popular with the reader, than the work written under classical laws of the genre. Using the standard scientific concept of postmodernism as the phenomenon, J. E. Liotard's theory of "spirit of the age", "which can express itself in various jet or even reactionary statements or utopias, but there is no positive orientation which could offer us some new prospect" [Foreign literature, 1994], the author undertakes the responsibility to object to the world famous writer concerning his assessment of the new critical novel.

Key words: literary norm, intertextuality, mixture of genres, secondariness, text category.

В основу предложенного дискурса автор помещает суждение о том, что явление жанрового смешивания как один из элементов концепции постмодернизма не должно

рассматриваться как отступление от литературной нормы в художественном произведении. В некоторых случаях (когда текст движет автором, поглощая некоторые второстепенные фрагменты) такое произведение может оказаться для читателя более востребованным, нежели произведение, написанное по классическим законам жанра. Используя общепринятую научную концепцию постмодернизма как явления, теорию «духа времени» Ж.-Ф. Лиотара, «который может выражать себя во всевозможных реактивных или даже реакционных установках или утопиях, но не существует позитивной ориентации, которая могла бы открыть перед нами какую-то новую перспективу» [1], автор берёт на себя смелость возразить всемирно известному писателю по поводу его оценки своего нового критического романа.

Роман «Божественные черви» был издан в начале 2017 (Харьков, издатель Мачулин) года как своеобразная творческая реакция на роман Владимира Войновича «Малиновый пеликан», увидевшего свет годом ранее, издательство «Эксмо». Сюжетные линии обоих произведений и схожи, и различны. Оба романа автобиографичны, в обоих случаях подвергается резкой критике политическая система соседей-стран, долгое время исповедовавших одинаковую идеологию. И в «Пеликане», и в «Червях» с авторами-главными героями происходят приключения и всевозможные метаморфозы, они посредством схожих приёмов воспринимают и трактуют печальную действительность, разоблачают ложь и несправедливость, используя неодушевлённые в природе организмы, так, что, в конце концов, читатель постепенно приходит к мысли о преступной природе вождизма - наследия советских времён.

Достойный продолжатель традиций Салтыкова-Щедрина, Зощенко и Булгакова, Владимир Войнович, как и положено мировому Классику, поднимает в своём романе целый пласт проблем, главная из которых – тоталитаризм. Установленный Путиным-Перлигосом авторитарный порядок не ограничивается рамками издевательства над собственным народом, имперские амбиции заигравшегося полубога-полулидера-полуживотного (высиживает яйца) распространяются на соседнее государство, которое подаётся Классиком исключительно как жертва.

«Человечек стоял перед удивлённым народом, обводил всех оловянными глазами, а потом хо сказал: «Замочу!»...народ в маленьком человечке сразу признал человека большого и взревел от восторга» - данная короткая словесная зарисовка в полной мере характеризует отношение ПЕРвого ЛИца ГОСУдарства к своему терпеливому и податливому народу. Владимир Николаевич борется в своей антиутопии с горем патернализма русской истории, в результате которого народ безответственно передоверяет свою судьбу «маленьким человечкам в серых френчах». Народ России превращён в послушное быдло,

довольствующееся самым малым. Он молчит и ропщет, все действия Перлигоса оправданы с точки зрения раболепского доверия прозорливой политике вождя.

Украинская тема мастерски, в свифтовской манере, изображена в главе «Мы и гренки», когда герой видит сон о «Гренаше». «Вежливые люди» в это время добровольно присоединили её к империи Перлигоса (наяву оказалось – Крым): «...вежливые человечки, пока я спал, переделались в зелёное, высадились в Гренландии и устроили флэш-моб с целью защитить остров от датской фашистской хунты, собиравшейся устроить поголовный геноцид гренландцев, которых мы любовно называем гренками». «Киевская хунта», «распятые мальчишки» - метафоры, ставшие печальными афоризмами – набивают у читателя оскомину отвращения к идеологическим штампам тоталитарного строя. То, чего и добивался Мастер.

Автору «Божественных червей» показалась совершенно оправданной сатира в адрес Перлигоса, однако он не совсем согласился с «жертвенностью» по отношению к украинцам, одна часть из которых как раз принадлежит к правящей элите, вторая – к коррумпированному до мозга костей чиновничеству. С ними не справились ни Майдан, ни добровольческие батальоны, ни европейская общественность, щедро финансирующая задекларированные демократические перемены. Поэтому главный герой совместно с Пиявкой, присосавшейся к его ноге, изобличает лицемерных политиков, а заодно и предлагает своё видение переустройства украинского общества. Пиявка – друг, советчик, визирь. В отличие от зловредного Клеща она не только учит, но и воспитывает. В итоге справедливость торжествует, и на смену предателю нации Перодёру (укр. – перша особа держави) приходит справедливый правитель – главный герой.

В начале романа автор открыто благодарит Классика и сознаётся, что некоторые элементы он сознательно позаимствовал из «Пеликана» (как-никак подхватил тему!). В «Божественных червях» использованы определённые статистические данные и материалы коллег-журналистов.

Ещё до выхода в свет романа свежее произведение согласился прочесть Классик, но в итоге оценил его невысоко - как с точки зрения жанрового соответствия, так и по причине вторичности (читай – заимствования). Дословно его мнение о романе звучит так. *«Я Вашу рукопись прочел. В ней есть много интересных фактов о сегодняшней Украине известных мне и неизвестных. Мне был любопытен ход Ваших рассуждений и сделанные выводы. Но все-таки это не художественное произведение, а, скорее, публицистика и статистика, слегка закамуфлированные под аллегорическую сатиру и антиутопию. А то, что Вы скалькировали Ваших Перодёров с Перлигоса и вовсе делает все сочинение вторичным. Короче говоря, оно мне не кажется слишком удачным».*

С одной стороны, Владимир Войнович соглашается, что не совсем осведомлен об украинской «политической кухне», но с другой как опытный литератор делает два существенных упрека – вторичность и смешивание жанров, которое многие исследователи-литературоведы называют интертекстуальностью, являющуюся одним из главных признаков постмодернизма.

Ролан Барт сформулировал понятие «интертекстуальность» следующим образом: «Каждый текст является интертекстом: другие тексты присутствуют в нем на различных уровнях в более или менее узнаваемых формах: тексты предшествующей культуры и тексты окружающей культуры. Каждый текст представляет собой новую ткань, сотканную из старых цитат. Обрывки культурных кодов, формул, ритмических структур, фрагменты социальных идиом и т. д. - все они поглощены текстом и перемешаны в нем, поскольку всегда до текста и вокруг него существует язык. Как необходимое предварительное условие для любого текста интертекстуальность не может быть сведена к проблеме источников и влияний: она представляет собой общее поле анонимных формул, происхождение которых редко можно обнаружить, бессознательных или автоматических цитат, даваемых без кавычек» [2].

Буквально понятие интертекстуальность означает «включение одного текста в другой» [3]. При этом любое художественное произведение может выступать как в качестве метатекста (текста с включениями из других текстов), так и в качестве прототекста (материала для создания новых текстов).

Когда писался роман «Божественные черви», автор, признаюсь, совершенно не думал ни о чистоте жанра, ни о жанрах вообще, он старался аргументированно и бесповоротно убедить читателя в правильности позиции своего героя – с применением соответствующих стилистических художественных средств. В первую очередь – иронии. То есть, на горизонте существовала некая цель, а дорога к ней лежала через яркий и убедительный контент. Текст. Какой текст может быть более всего убедительным? Только тот, который содержит в себе факты и цифры. Отсюда публицистика и статистика.

Журналистика радиостанции «Свободная Европа» Евгения Погор написала множество материалов, которые идеально подходят под определение «интертекст», в социальных коммуникациях это явление называется «фиче». «Это жанр, который находится на границе между репортажем, расследованием и портретом. Вне всякого сомнения, это не описание событий. Одно из определений гласит, что «фиче» является материалом, в котором определенная проблема рассматривается обстоятельно. В других источниках говорится, что это жанр, предназначенный развлекать за счет сайдбаров и хроники происшествий. В

некоторых редакциях, такого рода статьи называют «наполнителями», - поясняет она особенность нового медиа-продукта. [4].

Публицист Александр Колесниченко в своей книге «Прикладная журналистика» пишет о том, что среди журналистов-практиков бытует мнение, что о жанре текста в период создания автор не задумывается, в силу чего тот складывается автоматически, сам по себе. На самом деле, изначально поставленная цель и интуиция как составные части творчества, являются направляющими звеньями при создании целостного журналистского текста: текст вбирает в себя необходимые жанровые элементы, подчиняясь логике развития мысли автора [5].

В обоих случаях специалисты в области массовой коммуникации говорят, что первичен контент, жанры – вторичны. Это не мода, это удовлетворение требования читателя, который является главным потребителем информационного продукта. Чем же отличается читатель газет и интернет-текстов от любителей такого литературного жанра как «политическая сатира»? На взгляд автора статьи, ничем.

Помнится, в эпоху соцреализма широкую популярность приобрёл роман-поэма «Молодая гвардия» А. А. Фадеева. Александр Твардовский ее жанровые особенности характеризовал следующим образом: «Жанровое обозначение «Молодой гвардии» А. Фадеева «роман» с успехом можно было бы заменить обозначением «поэма», так много там поэтических элементов: лирические отступления, монологи, общая приподнятость тона, - пафос прямого авторского высказывания и т.д.» [6]. Ещё ранее жанровое смешивание рассматривалось не как отступление от правил, а как его «смещение». Учёные в этой связи придумали термин – «жанровый диапазон», отражающий в себе художественное поле, в рамках которого протекают процессы «смещения» жанра.

Если автор статьи не прав, утверждая, будто смешивание жанров – это нормально, то значит, философская концепция постмодернизма претерпевает изменения, о которых «широкой публике» ничего не известно. Насколько это утверждение верно, судить участникам дискурса.

О вторичности. Исследователь В. Б. Шкловский, подчеркивая вторичность всего литературного творчества, пишет: «Настоящее созидание - вещь редкая, создавать нечто дотоле неслыханное есть дар особый и удивительный. То, что кажется нам новым созиданием, обычно составлено из того, что уже было ранее; но способ компоновать делает его в какой-то мере новым; да ведь и создавший первым тоже лишь компоновал свой сюжет, свою картину из того, что уже было, - в опыте, в мыслях, в воспоминаниях, из того, что он читал или слышал» [7].

Мысль о вторичности литературы мы находим также в высказывании мексиканского поэта и переводчика, лауреата Нобелевской премии О. Паза: «Каждый текст уникален, но в то же время каждый текст представляет собой перевод другого текста. Ни один текст не является полностью оригинальным, так как сам язык есть, по сути, перевод: во-первых, это перевод невербального мира в знаки вербальные, во-вторых, каждый знак и каждая фраза есть перевод другого знака и другой фразы» [8].

По этому поводу автор статьи имеет право ещё раз повторить: его роман написан без всяких претензий на оригинальность идеи, а как реакция на «взгляд издалека» и одновременно предложение посмотреть на проблему под другим углом. В том тексте, который написал Классик, имеет место неполное понимание процессов, происходящих в стране, которая в его романе выглядит как стопроцентная жертва. С этим автор не согласился и своим произведением возразил Мастеру, используя его же стилистические приёмы и методы. Не все, частично. И Перодёр, прообразом которого является Перлигос, являет собой ту же аббревиатуру, только на украинский манер. Желая подчеркнуть сходство критикуемых объектов, начинающий писатель выбрал пиявку, примитивный организм под стать клещу. Но червя, а не насекомое - чтобы очертить разницу между взглядами на одну и ту же проблему.

Если же безоговорочно следовать логике Классика, пренебрежительно относящегося ко вторичности, то вторичен джойсовский «Улисс» с его Телемаком, Харуки Мураками в романе «Кафка на пляже», Кадзуо Исигуро («Безутешные») и ещё длинны-длинный список выдающихся литераторов и имён помельче.

Инициатор дискуссии полностью разделяет мнение о том, что вторичность как текстовая категория все еще требует серьезного философского осмысления и углубленного филологического изучения. Главная цель будущих научных изысканий, по его мнению, как нельзя лучше сформулирована литературоведом М.В. Вербицкой: «Требуется более универсальное (феноменологическое) определение вторичного текста, которое бы соответствовало современным представлениям о тексте и итертекстуальности» [9].

Список использованных источников

1. Иностранная литература. 1994. №1. С. 58.
2. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. — М., 1989.
3. Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. — М., 1998.
4. Лазутина Г. В., Распопова С. С.. Жанры журналистского творчества: Учеб. пособие для студентов вузов / Г. В. Лазутина, С. С. Распопова. — М.: Аспект Пресс. —320 с. 2011.

5. Колесниченко А.В. Практическая журналистика. Учебное пособие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2008. с. 58.
6. Твардовский А.Т. Собр. соч. В 6-ти томах. Т. 5. М., 1980. С.312.
7. Шкловский В.Б. О теории прозы. М.: Советский писатель, 1983, С. 10.
8. Bassnett S. Translation Studies. London and New York, 2002, С. 44.
9. Вербицкая М.В. Теория вторичных текстов на материале современного английского языка. М.: Изд-во МГУ, 2000. С. 7.

FTAMP 21/29

ОСПАН Т.Д.,¹ ЖЫЛАНКӨЗОВА А.Т.¹

¹Шет тілдер және іскерлік карьера университеті,

Алматы қ., Қазақстан

ИСЛАМ ТАРИХЫНДА ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМНІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ КӨРІНІСІ

Мақалада экстремизм, экстремист, діндегі фанатизм секілді терминдерге анықтама беріліп, оның таралуына ықпал етуші сыртқы факторлар, діни экстремизмнің ислам тарихында пайда болуы, туындау себептері мен қоғамда көрініс табу сипаттары туралы айтылған. Соның ішінде, автор харижилік адасушы топтың дін ұстанудағы қателіктерін айқын көрсетіп, дәл осы ағым әкілдеріне тән сипаттар мен ерекшеліктерді, жүріс-тұрыс, қоғаммен қарым-қатынас, мәміледегі мұсылманшылыққа жат іс-әрекеттерге жол беруін, ішінара бірнеше топтарға бөліну себептерін кеңінен түсіндіріп, отандық исламтанушы мамандардың пікірлерін келтірген. Сонымен қатар, ағымдарды қалыптастырудың астарында жатқан саяси мүдде жайлы да айтылған. Автор деструктивті ағымдар жетегінде кетудің басты себебі білімсіздік екендігіне басымдық бере отырып, діни сауаттылықтың маңыздылығына мән артқан. Сондай-ақ, елдегі әлеуметтік жағдайдың жұтандығын, әлеуметтік-экономикалық тоқыраудың орын алуын да бір себеп ретінде атап өткен.

Кілт сөздер: дін, ислам, экстремизм, діни фанатизм, жат ағым, харижилік топ, білімсіздік, адасу, әлеуметтік-экономикалық тоқырау.

В данной статье дается определение терминам – экстремизм, экстремист, религиозный фанатизм, и говорится о внешних факторах влияющие на его распространение. Также рассматривается вопрос возникновения религиозного экстремизма в исламе, его причины возникновения и проявление в обществе. В том числе, автор, выделил заблудшее течение хариджитов, и широко рассмотрел их ошибки в понимании и придерживание религии, в общении с людьми и их внешние отличия, пояснил причины их подразделения на группы и привел отрывки из утверждений отечественных исламоведов. Также в статье говорится о политических интересах в возникновении разных течений. Автор утверждает, что одним из причин заблуждения является невежество и малограмотность людей в сфере религии и что главное решение данной проблемы – это повышение религиозного знания. Также ухудшение социально-экономического положения может стать причиной вовлечения людьми в деструктивные секты.

Ключевые слова: религия, ислам, экстремизм, деструктивное течение, религиозный фанатизм, харижиты, невежество, заблуждение, ухудшение социально-экономического положения.

The article defines the terms – extremism, extremist, religionism, and reports about external factors influencing its expansion. Also the question of emergence of religious extremism in Islam, its causes and manifestation in society is considered. Besides, the author notes the errant current of haridzhits, and considers their mistakes in understanding and practicing the religion, in communication with people and their external differences, explains the reasons of their division into groups and cites domestic experts in Islamic studies. Also in the article political interests in emergence of different currents are disclosed. The author claims that one of the reasons of delusion is ignorance and semi-illiteracy of people in the sphere of religion and that the main solution of this problem is improvement of religious knowledge. Deterioration in economic and social situation can also become the reason of involvement of people in destructive sects.

Key words: religion, Islam, extremism, destructive current, religionism, harizhits, ignorance, delusion, deterioration in economic and social situation.

Соңғы он жылдықта әлемге зор қауіп тәндіріп келе жатқан құбылыстың бірі – экстремизм. Ол Қазақстанды да айналып өтпегені анық. Экстремизм – әсірелікке, зорлық-зомбылыққа үндейтін, қоғамға қатер туғызатын іс-әрекет. Немесе қалыптан тыс шетін кәзқарастар. Экстремизмнің төмендегідей түрлері бар: идеологиялық, таптық, саяси, нәсілдік, этникалық, әлеуметтік, ұлттық т.б. Қазіргі уақытта діни экстремизм түсінігі өзекті бола түсуде.

Зерттеушілердің айтуынша, экстремизмнің пайда болу себебі әр қоғамда әр түрлі болады және сол қоғамдағы объективтік және субъективтік жағдайға байланысты. Әйтсе де экстремизмнің пайда болуы мен таралуының базистік жағдайы бар. Ол кез-келген қоғам мен мемлекетке тән. Қазіргі кезеңде экстремизмнің пайда болуының негізгі факторлары ретінде эксперттер мыналарды ұсынады: әлеуметтік экономикалық тоқырау; жергілікті тұрғындардың кәп бөлігінің әмір сүру деңгейінің күрт түсуі; мемлекеттік басқару жүйесі мен саяси институттардың деформациясы; олардың қоғамдық дамудың пісіп тұрған мәселелерін шешуге қабілеті жетпеу; саяси режимнің тоталитарлық сипат алуы; биліктегілердің оппозицияны басып тастауы; еркін, жаңаша ойлауды қуғындау; ұлттық қанау; жеке топтардың өз міндеттерін шешуін жеделдетуі; лидерлердің саяси амбициялары және т.б. Бұл негізгі факторлармен қоса ғалымдар экстремизмнің пайда болуы және дамуына әсер ететін қосымша факторларды атап көрсетеді. Оларға халықаралық немесе мемлекеттік жүйеде экстремизм көріністеріне қарсы күрестің осалдығы, тұрғындардың, жеке топтардың саяси және құқықтық мәдениетінің төмендігі, мемлекетаралық қатынастардың әлсіреуі, әлеуметтік шиеленістің өсуі, т.б.[1]

Экстремизм таралуына ықпал етуші сыртқы факторлар қатарында мыналарды атауға болады:

- Ауғанстан және басқа да көрші елдердегі күрделі жағдай;

- Посткеңестік Орталық Азияға Таяу мен Орта Шығыстағы кейбір елдердің өз аясындағы идеологиямен әсер ету әрекеттері;

- Діни ұйымдардың шетелдік кәздерден қаржыландырылуы, соның ішінде Батыс елдерінен.

Экстремистің психологиялық портреті өткен тарих бойынша өзгеше кәзқарастағы, ұлттық езгіге ұшыраған, психологиялық ауытқуы бар, ата-анасының мейірімін кәрмеген, ерте кемсітуге ұшыраған, діни-утопиялық, мінсіз әлем жайлы ойлаған жас адам [2].

Елімізде діни экстремизм кәп жағдайда ислам факторымен байланыстырыла айтылып жүр. Дәстүрлі ислам лаңкестікті, бүлік тудыруды, заңды билікке қарсы шығуды қолдамайды. Десек те, ислам тарихында деструктивті сипаттағы діни ағымдардың кездескені шындық. Қазіргі кезде Ауғанстанда «Талибан», Нигерияда «Боко Харам», Сирия мен Иракта «қасиетті соғыс» деп ұрандатқан «ДАИШ» лаңкестік ұйымдары әлемді алаңдатып отырғаны белгілі. Кез келген дінді бір қырынан ғана танып, қатаң түрде ұстану салдарынан діни радикалдық кәзқарастың пайда болатындығын әлемдік тәжірибе кәрсетіп отыр. Кез келген елдің қалыптасқан әдет-ғұрпы мен салт-дәстүріне, моральдық-рухани құндылықтарына, жалпы алғанда қоғамның бірлігі мен ынтымағына, діни ахуалдың тұрақтылығына діни радикалды идеологияның тәнділер қаупі зор.

Радикалды түсініктің тамырын әрірек қарастырған жән. Айталық, ислам тарихында Харижиттік ағым саяси радикалды түсініктің негізінде қалыптасты. Кейіннен дінді желеу ету арқылы сол саяси кәзқарастары мен пікірлерін жүзеге асыруға ұмтылды. Бұл ағымның қалыптасуы өте тез жүрді. Олар алғашқы талас-тартысын Әлиге қарсы шығумен бастады. Әздерін ақиқаттың дара жаршысы, дін жолында жиһад етушілер және туралықты ұстанушылар деп санады.

Харижиттік ағымды зерттеген отандық маман исламтанушы Н.Қалдыбековтың айтуынша, қатаң, тәзімсіз, дәрекі, ойлау жүйесі таяз, кәп жағдайда ілімнен мақұрым, нассты (аят-хадис) өз білгендерінше жорамалдап түсінетін, тіпті насқа лайықсыз мағыналарды беретін, исламның күллі әлемге рақым етіп жіберілген дін екендігін кәрсете алмайтын, жабайы һәм қыңырлыққа толы ұстанымдарымен ерекшеленетін, өз түсініктеріне келіспегендердің барлығын адасты деп санайтын, тіпті діннен шығаратын, оларды өлтiрудi дұрыс деп есептейтiн мұндай түсініктің зияны орасан. Термин ретіндегі анықтамасына келсек, харижилер – бұрын хазірет Әлидің қол астында болып, кейін оның әскерінен бәлініп, Ислам әскерінің сапынан шыққан радикал топтың атауы. Әздерінің айтуынша, «Алла жолында бәлініп шыққандар» болғаны үшін осылай аталған. Бұл атау кейін мұсылман үмбетінің мойынсұнған шарифатына қарсы шығып, қару кәтерген топтардың барлығына берілген [3].

Харижилер басқа да атаулармен белгілі. Халифа Әлидің әскерінен бөлініп, Харура деген жерге топтасқаны үшін «Харурия», аралық соттың тәрелігіне тоқтауға қарсы шығуы себепті «Мухаккима» немесе «Мухаккима-и улә», Абдуллаһ ибн Уәһб әр-Расибиді деген кісінің қолбасшылығында болғандықтан «Уәһбия» немесе «Расибия», «Мариқа» деп те аталды. Бұл атау мына хадиспен байланысты. Мұхаммед пайғамбар: «Араларыңнан сондай бір қауым шығады, олардың намазының қасында намаздарыңды, оразаларының жанында оразаларыңды азсынасыңдар. Олар Құран оқиды, бірақ оқығаны тіл ұшынан әрі аспайды. Атылған оқтың аңды тесіп өткеніндей жылдамдықпен діннен шығады» дейді. Бұл хадисті жеткізген рауи Әбу Сағид әл-Худри хадисте айтылған топтың Әлидің заманында Нәһрауан шайқасында соғысқандар (харижиттер) екендігін білдірген.

Олар өздерін «Шураа» деп те атады. Бұл сөз «Шәәри» сөзінің көпше түрі. «Сатушылар» деген мағынаны береді. Бұл атауды Құрандағы **«Адамдардың арасында Алланың разылығына жету үшін шыбын жанын сататындар (қиятындар) бар. Алла құлдарына өте жанашыр, мейірбан»** деген аятқа қатыстырды. Алла жолына арнаған, Аллаға сатқан жандармыз деп өздерін санады. Алла жолында ақиқатты іздеп шықтық деген желеумен бұл атауды Құранның **«Кімде-кім Алла жолында нижрет етіп қоныс аударса, жер бетінде кәштеген қоныс тебер тұрақ тауып, молшылыққа кенеледі. Ал кімде-кім Аллаға және расулына қауышу (яғни, олардың разылығына бөлену) мақсатында қоныс аударып (дінсіздер жайлаған жерден) нй-жайын тастап шығып, жол-жәнекей ажалы жетіп әлсе, сауабын бір Алланың Әзі берері сөзсіз. Алла Ғафур һәм Рахим»** деген аятқа қатыстырды [4].

Харижилік – пайда болғалы бері әр тарихи кезеңде исламға жаман ат келтіріп, бір жағы қауіп тәндірумен келеді. Ислам тарихындағы алғашқы саяси кикілжіңдер уақыт өте келе діни сипат алып кетті. Имамдық, халифалық, иман мен амал, иман мен күпірдің шегі, тағдыр, пенденің ықтияры мен еркі т.б. Бұл мәселелер уақыт өте келе ірі дауға, таласқа ұласып, кәләм ілімі және түрлі мәзһабтар қалыптасты.

Қазіргі харижиттік топтар екі бағытта. Әуелгілері дін негіздері мен үкімдерде, керек десеңіз, барлық мәселеде харижилікті ұстанады. Олар «тәкфир» не «нижрет» жамағаты. Бұлар көбіне білімі мен тәжірибесі жеткіліксіз жастардан құралды. Келесі топ көбіне сауатты, мәдениетті әрі дін талаптарын мұқият орындайтын, бірақ діннің өзегін, түпкі мәнін жете түсіне бермейтін шала сауатты адамдардан құралған.

Тарихта Харижиттер кейіннен бірқатар ұсақ тармақтарға бөлініп кетті: мұхакима, эзариқа, нәжадат, суфрия, ажарида, ибадия [5].

Харижилердің дәрекі, қатаң, жанжалшыл, әзгелерді шеттету және бүлікшіл әрекеттері әрдайым туралық пен тұрақтылықты қажет ететін Ислам әлемінің қоғамдық тыныштығын

бұзумен болды. Осының нәтижесінде олар ислам қоғамын әлсіретті, мұсылмандардың арасында түрлі соғыстар туындатты. Олардың бұл әрекеті мұсылман халықтардың зайырлы жүйені зерттеуіне түрткі болды. Халықаралық деңгейдегі актерлердің мұсылман халықтары жайлы рөл ойнап, исламды жаман жағынан көрсетуіне, тіпті осы арқылы коммерциялық пайда табуы үшін құрал болып отырғандар осы харижи топтар немесе харижилік түсінікке ие жандар. Араб халықтарының, оның ішінде кәбіне жастарының осындай радикал ұйымдарға тартылуы нәтижесінде пайда болған неохарижи топтар әлем халықтарына Ислам әлемінің өкілдері ретінде көрсетілді. Азды-көпті «жетістікке» жеткізген бұл әрекеттердің нәтижесінде мұсылман неохарижилер өз кезқарасын құптамағандарды жою арқылы мұсылмандыққа қара күйе жақты. Бұған қоса, бұлар қару-жарақ саудасын да жандандырып, Ислам дінін және мұсылмандарды террорлық әрекетте шебер етіп көрсетуде. Бұлар уақыт өте келе бір-бірінің кәзін құртады (себебі тарихта осылай болған). Ақыр аяғында қалғандары өздерін-өздері жояды. Сөйтіп жасалған қылмыстарға жауапты адам қалмайды. Харижилік пен шииттік ағымдары қанша жерден өзара бәсекелес, қарсылас болып көрінгенімен, екеуінің де пайда болуына түрткі себептер мен олардың әһлі сүннә уә жамағаға келтірген зияны тұрғысынан ортақ ерекшеліктерге ие. Шииттік ағым жымсықы әрекеттерін үнсіз, астыртын жасап, ал харижилер айғай-шумен Ислам әлемінің тұрақтылығы мен тыныштығын бұзуда өзара күш біріктіруде екені анық.

Діни мотивтегі зорлықшыл әрекеттердің ең басты себептерінің бірі иләһи үкімдердің практикалық ұстанымында анықталған тұжырым әркімділігі және кейде иләһи бұйрықтардың түпкі мақсатын бұрып, кереғар мәнде жасалатын тұжырымдар екені күмәнсіз. Тұжырымдардың тек қана біреуін дұрыс деп біліп әрі осы пікірлерді маңайындағы адамдарға күшпен қабылдатуға тырысу кісіні фанаттыққа итермелейді. Екінші бір жағынан діни мәтіндер біртұтастығы мен болмыс мақсаты назарға алынбастан, жалқы тұрғыда ғана қолға алынғанда, өте жат пиғылдылар қолымен зорлық, террор және шиеленістің бір талабы ретінде ұсынылуда. Сондықтан да діннен кәзделетін игілікке толықтай қол жеткізу үшін әуелі оны дұрыс түсіне білу керек. Өйткені қате түсінілген дін фанатизм, өмірді қиындату секілді кері нәтижелер тудырып, әрі халықты қиындыққа душар етеді, әрі жұртты діннен бездіріп, дінге кесірін тигізеді. Дінді қате түсіну, қиындату, діни фанатизм және діни қысым секілді дін атынан жасалған керітартпа әрекеттердің дінге тигізген кесірі бөтен күштер тарапынан дінге қарсы жасалған әрекеттердің дінге тигізген кесірінен де ауыр. Тарихтан адамды діннен алыстатудың ең тиімді жолы діни қысым жасау, ал ең сәтсіз әрекеті дінге қысым жасау болғанын көреміз [6].

Қорыта келе мынаны айтуға болады: ислам тарихында діни экстремизм харижиттік дүниетаным арқылы көрініс берді. Ол ислам тарихының белгілі кезеңіне ғана тән болып,

кейіннен түбегейлі жойылып кетпеді. Харижиттік түсінікке жол ашатын факторлар кездескен кез келген уақыт пен елде діни мотивті зорлықшыл әрекеттер орын алуы мүмкін жағдай. Өз тарапымыздан діни экстремизмнің бір шығу себебі дәстүрлі исламның дұрыс насихатталмауы дер едік. Сол себепті діни мотивтегі зорлықшыл түсінігін алға шығарған шала сауатты діни топтарға қарсы исламда бейбітшілік пен келісім мәдениеті, білім алу, демократия, толеранттылықтың алар орнын тиісінше дәріптеп кәрсету қажет.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Байтенова Н.Ж., Діни экстремизм және оның алдын алу жолдары [Электронный ресурс]. - 29.10.2013. – URL: <http://kazislam.kz/dini-radikalizm-qauipteri/item/863-eIslam> (дата обращения: 13.09.2017)
2. Қаңтарбаева Ж., Жанахметова А., Діни экстремизм қаупін алдын алу шаралары [Электронный ресурс]. – 08.10.2016. – URL: <http://group-global.org/ru/publication/39734-dini-ekstremizm-kaupin-aldyn-alu-sharalary> (дата обращения: 15.09.2017)
3. Қалдыбеков Н. Харижилік: өткені мен бүгіні / Н.Қалдыбеков. – А.: «Кәкжиек» баспасы, 2016. – 11-б.
4. Әкімханов А.Б., Анарбаев Н.С. Құран Кәрім (қазақша түсіндірмелі аударма)/ А.Б.Әкімханов, Н.С.Анарбаев. – А.: «Кәкжиек» баспасы, 2015. – 100-б.
5. Сейтбеков С. Мәзһабтар тарихы / С.Сейтбеков. – А.: «Кәкжиек» баспасы, 2012. – 60 б.
6. Харижилік ағымның пайда болуы және харижилік сана [Электронный ресурс]. - 2015. – URL: <http://islam.kz/kk/articles/aqida/arturli/harijit-agymynyn-paida-boluy-jane-harijilik-sanany-n-ozgeshelikteri-1209/#gsc.tab=0> (дата обращения: 22.09.2017)

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ЭКОНОМИКА И ПРАВО
ECONOMICS AND LAW

FTAMP 338.436.33

КУСАИНОВ Х.Х.,¹ ОСПАНОВ Д.Е.,¹ АДАЙБАЙ С.А.¹

¹Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,

Ақтөбе қ., Қазақстан

АЙМАҚТЫҚ АГРАРЛЫҚ ӨНДІРІСТІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бұл мақалада мемлекеттің және аймақтардың аграрлық саласының даму бағыттары қарастырылып жан – жақты зерделенген, және аграрлық саясатты жетілдіру бағыттары ұсынылған. Қазіргі таңдағы Қазақстан Республикасы және аймақтарда ауылшаруашылықты мемлекеттік реттеудің қажеттілігі анықталып, негізгі қаржыландыру кәздері мен ұйымдардың қызметіне қысқаша талдаулар берілген. Сонымен қатар Ақтөбе облысының аграрлық саласындағы инфрақұрылымның бүгінгі күні талданған. Еліміздің ауылшарушылық саласы шетелдік тәжірибелермен салыстырылып, қолдану әдістері, соның ішінде сақтандыру әдістері қарастырылған.

Кілт сөздер: аграрлық саясат, ҚазАгро, ауылшаруашылық, дағдарыс, мемлекеттік реттеу, ферма, шағын бизнес.

В данной статье рассмотрены и изучены основные направления развития аграрной сферы страны и региона, так же предложены пути совершенствования аграрной политики. Определены основные пути государственного регулирования аграрной сферы, так же были проанализированы основные фонды и направления по финансированию аграрной сферы. Было рассмотрено состояние аграрной инфраструктуры Актюбинской области. Так же были изучены методы зарубежной практики по поддержке, по областям применения и в страховой деятельности аграрной сферы.

Ключевые слова: аграрная политика, КазАгро, сельское хозяйство, кризис, государственное регулирование, ферма, малый бизнес.

The main directions of development of agrarian sphere in the country and the region are considered and studied in this article. Also the methods of improvement of the agrarian policy are defined. The main ways of state regulation of the agrarian area are determined in the article. Directions of agricultural financing and funds are analyzed. The state of Aktobe region agrarian infrastructure is examined. Methods of foreign practice of supporting the agrarian sphere, fields of application and insurance activity are also studied.

Key words: agrarian, region, agrarian policy, business, crisis, Government.

Аграрлық өндірісті мемлекеттік реттеу – бұл ауылшаруашылық өнімдерін, шикізаттарын және азық-түлік өндіруге, әңдеуге және оларды өткізуге, сондай-ақ тауар өндірушілердің өндірістік-техникалық камтамасыз етілуіне мемлекеттің экономикалық әсері болып табылады.

Аграрлық сектордағы мемлекеттің рөлін кәрсетуде С.В.Киселев: «Аграрлық секторды реттеуде және қолдауда басты рөлде, нарықтық экономиканың теориясы мен практикасы тудырған реттеу тетіктерінің қолданатын мемлекет болуы қажет» деп кәрсетсе, Қазақстандық ғалым Ғ.Қалиев: «Мемлекет - дағдарыстық жағдайлар тереңдеген әтпелі кезеңде ауыл шаруашылық әндірісін дамыту шарттарын анықтауда маңызды рөл атқарады» - деп тұжырымдайды. Батыс экономикасы нарық жағдайында экономиканы мемлекеттік реттеудің үлкен тәжірибесін жинақтады, сондықтанда оларға кәңіл аудару және оны үйрену бізге пайдалы болмақ. Әрине әтпелі кезеңде мемлекет экономиканы реттеуден бүтіндей алшақтады деп тұжырымдауға болмайды. Десе де, экономистер арасында нарық әзінен - әзі қалыптасуы қажет деген белгілі пастулатқа әбден сенгенін теріске шығара алмаймыз.

Осы орайда еліміздің аграрлық саласының дамуы мен қазіргі күндегі жай-күйі, бұл саланы қаржыландыру бағыттары толық зерделенуді талап етіп отыр. Қазіргі кезде Қазақстан Республикасында экономиканың аграрлық секторын кредиттеуде жеке банктермен қатар, мемлекеттік даму институттары да маңызды рөл атқарады. Мемлекеттік институттарды бақылауды, басқару компанияларының кәмегімен жүзеге асырады: агроәнеркәсіп кешенінде – «ҚазАгро» ұлттық басқару холдингі» АҚ және «Самрұқ-Қазына» әл- аумақ ұлттық қоры» АҚ - экономиканың басқа да секторларында.

Шағын бизнес субъектілерін қаржыландыру қормен тартылған және жеке қаржы құралдары арқылы жүзеге асады. Ауыл шаруашылығы қызметін жүзеге асыратын шағын бизнес субъектілеріне қарыздар бірінші кезектегі тәртіппен беріледі. Шағын бизнесті дамытудың негізгі шарттарының бірі шағын бизнес субъектілерін мемлекет тарапынан да, мемлекеттік емес қаржы институттары тарапынан да, экономикалық қолдау мен кредиттеу болып табылады.

Қазақстан Республикасында маманданған мемлекеттік ауыл шаруашылық банкінің болмауына қарамастан, мемлекет 4 ұйым арқылы осы секторды жеңілдікпен қаржыландыруды жүзеге асырады.

- «Ауыл шаруашылығын қаржылық қолдау қоры» АҚ (1994 ж.) микрокредиттеу мен сақтандыруға бағдарланған;

- «Азық-түлік келісім-шарт корпорациясы» АҚ (1997 ж.) баға интервенциясын және жобаларды тікелей инвестициялауды жүзеге асырады;

- «ҚазАгроҚаржы» АҚ (1999 ж.) - лизингке ауыл шаруашылығы жабдықтарын ұсынады және айналым капиталын қаржыландырады;

- «Аграрлық кредиттік корпорация» АҚ (2001 ж.) ауылшаруашылығы әндірушілері бірлестігі мен инвестициялық жобаларды қаржыландырады.

«ҚазАгро» ҰБХ» АҚ еншілес кәсіпорны «Аграрлық кредит корпорациясы» АҚ арқылы ауыл шаруашылығы әндірісін несиелендіру және ауыл халқына шағын кредит беру.

«Аграрлық несие корпорациясы» АҚ қатысуымен ауыл шаруашылығы тауарларын әндірушілерді несие қаражатымен қамтамасыз ету үшін 161 ауылдық кредит серіктестіктері құрылды.

«ҚазАгроҚаржы» АҚ - негізгі мақсаты ауыл шаруашылық тауар әндірушілерді қаржы қаражаттарымен, сонымен қатар лизинг негізінде ауыл шаруашылық техникаларымен және технологиялық жабдықтармен қамтамасыз ету арқылы республикамыздың аграрлық секторына қолдау жасайтын табылатын компания. Ол 2000 жылы ҚР Үкіметінің Қаулысымен құрылған. 2013 жылдан бастап еліміздің ауыл шаруашылығында - қазіргі заман ірі-тауарлы сүт фермаларын, құс фабрикаларының, жылыжай шаруашылықтарының, кәкәніс қоймаларының желісін құру және дамыту, ауыл шаруашылығы техникаларын құрастыру әндірістерін ұйымдастыру, жеміс-кәкәніс, техникалық және май дақылдарын әндіруде тамшылатып суару технологиясын енгізу сияқты алты бағытта перспективалы жобаларды қаржыландырып келеді. «ҚазАгро» Ұлттық басқарушы холдинг» АҚ құрамына енеді.

Жоғарыда айтылған мәліметтер негізінде, еліміздің аймақтары, соның ішінде Ақтөбе облысында, қазіргі таңда, ауыл шаруашылық техниканың саны 29293 дананы құрады, оның ішінде техниканың 26 549 данасы 1995 жылға дейін сатып алынған. Техниканың тозуы 90,6%-ды құрайды. Тракторлар мен комбайндардың 80%-дан астамы шамамен 18-20 жыл қолданылып келеді, ал пайдалану нормативтері 8-10 жыл болуы қажет. Ауыл шаруашылығының материалдық-техникалық базасының күйін айқындайтын кәрсеткіштердің бірі – осы салада пайдаланылатын электр қуатының кәлемі. 1990 жылы бұл салада 13,7 миллиард киловатт-сағат электр энергиясы жұмсалса, 2000 жылы бар болғаны 2,6 миллиард киловатт-сағат қана энергия пайдаланылыпты, яғни оның кәлемі 5,3 есе қысқарған.

Қай заманда, қай елде, экономиканың қай саласында болмасын электр энергиясын кеңінен, кәбірек қолдану техникалық, технологиялық озықтықты, ілгерілеуді, әндірістің жоғары деңгейін кәрсетеді. 1 кестеден кәрінетіндей, жаңартылу тәменгі деңгейде, тракторларды жаңарту коэффициенті 1,5 (101 дана), комбайндар – 0,1 (2 дана), 0,4(89 дана).

Сондықтан ауыл шаруашылық техниканы жаңартудың тәменгі деңгейі, оларды сатып алудың тәменгі қолжетімділігі әзекті мәселе болып табылады. Несиелік ресурстар мен лизинг пайызының жоғары мәлшерлемесі ауыл шаруашылықтың материалдық-техникалық базасын жаңғыртуды шектейді.

Әнім әндіруді арттыру мақсатында соңғы жылдарда 53 ауылдық тұтынушылық кооперативтер (АТК) – ауыл шаруашылық тауарды әндірушілер немесе республикадағы АТК тәрт бәлігі құрылған.

Кесте 1. Ауыл шаруашылық техниканың жаңартылу көрсеткіштері

Техника атауы	Техника саны (дана)	1995 жылға дейінгі техника	Тозу, %	Жаңартылу коэффициенті	Лизинг және жеке қаражат есебінен сатып алынған техника саны		
					2014 г.	2015 г.	2016 г.
Тракторлар	6 680	5 444	81,5	1,5	109	134	171
Комбайндар	1800	1 395	77,5	0,1	12	11	4
Басқа ауыл шаруашылық машиналар мен агрегаттар	20 813	19 710	94,7	0,4	85	152	186
Барлығы	29 293	26 549	90,6	0,8	214	309	361

Ескерту: Ақтөбе облысының Ауыл шаруашылық басқармасы

Сервистік дайындау орталықтары материалдық-техникалық базасын нығайту және қайта өндіруші кәсіпорындарға сервистік дайындау орталықтары қызметін қайта бағыттауға қосымша қаржы қажет, ал әкімдіктер мен әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялардың (бұдан әрі - ӘКК) қаражаты жоқ.

Сондай-ақ сервистік дайындау орталықтарын құру және дамытудың өзекті мәселесі қайта өңдеуші кәсіпорындар мен сату нарықтарынан тікелей өндірістің едәуір алшақтығы, несиелік ресурстарды алу үшін кепілдіктің немесе лизинг жағдайларындағы технологиялық құрал-жабдықтың жоқтығы болып отыр.

13 сервистік-дайындау орталығы (СДО) құрылған, оның 5-еуі қызмет етеді, Мартөк, Мұғалжар, Ойыл, Шалқар аудандарында және Ақтөбе қаласында. Әйтеке би, Қарғалы, Қобда, Темір аудандарында сервистік дайындау орталықтары құрылмаған. Бұл туралы 2 кестеде көрсетілген.

Қазіргі таңда табынды мал шаруашылығын дамыту үшін құдықтарды қалпына келтіру және салу жөніндегі шаралар қабылданып жатыр. Аталған жұмыс үшін кәсіпорындар арасында меморандумға қой қойылған («БазисГрупп КЗ» ЖШС, «Ербол Эль» ЖШС, «ҚазТехноСервис» ЖШС).

Кесте 2. Ақтөбе облысының сервистік-дайындау орталықтары.

№ п/п	СДО атауы	СДО қызмет түрі	Елді мекен атауы	Қызмет ету статусы (әрекеттегі, әрекетсіз)	Ескертпе
1.	«Алға» СДО		Алға	Әрекетсіз	Қаражат пен қажетті техниканың болмауы салдарынан
2.	«Байғаны» СДО		Байғанин	Әрекетсіз	
3.	«Ырғыз» СДО		Ырғыз	Әрекетсіз	
4.	«Мартәк» СДО	Сүтті дайындау және мал сою	Мартәк	әрекеттегі	
5.	«Нұрай» СДО	Кәкәністі дайындау/м	Мұғалжар	әрекеттегі	
6.	«Күмістөбе» СДО	Шәп дайындау/м			
7.	«Ойыл» СДО	Шәп дайындау	Ойыл	әрекеттегі	
8.	«Хромтау» СДО		Хромтау	Әрекетсіз	
9.	«Талап» СДО	Мал сою	Шалқар	әрекеттегі	
10.	«Шалқар» СДО			Әрекетсіз	
11.	«Қарғалы» СДО		Ақтөбе қ.	Әрекетсіз	
12.	«Тандем» СДО			Әрекетсіз	
Ескерту: Ақтөбе облысының Ауыл шаруашылығы басқармасы					

Елбасының тапсырмасын орындау мақсатында, 2015 жылғы 14 ақпандағы ҚР Үкіметінің кеңейтілген отырысы қорытындысы бойынша, 2015 жылғы 23 мамырдағы ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігі бұйрығымен табиғи-климаттық жағдайларды, әңірлердің сату нарығының және даму потенциалының болуын есепке алумен, ауыл шаруашылық әнімінің нақты түрлерін әндіру үшін ауыл шаруашылық жерлерді толық пайдалану бойынша Әңірлердің мамандандырылу сызбасы бекітілген.

Аталған сызба агроәнеркәсіптік кешенде мемлекеттік саясат тиімділігін арттыруға бағытталған. Осыған байланысты, Сызбада ұсынылмаған ауыл шаруашылық әндірісін субсидиялауды кезеңдік тоқтату қажет.

Ауыл шаруашылық әнімін әндіруді субсидиялауға кезеңдік кәшу әңір аудандарының шегінде Сызбаға сәйкес 2017 жылдан бастап 2019 жылға дейін ауыл шаруашылық әндірісін субсидиялау 50%-ға Мамандандырылу сызбасына сәйкес келуін, ал 2020 жылдан бастап ауыл шаруашылық әндірісін субсидиялау Әңірлердің мамандандырылу сызбасына толық сәйкес келуін қарастыратын болады.

Мысалы, АҚШ-тағы және нарықтық экономикасы дамыған басқа елдердегі шаруашылық фермерлік қожалықтар (ШФҚ) қызметін ұйымдастырудың негізгі принциптерін іс-жүзінде енгізу, олардың кәбісін жергілікті табиғи-экономикалық жағдайлармен ауыл шаруашылығын дамытудың басқа ерекшеліктерін ескере отырып, біздің республикамызда да қолданудың пайдасы мол болмақ. М.Т. Оспанов, Р.Р. Аутов пен Х. Ертазиннің зерттеулері бойынша АҚШ кейінгі он жылда ауыл шаруашылығы жерлерінен алынған әнім құны 2,7 есе әссе, ал оның табысы осы секторда жұмыс істейтін бір адамға шаққанда 3 есе кәбейген. Сол сияқты, Жапонияда да аталған кәрсеткіштер 2,1 және 2,6 есеге артқан.

Кейбір экономистер ірі Шаруашылық Фермерлік Қожалықтардың тиімді екендігіне Америка фермерлерінің тәжірибесі толық дәлел бола алады деген тұжырымға келеді. Мысалы, АҚШ-та фермерлер толық меншік негізінде жердің 32,9 %-ын, әз жері мен жалға алу арқылы 53,9 %-ын және толық жалға алу негізінде барлық ауыл шаруашылық жерлерінің 13,2 %-ын әңдейді. Толық меншік иесі – фермер шаруашылығының орташа кәлемі 140 гектар, ішінара меншік иесінікі – 335 гектар, фермер – жалгердікі 302 гектарды құрайды.

Ал егістік алқапты қысқартқаны үшін фермерлерге берілетін дотациялар 10% кәлемінде болып отыр.

Кейбір ауыл шаруашылығы әнімдеріне мемлекет фермерлік қожалықтары табыстылығының жеткілікті деңгейін қамтамасыз ететін тұрақты бағаларды қолдайды. Осы мақсатта мынадай шаралар қолданылады:

- әнімге кепілдік бағалар белгілеу;
- фермерлік бағаларды кедендік қорғау;
- әнімді сатып алуды қаржыландыру және ауыл шаруашылық әнімдерін сұраныстан артық әндіру дағдарысын реттеу және онымен байланысты бағалардың тәмендеуін, сонымен қатар фермерлік қожалықтардың жойылып кетпеуін сақтау;
- экспорттық протекционизм (бағаларға экспорттық үстемелер қою).

Ауыл шаруашылығын әндірушілерді қолдау және сақтандыру сферасында Қазақстанның табиғи потенциалынан кәрі Канада тәжірибесі айтуға тұрарлық. Канада бес жыл қатарынан халықтың жан басына шаққанда 2 тоннадан астам астық әндіреді.

Соңғы он жылда жыл сайынғы мөлшері 850 миллион доллардан аспайтын, мемлекеттік тұрақтандыруды сақтандыру қорының есебімен фермерлік қызмет қаржылық тұрақтылыққа жетті. 2009 жылы мемлекеттік шығын 1 миллиард долларды құрады, оның ішінде 600 миллион доллар федералды бюджет және 400 миллион доллар аймақтық бюджеттікі.

Канаданың ауыл шаруашылық және қайта әңдеу әнеркәсібі осы уақытқа дейін ұлттық экономиканы қаражаттандыру саласы болып қала береді. Бұл елдің азық-түлік қауіпсіздігін, яғни жағымсыз ауа райында да әнім әндірумен бос болмаған фермерлерге ізгілік қатынасын талап етеді. Мұндай жағдайда канадалық фермерлер оңтүстіктегі кәршілеріне қарағанда, арзанға әндіре алмайды.

Канадада сақтандыру фермерлік шығындарды ауыл шаруашылығы емес сфера экономикасындағы шығындар деңгейінде қолдауға бағытталған, ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеу тапсырмасын жүзеге асырады.

Оның негізіне мынадай үш қағида жатады:

- «Нарық тәуекелдерін» - сақтандыруға жататын жағымсыз іс-әрекетті кәрсету
- Азық-түліктік қауіпсіздік және аграрлық сектордағы шығын жалпы ұлттық қамқорлықтың пәні болып табылады
- Денсаулықты, әмірді, жеке және қозғалмайтын мүлікті сақтандыру әрбір тұлға мен меншік иесінің жеке дәлелімен анықталады.

Канадада осы қағидалармен сәйкес аграрлық кешенде келесідей сақтандыру бағдарламасы әзірленіп және әрекет етуде.

- егінді сақтандыру бағдарламасы (**CIP**).
- шығындарды сақтандыру бағдарламасы (**RIP**).
- сақтандырудың бірлескен бағдарламасы (**GRIP**).
- таза деңгейдегі шығындарды сақтандыру бағдарламасы (**NISA**).

Барлық айтылған бағдарламалар фермерлердің шығындарын қорғау туралы заңның құрамына енген. Фермерлердің сақтандыру деңгейіндегі кепілдендірілген баға мен таза шығындарын мемлекет тікелей экономикалық көмек көлемін қысқарту мүмкіндігін алды.

Аграрлық секторды дамыту және ауылды (селоны) жайғастыру жәніндегі басымдықтар шеңберінде ондай міндеттерге мыналар жатады:

- Ауыл шаруашылық әндірушілерді қолдаудың несиелік және лизингтік тетіктерін дамыту;
- Ауыл шаруашылық тауар әндірушілерге ақшалай жәрдем жасау;
- Әсімдіктерді жаппай зиянкестер мен аурулардан, малды – аса қауіпті және жұқпалы аурулардан қорғау;

- Тұрғын мекендерді сапалы ауыз сумен қамтамасыз ету;
- Селолық инфрақұрылымды құру және қайта құру;

Осы мәселелерді ескере отырып, еліміздің аграрлық саласының дамуының оңтайландыру мәселесінде, шетелдердің оң тәжірибесін қолдануға, соның ішінде Канада мемлекетінің сақтандыру жүйесін енгізу ауылшаруашылық өндірісін жандандыруға, ілгері дамуына елеулі септігін тигізеді деген ойдамыз.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Арынов Е.И., О стратегии экономических реформ в Казахстане: приоритеты и неотложные шаги. – Алматы: КИСИ, 2005. – 117 с.
2. Баетова М.Т., Развитие кооперации в аграрном секторе Казахстана// Национальная государственная книжная палата РК. - Алматы: Экономика, 2002. – 250 с.
3. Ақтөбе облысы статистика агенттігі. <http://kze.docdat.com/docs/192/index-1099136-1.html>
4. Қазақстан Республикасында Агроөнеркәсіп саласын индустриаландыру дамыту, <http://www.karlib.kz/index.php/kz/innovatsiyalar/58-disker-kabineti/823-gr-oner-asip-esheni>
5. Ихданов Ж.О., Орманбеков Ә.О. Экономиканы мемлекеттік реттеудің өзекті мәселелері: Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2002. – 218 б.
6. Калиев Г.А. Аграрная реформа: история, современность, перспективы. – Алматы: Білім, 2000. – 234 с.

IRSTI 338.436.33

TURGANBAEV M.A.,¹ YESBERGEN R.A.¹

¹Aktobe regional state university named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

THE MAIN DIRECTIONS OF INNOVATIVE AND TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX IN KAZAKHSTAN

Industrial-innovative development as a topical issue of our time requires the qualitative improvement of all sides of the economy – technique, technology, organization and economic mechanism, employees, their skills and economic psychology, i.e. the new quality of economic growth. But this is impossible without the use of science and technology in production. The present research article deals with the development of agricultural production on the basis of use of achievements of scientific-technical progress in compliance with the above requirements of industrial-innovative development. The development of production on the basis of scientific and technical progress covers all sectors of the economy. This is particularly true for the agricultural sector. Progress in the development of agricultural production today and in the near future is in quality improvement of production, technique, technology and organization. Using the achievements of science and technology to achieve a high growth rate of agricultural production, to ensure the

productivity of crop and livestock production, and thereby improve the results of activity of the agro-industrial complex.

Key words: industrial innovation, progress, scientific, technological, agrarian, production, plant growing, livestock breeding, agricultural.

Қазіргі кезеңнің өзекті мәселесі болып отырған индустриялы-инновациялық даму экономиканың барлық жағын – техниканы, технологияны, ұйымдастыруды, шаруашылық механизмін, жұмыскерлерді, олардың біліктілігін және шаруашылық психологиясын жетілдіруді, яғни, басқаша айтқанда, экономиканы жаңа сапаға көтеруді талап етеді. Ал бұл ғылым мен техниканың жетістіктерін өндірісте пайдаланбайынша мүмкін емес. Бұл мақалада аграрлық өндірістің ғылыми-техникалық прогресс негізінде аталған талаптарға сай даму мәселелері қарастырылған. Ғылыми-техникалық прогресс негізінде өндірісті жаңа деңгейге көтеру экономиканың барлық салаларын қамтиды. Әрине, бұл процесте олардың әрқайсысының ерекшеліктері ескеріледі. Бұл әсіресе аграрлық өндіріске қатысты. Аграрлық экономиканы дамытудағы прогресс бүгінгі күні де, алыс болашақта да өндірісті, оның техникасын, технологиясы мен ұйымдастырылуын сапалық жетілдірумен тікелей байланысты. Өйткені ғылым мен техниканың жетістіктерін пайдалану негізінде ғана аграрлық өндірістің жоғары қарқынын, егіншілік пен мал шаруашылығының өнімділігін қамтамасыз етіп, агроөнеркәсіп кешені жұмысының соңғы нәтижелерін жақсартуға болады.

Кілт сөздер: индустриялық-инновациялық, прогресс, ғылыми-техникалық, аграрлық, өндіріс, егіншілік, мал шаруашылығы, агроөнеркәсіп.

Индустриально-инновационное развитие как актуальный вопрос современности требует качественного совершенствования всех сторон экономики – технику, технологию, организацию, хозяйственного механизма, работников, их квалификацию и хозяйственную психологию, т.е. нового качественного роста экономики. А это невозможно без использования достижений науки и техники в производстве. В данной научной статье рассматриваются вопросы развития аграрного производства на основе использования достижений научно-технического прогресса в соответствии вышеуказанными требованиями индустриально-инновационного развития. Развитие производства на основе научно-технического прогресса охватывает все отрасли экономики. Это в особенности касается аграрного сектора. Прогресс в развитии аграрного производства и сегодня, и в ближайшем будущем заключается в качественном совершенствовании производства, его техники, технологии и организации. Используя достижения науки и техники можно достичь высокого темпа роста аграрного производства, обеспечить продуктивность растениеводства и животноводства, и тем самым улучшить результаты деятельности агропромышленного комплекса.

Ключевые слова: индустриально-инновационный, прогресс, научно-технический, аграрный, производство, растениеводство, животноводство, агропромышленный.

Industrial-innovation development of economy requires a qualitative improvement of all of the parties as relevant to the issue of modernity, technique, technology, organization and economic mechanism, workers, their psychology and qualifications economic, i.e. a new quality of economic growth. But this is impossible without the use of science and technology in production [1].

The development of production on the basis of scientific and technical progress covers all sectors of the economy. It applies particularly to the agricultural sector.

Progress in the development of agricultural production today and in the near future lies in quality improvement of production, technique, technology and organization. Using the achievements of science and technology to achieve a high growth rate of agricultural production, to ensure the productivity of crop and livestock production, and thereby improve results of activity of agriculture.

In General, major system-wide problems in the agricultural sector of the Republic of Kazakhstan are:

- the backwardness of agricultural technologies, physical and moral depreciation of the means of production;
- small commodity agricultural production;
- low level of genetic potential of seeds used and livestock.
- the lack of quality raw materials for industrial processing and the low share of domestic value-added products in the domestic market of food products;
- the presence of major food products for which either satisfied the internal needs of the country;
- low level of attracting investments in the agrarian sector of the economy;
- insufficient development of rural cooperation.

Besides system-wide problems, existence of the problems constraining rates of innovative development of agrarian and industrial complex is noted:

- neediness of the scientific organizations of modern scientific and material infrastructure;
- limitation of financial resources on carrying out research and development (the size of the allocated funds doesn't exceed 0,2% of gross output of agriculture whereas in the countries with the developed agriculture this indicator is from 1% to 4%);
- low level of the enterprise culture based on use of new technology solutions and innovations, low innovative activity of subjects of agrarian and industrial complex;
- low level of competitiveness of scientific products and technologies in the international scientific market. Due to the lack of financial resources the training of young specialists in the leading foreign scientific centers is poorly carried out, joint international scientific research isn't conducted, measures for involvement of the leading foreign scientists aren't implemented;
- the lack of an effective mechanism for consolidating, motivating and social support of young scientists in domestic agrarian science led to a deterioration in the social status of the scientist and a break in the continuity of generations of scientists;
- low wages in agriculture;

- lack of qualified personnel due to the lack of effective methods for forecasting the demand for personnel, inadequate allocation of government orders for training of agricultural personnel and low level of employment of graduates of agricultural and veterinary specialties (16-30% of the number of graduates of higher education). Also a shortage of personnel is noted in those regions where there are no educational institutions of technical and vocational education;

- lack of social support measures for young professionals, which stimulate their consolidation in rural areas;

- underdevelopment of the social and engineering infrastructure of the village as a whole, including the organization of cultural leisure;

- weak interaction between the enterprises of the agro-industrial complex and universities and colleges, as well as the lack of awareness of the graduates of universities and colleges about the availability of vacancies in enterprises.

Sustainable food concerns have pushed public authorities to act by means of regulations, standards and other devices, and businesses to innovate in their products and production processes. We argue that the Porter hypothesis - which asserts that properly designed and implemented environmental regulation might be good for society as well as the targeted firms - might well be verified in this context [2].

Innovative development of the agroindustrial complex means its qualitative transformation, achieved through the growth of productive forces, while improving the organizational and economic mechanism of agriculture, the industries interacting with it, and the agro-industrial complex as a whole. It is provided by the ever-expanding use of more advanced technologies for the production and processing of agricultural products, improved varieties of crops and animal breeds, new machines, progressive organizational and economic models, modern information technologies and other innovations [3].

Innovative development, adequate to the forthcoming scales and tasks of scientific and technical transformation of agricultural production, is possible if there is a properly organized and effectively functioning innovation system of the agro-industrial complex. This system is a set of interacting organizations - participants in the process of creating and developing innovations with integrated support of the innovation process in the agrarian sphere, concentrated within the national model of innovation and technological development.

Thus, effective innovative development of the agroindustrial complex is determined by two main components of this process - scientific research and development of their results in production. Such content should correspond to the construction of an innovation system in general

and measures to ensure the innovative development of the agroindustrial complex, that is, to include the development of scientific research and the use of their results in production.

Agriculture is an essential component of European economy and society. For this reason, the new Common Agricultural Policy (CAP) aims at promoting greater competitiveness, efficient use of public goods, food security, respect of the environment and action against climate change, and social and territorial equilibrium. These goals are included within the main objective of a sustainable, smart, and inclusive growth of the rural Europe in the “Europe 2020 Strategy” [4].

Innovative development of the agroindustrial complex means its qualitative transformation, achieved through the growth of productive forces, while improving the organizational and economic mechanism of agriculture, the industries interacting with it, and the agro-industrial complex as a whole. It is provided by the ever-expanding use of more advanced technologies for the production and processing of agricultural products, improved varieties of crops and animal breeds, new machines, progressive organizational and economic models, modern information technologies and other innovations.

Innovative development, adequate to the forthcoming scales and tasks of scientific and technical transformation of agricultural production, is possible if there is a properly organized and effectively functioning innovation system of the agro-industrial complex. This system is a set of interacting organizations - participants in the process of creating and developing innovations with integrated provision of innovative process in the agrarian sphere, concentrated within the national model of innovation and technological development.

Thus, effective innovative development of the agroindustrial complex is determined by two main components of this process - scientific research and the mastery of their results in production. Such content should correspond to the construction of an innovation system in general and measures to ensure the innovative development of the agroindustrial complex, that is, to include the development of scientific research and the use of their results in production.

The most attractive technological segments of Kazakhstan's agriculture are:

- seed production,
- biotechnology
- processing of crop products [5].

To address key problems and adequate provision of innovative and technological development of the agro-industrial sector of Kazakhstan, the following priority areas have been identified:

- Improvement of the state scientific policy;
- Directions of innovation development in agroindustrial complex and agrarian science;

- Introduction of market mechanisms for activating innovation in the agro-industrial complex;
- Development of innovative infrastructure of the agro-industrial complex;
- Development of cluster initiatives in the innovative system of agribusiness.

It in turn will allow to achieve the following results in the sphere of innovative and technological development of the agro-industrial sphere of Kazakhstan:

- providing a transfer of foreign agrotechnologies, implementation of the research and development international projects, publications in the international editions;

- creation of joint funds of agrarian researches, ensuring membership in Consultative group on the international agricultural researches (CGIAR);

- formation of innovative system of agrarian and industrial complex through creation of objects of innovative infrastructure in livestock production, joint laboratory of genetics of cereals and implementation of hi-tech projects in the agrarian and industrial complex sphere;

- creation of objects of a production and social infrastructure of agrarian science;

- creation of the centers of dissemination of knowledge and training in them the Kazakhstan experts;

- active involvement of foreign leading scientists for realization of research and development.

Thus, allocation of priorities and distribution of investments into the branches of economy having high multiplicative effect to which it is possible to carry also agro-industrial complex of Kazakhstan promotes further balance of structure of the national economy, implementation of technological development and also improvement of inter-industry and intra-branch proportions.

Thus, prioritizing and allocating investments in the sectors of the economy that have a high multiplier effect, which can include the agro-industrial complex of Kazakhstan, contributes to the further balance of the structure of the national economy, the implementation of technological development, and the improvement of inter-industry and intra-industry proportions.

References

1. Бейсенғалиев Б.Т. Проблемы и перспективы инновационного развития агропромышленного комплекса Казахстана // Вестник КарГУ. – 2010. - №3.

2. Giraud-Héraud, E., Ponsard, JP., Desgagné, B.S. «The agro-food industry, public health, and environmental protection: investigating the Porter hypothesis in food regulation»\\ Review of Agricultural, Food and Environmental Studies (2016) 97: 127. <https://doi.org/10.1007/s41130-016-0011-8>

3. Сигарев М.И., Сыздықов Б.Ш. Развитие экономики аграрного сектора Казахстана: концепции, механизмы, перспективы. – Алматы, 2001

4. Nazzaro and Marotta «The Common Agricultural Policy 2014–2020: scenarios for the

European agricultural and rural systems». \ Agricultural and Food Economics (2016) 4:16 DOI 10.1186/s40100-016-0060-y

5. Умбиталиев А.Д. АПК: актуальные проблемы совершенствования формирования экономического механизма управления в РК. – Алматы, 2009.

FTAMP 341.985.28

ИСИБАЕВА Е.И.,¹ ТҰРҒАНБАЙ Т.Т.¹

*¹Қ.Жұбанов ат.Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан*

ШЕТ МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ СОТ ЖҮЙЕСІНІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жалпы, мақалада берілген шет елдердің сот жүйесінің ерекшеліктерін салыстыра отыра, әкімшілік әділетті ұйымдастыру нысандары, соттан тыс ұйымдарды пайдалану, унитарлық белгісі және сот жүйесінің көптігі, жүйелердің деңгейінің алуандығы, жалпы юрисдикциядағы соттардың құрылымы арқылы ерекшеліктенетінін айқындадық. Сонымен қатар, аталмыш елдердің барлығының сот жүйелеріне тән: конституциялық және әкімшілік соттардың болуы, сот жүйесінің біртұтастығын қамтамасыз етуге бағытталған арнайы органның болуы (Францияда қақтығыстар бойынша Трибунал, ГФР – Жалпы Сенат) сияқты жалпы ұқсастықтар да тән. Мақаланы тұжырымдай келе, шет елдерінің сот жүйесі – бұл жалпы юрисдикциядағы және мамандандырылған соттардың жиынтығы, олар мақсатты түрде сот тәрелігін жүргізеді және іс жүргізу нысаны, басқа да негіздер бойынша ажыратылады, белгілі бір саты жүйесінде қызмет атқарады деп топшылаймыз. Ал судьяларды дайындау ісі, ғасырлар бойынша аса маңыз беріп келе жатқан күрделі сала екендігі кәрінеді.

Кілт сөздер: сот жүйесі, сот әндірісі, мемлекеттік билік, судья, апелляциялық сот, мемлекеттік қызмет, юстиция.

В целом мы сравнили особенности судебной власти в странах, представленных в этой статье, тем, что административное правосудие отличается формами организации, использованием внеучебных организаций, унитарным характером и изобилием судебной системы, разнообразием систем и структурой судов общей юрисдикции. В то же время все эти страны характеризуются общим сходством в судебной системе: наличием конституционных и административных судов, наличием специального органа для обеспечения целостности судебных органов (Трибунал для Трибунала Франции, Федерального Сената Федеративной Республики Германии). Определяя эту статью, европейская судебная система представляет собой совокупность общей юрисдикции и специализированных судов, которые ориентированы на правосудие и отделяются от других форм, действующих на определенном этапе. И работа судей - сложная отрасль, которая на протяжении многих веков привлекает больше внимания.

Ключевые слова: судебная система, судебное производство, государственная власть, судья, апелляционный суд, государственная служба, юстиция.

In general, we have compared the peculiarities of the judiciary in the countries presented in the article. Administrative justice is characterized by the forms of organization, the use of non-learning organizations, the unitary character and the abundance of the judicial system, the diversity of systems, and the structure of courts of general jurisdiction. At the same time, all of these countries are characterized by common similarities in the judicial system: the existence of constitutional and administrative courts, the existence of a special body to ensure the integrity of the judicial system (the Tribunal for Tribunal of France, the Federal Senate of the Federal Republic of Germany). the article defines that, the European judicial system is a set of general jurisdiction and specialized courts, which are oriented at justice and are separated from other forms functioning on a certain stage. And the work of judges is a complicated branch that has been gaining more attention over centuries.

Key words: judicial system, judicial proceedings, state power, judge, appellate court, public service, justice.

Ата Заңымыздың 3-бабының 4-тармағына сәйкес Республикадағы мемлекеттік билік біртұтас және ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы атқарушы және сот тармақтарына бөліну олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады. Осы жолда мемлекеттік биліктің дербес саласы – сот билігінің, қазақстандық сот жүйесінің дамуы, нығаю жолдарын еліміздің тарихи тағдырынан бөліп алып қарастыру мүмкін емес деп санаймын. Елбасы Н.Ә.Назарбаев мемлекеттік құқықтық саясаттың негізі – тәуелсіз сот жүйесін құру туралы бастама кәтерді және сот жүйесінің мемлекеттік деңгейде нақты іс-шараларының бағдарламасы әзірленді. Осы жолда мемлекеттік биліктің дербес саласы – сот билігінің, қазақстандық сот жүйесінің даму нығаю жолдары еліміздің тарихи тағдырынан бөліп алып қарастыруға болмайды. Президенттің 1994 жылы 12 ақпандағы Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформаны дамыту туралы» бағдарламасы еліміздің сот құрылысы мен сот әндірісін дамытуда, тиісті бағыттарды айқындауда айтарлықтай рөл атқарды. Жаһандану мен жаңғырудың тәсілі ретінде сот жүйесінің қызметін жаңаша ұйымдастыруда соттарды мамандандыру жолы таңдап алынды. Реформа белестерін бағындыру мақсатында жүзеге асырылып жатқан материалдық-құрылымдық шаралардың тиімділігі айқындалды. Нақты деректерге сүйенетін болсақ, еліміздің барлық аймақтарында 2002 жылы мамандандырылған ауданаралық экономикалық соттар, 2004 жылы мамандандырылған әкімшілік соттар, 2010 жылы қылмыстық істер жәніндегі, ал 2012 жылы кәмелетке толмағандардың істері жәніндегі соттар құрылды. Айта кететін жағдай, жаңа қоғамдық қатынастарды реттеуге арналған заңнамалық бастамаларға қолдау кәрсетіліп, жаңа үлгідегі Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік, Азаматтық процестік, Қылмыстық-атқару, Еңбек кодекстері қабылданды. ХХІ ғасырдың екінші он жылдығында мемлекетіміздің сот жүйесі халықаралық талаптар мен стандарттар қағидаларына толығымен жауап беретін, білікті және тәжірибелі судьялар еңбек ететін, материалдық жабдықтау

тұрғысынан толығымен қамтылған, Конституция қағидаларына негізделген ерекше өкілеттіктерді жүзеге асыратын мемлекеттік биліктің органы ретінде қалыптасты [1,2]. 2010 жылы Қазақ елі Европа Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымына тәрағалық етті. Алайда, тәрағалық етуге өтініш білдірген елімізге сеніммен емес, күмәнмен қарағандардың қатары көп болды. Ұйым өкілдері демократиялық принциптерді тексеріп, мониторинг жүргізу нәтижесінде еліміздің сот жүйесі адам құқығын қорғауда Европалық стандарттарға сәйкес деп танылып, бізге тәрағалық ету бұйырды. Ал, Қазақстан Судьялар Одағының Халықаралық Судьялар Қауымдастығы Ассоциациясына толық мүше болып қабылдануы сот жүйесінің абыройын одан әрі асқақ ете түсті. Бұл мемлекетіміздегі сот жүйесінің халықаралық талаптар мен стандарттар қағидаларына сай екендігінің нақты дәлелі деп ойлаймын. Сондай-ақ, елімізде «Медиация туралы» Заңның және Азаматтық процесілік кодекстің қабылдануы дауларды баламалы тәсілдермен шешу мүмкіндігіне жол ашты. Істерді оңайлатылған, қысқартылған өндірісте қараудың заңмен реттелген процессуалдық мүмкіндіктері, бітімгершілік, медиация, партиспативтік рәсімдердің сотта жиі қолданылуы оң нәтижелерге жол бастады[2,28]. Сот сатыларын оңтайландырудың да дер кезінде қолға алынуы істердің қаралу мерзімін барынша қысқаруға бағытталғанын айтып кеткен жөн. Осыған сәйкес біздің экономика және құқық факультетінде де болашақ заңгерлерді дайындауда осы оқу курсының оқытылуының маңызы зор деп санаймын. Сондықтан да сот жүйесінде медиация тәсілі тазалықты, әділ тәрелікті қамтамасыз етудің бірден- бір жолы болмақ, яғни, тарапты қанағаттандыру негізінде жүргізілген келіссөз рәсімі. Ал шет елдердегі сот билігінің ұйымдастыру жолдары қандай екен? Қазіргі таңда Францияның жалпы соттар жүйесін Кассациялық сот, апелляциялық соттар және бірінші сатыдағы түрлі санаттағы істерді қарастыратын соттар құрайды. Кассациялық сот – ежелден келе жатқан Францияның жоғарғы сот сатысы. Қазіргі таңдағы Кассациялық соттың азаматтық істер бойынша бес палатасы және қылмыстық істер бойынша бір палатасы бар. Ал, «азаматтық» палаталар, азаматтық істер бойынша бірінші, екінші, үшінші палаталарға, сонымен қатар, сауда және қаржы істері бойынша палатаға, әлеуметтік істер бойынша палатаға бөлінеді екен.

Францияда қабылданған 1982-1983 ж. декретке сәйкес, Кассациялық сот: бірінші тәрағадан, 6 палата тәрағаларынан, 84 сот мүшелерінен, 36 түрлі санаттағы кеңесші-баяндамашылардан, Кассациялық сот жанындағы прокурордан, бірінші бас адвокаттан және 19 бас адвокаттардан құралады [3, 38-б.]. Францияның апелляциялық соттарының юрисдикциясы бірнеше департаменттердің аумақтарына таралған еді. Апелляциялық сотты бірінші тәраға басқарады. Апелляциялық соттарды да азаматтық және қылмыстық істер

бойынша палаталар және кейбір жағдайларда сауда және әлеуметтік істер бойынша палаталар құрайды [2, 105-б.]. Францияда судья қызметіне жалпы білімі бар, кәсіби маман, қажетті емтихандарды тапсырғаннан кейін, мемлекеттік қызметке қабылданады. Бастапқы заң білімдерін меңгергеннен кейін, мемлекеттік комиссияның алдында емтихан тапсырады, ал ол өз кезегінде 1958 жылы құрылған Бордодағы магистратураның Ұлттық мектебінде (Ecole Nationale de Magistrature) оқуға мүмкіндік береді. Жыл сайын аталған мектепке 4 мың үміткер құжаттарын тапсырып, олардың 250-і ғана қабылданады [4, 25-б.]. Екі жыл шеңберінде тыңдаушылар білімдерін шыңдап, түрлі соттарда тағылымалардан өтеді. Қорытынды емтихан тапсырғаннан кейін олар, судьялардың мемлекеттік қызметіне кіріседі [4, 27-б.]. Францияда, судьялар мемлекеттік қызметкерлер болып танылады, сондықтан да тек қана Франция мемлекетінің азаматтары ғана судьялық қызметке тағайындалады. Франциядағы соттардың жағдайы роман-герман үлгісіне тән. Айта кететін бір жайт, шет мемлекеттердің басым көпшілігінің сот жүйесі неғұрлым кең тараған екі модельдің біреуіне жатады: англосаксондық (англо-американ) немесе роман-германдық (еуропа континенті). Соңғы кездері құқықтану саласындағы мемлекет және құқық теориясы саласында екі модельдің жақындасу үрдісі байқалғанын атап өткен жән. Англосаксондық елдерінде құқық барған сайын сот құрылысы мен сот ісін жүргізуді заңнамалық реттеуге айналуға, ал континентальды жүйедегі елдерде судьяларға қоғамдық қатынастарды заңнамалық реттеудегі проблемаларды өз шешімдерімен толықтыру құқығы беріледі, яғни соттарға кейбір шамада құқық шығару функциясы берілгенін білдіреді. Сот билігі басшылыққа алатын басты ұйымдастыру қағидаты барлық жерде бірдей тек заңға бағынатын судьялардың тәуелсіздігі, оның кепілдіктерінен ажырамас тұтастығында; қызмет атқарған уақытында ауыстырылмайтындығы, иммунитеті, кәтермелеудің азаймайтындығы болып табылады. Бірқатар елдердің Конституциясы халықтың ең алдымен, алқа биі ретінде сот тәрелігін атқаруға қатысуын кәздейді. Сот тәрелігін атқаруды сапалы ұйымдастыру сот шешімдеріне шағым беру құқығы түрінде кәрінетін сатылық қағидатының маңызы зор. Тәтенше соттарға тыйым сала отырып, заңды түрде белгіленген соттардың ғана сот тәрелігін атқаруының конституциялық қағидаты кең тараған. Сот процесінің негізгі қағидаты ретінде сот жүйесі қызметі қағидатын бәліп кәрсеткен жән. Сот процесінің кең таралған конституциялық қағидатын жариялылық болып табылады. Ал, Германияның сот жүйесіне келетін болсақ, 1877 жылы заң бойынша ординарлық юстиция соттарының қалыптасуының және қызметінің сот құрылымы бекітілген [5, 2]. Ординарлық соттардың құрамына, жергілікті соттар, ландгерихтер, обер-ланд-герихтер және империялық сот кірген.ГФР Конституциясына сәйкес, юстицияның негізгі бес саласы ерекшеленеді (жалпы, еңбек, әлеуметтік, қаржы және әкімшілік). Осыған байланысты, әрқайсысының жоғарғы сот органымен басқарылатын тиісті

бес соттар жүйесі бар. Жалпы соттар, әкімшілік юстиция және басқа да мамандандырылған соттардың құзыретіне кірмейтін барлық азаматтық және қылмыстық істерді қарастырады. Жалпы соттардың қызметі сот құрылымы туралы Заңмен реттеледі. Жоғарғы федералдық сот жалпы соттар жүйесін басқарады. Ол, Карлсруэ қаласында орналасқан және сот тәрағасынан, тәрағалардан, сот мүшелерінен құралады.

Судьялар мәртебесі ГФР Негізгі заңымен реттеледі. Негізгі заңның 101-бабына сәйкес, юстиция органдарының әкімшілік шаралары ешқандай судьяны заңды мәртебесінен айыра алмайды екен. [6, 186-б.]. Германияда сот қызметін атқарғысы келген тұлғалардың білім алу үдерісін бірнеше кезеңдерге бөліп қарастыруға болады: Ол мынадай негізгі бағыттардан тұрады:

Заңмен белгіленген мерзім ішінде, университеттің құқық факультеттерінде білім алу. Бұл кезең үшін заңнамамен белгіленген міндетті пәндер оқытылады және олардың құрамына азаматтық істер негізі, қылмыстық құқық, бұл пәндердің іс жүргізу бөлімдері, сонымен қатар бірқатар жалпы білім беру сипатындағы гуманитарлық пәндер оқытылады. Жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін бірінші мемлекеттік емтихан тапсырылып, онда білім алған жылдардың нәтижесі бағаланады.

Бірінші мемлекеттік емтиханды тапсырғаннан кейін, екі жылға созылатын дайындық курсы (тәжірибе) өту қажет. Дайындық қызметін үміткер, әкімшілік мекемелер, жалпы юрисдикциядағы соттар, қаржылық соттар, еңбек даулары бойынша соттар, әлеуметтік даулар бойынша соттар, прокуратура, нотариалдық кеңселер, кәсіподақтар, кәсіпкерлер бірлестіктері сияқты түрлі мемлекеттік органдарда атқара алады. Қарастырылған мерзім біткеннен кейін, мамандыққа тікелей бағытталған екінші емтихан тапсырылады. Осы сынақтан өткен тұлғалар, сот міндеттерін жүзеге асыруға лайықты деп саналады.

Үміткер, Судьялар туралы Заңның § 9 сәйкес қойылатын кәсіби талаптарға лайық болумен қатар, ГФР Негізгі заңының 116-бабында қарастырылғандай неміс ұлтынан сайланады [6, 118-б.]. Осы талаптардың барлығына сай келетін тұлғалар судьялық қызметке тағайындала алады. Британдық мемлекеттік мекемелердің лауазымды тұлғаларының ішінен ағылшын судьялары ерекше орын алады. Жабық тұрғыдағы заңгерлер корпорациясының ағылшын құқығының пайда болуы мен дамуындағы рөлі ерекше [7, 23-б.]. Қазіргі таңдағы ағылшын сот тәрелігі жүйесінің негізі II Генрих (1154-1189 ж.) кезінде, жер меншігіне байланысты туындаған дауларды реттеумен айналысатын 12 жергілікті рыцарьлардан тұратын сот жүйесі түрінде қаланған болатын. Сонымен қатар, II Генрих тұсында 18 судья әр түрлі дауларды реттеумен айналысқан [7, 28-б.]. Судьялар Англияның барлық аумақтарында Лондоннан барып келіп сот тәрелігін жүргізген, осыған байланысты елде бірегей құқықтық

жүйенің (commonlaw – «ортақ құқық» яғни, барлығы үшін ортақ құқық – common for all-law) негізі қаланған [7, 33-б.].

Қазіргі таңдағы ағылшын сот жүйесінің негізі ХХ ғасырдың 60-жылдарында салынған. Атап әтсек, Парламент шығарған маңызды құжаттардың ішінен: 1966 ж. «қылмыстық істер бойынша апелляциялар туралы» Акт, 1968 ж. «Соттар туралы» Акт, 1973 ж. «қылмыстық соттар әкілеттілігі туралы» Акт, 1967,1972,1982 ж. «қылмыстық сот тәрелігі туралы» Акт, 1980 ж «Магистерлік соттар туралы» Акт, 1981 ж. «Сот тәрелігінің Жоғарғы соты туралы» Акт, 1984 ж. «Графтықтардың соттары туралы» Акт сияқты заңдарды ерекшелеуге болады. Англия және Уэльс сот жүйесінің негізі: Англия және Уэльс Апелляциялық соты (England and Wales Court of Appeal), Англия және Уэльстік Жоғарғы соты (England and Wales High Court), Тәж Соты (Crown Court), Графтықтар соты (County Court) құрайды. Ал төменгі сатыдағы сот жүйесіне азаматтық, қылмыстық және жанұялық дауларды тыңдайтын бітімгершілік соттар (Magistrates' Court), тек қана азаматтық істерді қарастыратын трибуналдар (Tribunals) кіреді. Дәстүр бойынша сот сатысының басында, Апелляциялық және Жоғарғы соттың шешімдері мен үкімдеріне шағымды, Шотландияның Сот Палатасының (азаматтық істер бойынша) шешіміне шағымды, Солтүстік Ирландияның Апелляциялық сот шешіміне шағымды (құқық қолдану мәселелері бойынша ғана) қарастыратын лордтар Палатасының Апелляциялық комитеті (Appellate Committee of the House of Lords) тұрады. 2009 жылдың 1 қазанынан бастап Лорд-тар Палатасының Апелляциялық комитетінің функциялары, 2005 ж. конституциялық реформа туралы Заңға (Constitutional Reform Act 2005) сәйкес, Жоғарғы сотқа берілген (Supreme Court of the United Kingdom). Роман – герман үлгісінен ерекшеленетін Ұлыбританияның заң саласы элитасының негізін, тәжірибесі мол заңгер мамандар солиситор, барристерлер және судьялар ғана атқарады. Солиситор – заң мәселелері бойынша кеңес беретін дербес қорғаушы. Ол сот процесі басында ғана қажетті шараларды қабылдауға құқылы болғанымен, істі қарастыруда олар тек магистраттық соттар және графтықтар соттарына ғана қатыса алады. Жоғары сатыдағы соттарда тек барристерлер ғана қызмет атқарады. Олар ғасырлардан жалғасқан дәстүрлер негізінде монополистер болып табылады. Барристерлердің элиталық тобына корольдік адвокаттар жатады, ал олардың ішінен Жоғарғы соттың және графтықтардың судьялары таңдалады.

Барристерлердің кәсіби ұйымы ретінде төрт гильдия: Линкольдік гильдия, Ішкі Темп, Орта Темп, Грей гильдиясы саналады. Осы мектепгильдиялар болашақ судьяларды дайындайтын орталықтар болып табылады. 1990 жылғы соттар және құқықтық қамтамасыз ету туралы Заң бойынша, судьяларды іріктеудің жаңа межесі белгіленген. Осы Заңға сәйкес, жоғарыда кәрсетілген корпорациялардың мүшелері, сонымен қатар басқа да құқықтық

ұйымдардың әкілдерінің ішінен жаңа қоғам «адвокатура» құрылған. Ол ұйымға, кәсіби органдарының ұйымдарымен ұсынылған тұлғалар еніп, сотта адвокат болуға мүмкіндік алады [8, 115-б.]. Ағылшын университеттерінде студенттер, үш жыл оқудан кейін құқық бакалавры деген дәреже алады. Дегенмен, заң дәрежесін алу кәсіби заңгер ретінде қызмет атқаруға мүмкіндік бермейді. Ол дәреже тек қана, бітірушіні гильдиямектептерде бірқатар құқықтық пәндерді тапсырудан ғана босатады. Университет қабырғасында заң білімдерін меңгерген тұлғалар, осындай гильдия-мектептердің біріне түсіп, бір жыл мерзім ішінде оқудан өтеді. Бітіру емтихандарын тапсырғаннан кейін бітіруші бір немесе бірнеше барристерлік мекемелерде оқушы болып қабылданады. Жалпы, ағылшын заң білімі болашақ қорғаушыларды дайындауға бейімделген.

Сондықтан да Англияда судья қызметіне тек қана, тәжірибесі мол, танымал қорғаушы ғана тағайындала алады [8, 229-б.]. Англияның сот корпусы екі негізгі функция атқарады: сот тәрелігін жүргізу және әкімшілік функциялар. Англия және Уэльс аумақтарында магистраттар – қоғамдық негізгі судьялар болып саналады. Қазіргі таңда 30 мың магистраттық соттар ақысыз негізде қызметтерін атқарады, себебі олар заңгер болып табылмайды. Дегенмен олар, соттардағы 700 отырыстарға қатысып, жылына 2 млн. істерді қарастырады. [9, 157-б.]. Италияның сот құрылымы оның Конституциясымен және 1941 жылғы «Сот құрылымы» туралы Заңмен реттеледі. Италияда конституциялық, жалпы және арнайы юрисдикциядағы соттар қызмет атқарады. Конституциялық юрисдикцияны Конституциялық сот (Corte costituzionale) атқарады. Конституцияның 134137 баптарына сәйкес, мемлекеттің заңды күші бар актілерінің және заңдардың конституцияға сәйкестігі туралы шағымдары, облыстар арасында, мемлекет және облыстар арасындағы түрлі билік әкілдерінің құзыреті туралы дауларды, Республика Президентіне қарсы бағытталған айыптауларды қарастырады [6, 423-б.]. Конституциялық сот, республика президентімен, парламентпен тағайындалатын 15 соттан тұрады. Конституциялық соттың судьялары жалпы және әкімшілік соттардың магистраттары, университеттің ординарлық профессорлары және 20 жылдық еңбек өтілі бар қорғаушылар санатынан тағайындалады. Судьялар тоғыз жыл мерзімге тағайындалып, мерзім өткеннен кейін қайтадан тағайындала алады. Соттардың жалпы юрисдикциясы: қылмыстық, азаматтық болып бөлінеді және олар, жария билік органдары мен жеке субъектілер арасындағы заңдылықты қамтамасыз етеді. Жалпы юрисдикциядағы сот тәрелігін, кәсіби соттар және құрметті судьялар жүргізеді. 1998 жылға дейін Италияның бірінші сатыдағы соттары ретінде кішігірім істермен айналысатын бір судьядан тұратын Претура (Pretura) және үш мүшеден құралған күрделі істерді қарастырумен айналысатын Трибунал (the Tribunale) саналған. 1998 жылы Претура

таратылып, оның функциялары Трибуналға берілген.1998 жылы азаматтық және қылмыстық істер бойынша бірінші сатыдағы соттар институты құрылған. Осы соттың судьялары емтихан тапсырмайды, кәсіби қызмет кәрсеткенімен, Әділет министрліктеріне жұмысқа қабылданбайды және жалақы алмайды. Оларға тек қана, сот мәжілістеріне қатысқаны үшін төлем төленеді [10, 145-б.]. Италияда бітімгершілік судьяларының институты 1991 жылы 21 қарашада № 374 заңмен құрылған.Бірінші сатыдағы соттар жүйесінің негізгі буынын трибуналдар құрайды. Олардың құзыретіне – барлық азаматтық және қылмыстық даулар кіреді. Италиядағы ювенальдық соттар (Tribunale per i minorenni) – бұл азаматтық, қылмыстық және әкімшілік істер бойынша кәмелетке толмаған тұлғаларға қатысты сот функцияларын атқаратын арнайы институт. Олар апелляциялық соттар негізінде құрылады. Апелляциялық соттар (Corte di appello) екінші сатыны құрайды. Олардың юрисдикциясына шетел соттары және арбитрлері шығарған шешімдерді атқару кіреді [10, 225]. Италия судьяларын әділет министрлігінің ұсынысымен Республика Президенті, заң саласында жоғары білім бар, сот магистратурасын бітірген тұлғалардың ішінен тағайындайды. Конкурстық іріктеуден өткен үміткерлер тағылымдамадан өтуші қызметіне алынады. Италияда судьяларды іріктеуді жетілдіру мақсатында 1997 жылдан бастап бірқатар реформалар жүргізілген. Жалпы, шет мемлекеттердегі негізгі сот жүйесінің төрт түрі мыналар: 1) романдық (Франция, Италия, Испания, Португалия, Бельгия); 2) германдық (ГФР, Австрия), 3) ағылшын (Англия және Уэльс); 4) аралас үлгілер – (Дания, Норвегия, Швеция, Финляндия, Шотландия, Ирландия, Швейцария). Осы келтірілген сот жүйелерінің ішіндегі жетекші елдер: Франция, Германия, Англия, Италия мемлекеттерінің сот жүйесінің негізінде талдауға тырыстық. Сонымен, жоғарыда келтірілген пікірлерді тұжырымдай келе, шет елдерінің сот жүйесінде судьялар корпусын қалыптастыру мәселесі ғасырлар бойы өзіндік дәстүрге ие, судьялар корпусының кәсіптік деңгейін үнемі жетілдіріп отыруға ден қойған күрделі жүйе екендігін байқаймыз. Бұл елдерде, болашақ судьяларға қажетті кәсіби талаптармен, жеке басқа қойылатын адамгершілік-әдеп нормалары арнайы межелер мен стандарттарда белгіленген. Олар, мақсатты түрде сот тәрелігін жүргізіп, белгілі бір сатыда өз қызметтерін жүргізеді. Сонымен Тәуелсіз, күшті және әділ сот билігі – құқықтық мемлекеттің демократиялық дамуы мен зиялылық дәрежесінің көрсеткіші болып табылады. Сот жүйесінің беделі, ең әуелі, судьялардың әділ тәрелігімен жасалуы тиіс деп санаймыз.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Мақұлбеков Б. «Әділ сот жүйесі – тәуелсіз елдің берік тірегінің бірі» Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының судьясы // «Егемен Қазақстан».16.11.2016

2. Кальсин И. Свобода слова и правосудие. Жинақта: Журналист у судебного барьера. – Алматы, 2001. – 28-бет.
3. Берже Э.: Модель либеральной судебной системы подвергается испытанию: директория (исполнительная власть) осуществляет надзор за судьями // Правовые исследования во Франции: Сборник научных трудов. – М.: Изд-во ИНИОН РАН. 2007. – С. 125-128.
4. Боботов С.В. Правосудие во Франции. – М.: ЕАВ, 1994. – 198 с.
5. Правовые системы стран мира / под ред. А.Я. Сухарева. – М.: Инфра-М-НОРМА, 2001. – 840 с.
6. Лужина А.Н. Они хотят стать судьями // Международно-правовые стандарты в конституционном праве: Сборник научных трудов. – М.: ИНИОН РАН, 2006, Ч. 1. – С. 364-366.
7. Учреждение судебных установлений для Германской империи с законом о введении его в действие / пер. Ив. Соболева. – СПб.: Типография А. Траншеля, 1878. – 136 с.
8. Конституции государств Европейского союза: Сборник. / Под редакцией Л.А. Окунькова – М.: Издательская группа ИНФРА М–НОРМА, 1997. – 804 с.
9. Апарова Т.В. Суды и судебный процесс Великобритании: Англия, Уэльс, Шотландия. – М.: Институт международного права и экономики. «Триада Лтд», 1996. – 157с
10. Slapper, G. The English Legal System / G.Slapper, D.Kelly. – 8th – Oxon: Routledge Cavendish, 2006 – 738 p.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICS AND PSYCHOLOGY

МРНТИ 15.31.31

ГРИНЁВА О.М.¹

¹*Национальный педагогический университет им. М.П. Драгоманова,
г.Киев, Украина*

СПЕЦИФИКА ЖИЗНЕННЫХ ЦЕЛЕЙ И ПЛАНОВ ЛИЧНОСТИ
В ПОЗДНЕМ ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

В статье рассматривается проблема жизненных целей и планов личности. Представлены результаты теоретического анализа работ современных ученых, посвященным проблемам конструирования будущего личностью юношеского возраста. Юность в психологической литературе рассматривается как сензитивный период становления жизненных целей и планов личности. В работах ученых проанализировано влияние смысловых ориентаций молодежи на развитие их жизненных целей и планов. Рассмотрены особенности целеполагания молодых людей в различных модусах жизненного пространства. Проанализированы эмпирические работы современных ученых, посвященные проблемам взаимосвязи жизненных целей и планов юношей и девушек. Для эмпирического исследования особенностей развития целеполагания и планирования юношами и девушками своего будущего была разработана авторская методика «Жизненные цели и планы молодежи». Представлены результаты экспериментального исследования динамики становления жизненных целей и планов личности на протяжении поздней юности.

Ключевые слова: жизненные цели, жизненные планы, проектирование будущего, личность, личностное развитие, юношеский возраст.

Мақалада әмірлік мақсат пен тұлғалық жоспар мәселелері қарастырылады. Ғалымдардың жасәспірім шақтан болашақ тұлға болып қалыптасу мәселелеріне арналған теориялық талдау жұмыстарының нәтижесі кәрсетілген. Психологиялық әдебиетте жастық шақ тұлға болып қалыптасу үшін әмірлік мақсаттарды жүзеге асыру кезеңі болып қарастырылады. Ғалымдар жұмысында жастардың жоспарлары мен мақсаттарын дамыту үшін әмірлік ұстанымның әсері талданған. Жастардың әмірдің әртүрлі салаларындағы мақсатты тұжырымдары қарастырылған. Заманауи ғалымдардың жас ер балалар мен қыздардың әмірлік мақсаттары мен жоспарларының қарым-қатынасы мәселелеріне арналған эмпиристік жұмыстары талданған. Ер балалар мен қыздардың болашақ мақсаттары мен жоспарларын эмпиристік зерттеу арқылы дамыту ерекшеліктеріне байланысты «Жастардың әмірлік мақсаттары мен жоспарлары» деген авторлық әдістемелік шығарылды. Жастық шақтың соңғы сатыларында әмірлік мақсат пен жоспарды жүзеге асыру динамикасы эксперименталдық зерттеу нәтижесі арқылы кәрсетілген.

Кілт сөздер: Әмірлік мақсат, әмірлік жоспар, болашаққа жоба, тұлға, тұлғаны дамыту, жастық шақ.

The problem of personality's life goals and plans is considered in the article. Results of theoretical analysis of personality's youth age future self-design constructing problems in works of modern scientists are represented. Youth

is considered in modern psychological literature as sensitive age for personality's life goals and plans development. The influence of sense-of-life orientations of youngsters on their life goals and plans are analyzed. Special features of young people's goals creating in different fields of life space are represented. Empirical works of modern scientists about problems of interrelations of life goals and plans in youth are analyzed. The author's methodics — "Life goals and plans of youngsters" was developed for empirical research of the youth life goals and plans constructing. The results of experimental research of life goals and plans development dynamics during elder youth are represented.

Key words: life goals, life plans, future self-design, personality, personal growth, youth age.

В условиях глобализации, информатизации, все более ускоряющегося темпа жизни человека в современном обществе, вопросы эффективной организации своей жизни имеют высокую актуальность и социальную значимость. Субъектное конструирование личностью стратегических целей и планов своей жизни является необходимым условием ее продуктивной жизнедеятельности, успешного самоопределения, самореализации. В юношеском возрасте активизация смысло-жизненных и ценностных ориентаций, личностное и профессиональное самоопределение человека, значительное развертывание во времени и интеграция модусов будущего, настоящего и прошлого в структуре жизненной транспективы личности, формирование социального кругозора, а также ряд других психологических особенностей определяют сензитивность этого периода для становления жизненных целей и планов молодежи.

В то же время, с совершеннолетием и, соответственно, приобретением социальной зрелости, юноши и девушки впервые не только автономно конструируют идеальные образы своего будущего, конкретизированные в форме жизненных целей, но и осознают, а также эмоционально переживают высокую личностную значимость реализации этих целей, а также невозможность полностью контролировать их достижение. Эти переживания проявляются в форме экзистенциальной тревожности личности (В.Франкл, И.Ялом), которая, достигая высокого уровня, может привести к фрустрации потребностей личности в построении своего будущего, пассивной жизненной позиции, замене авторского проектирования жизненного пути на социально стереотипные способы построения своей жизни. Снижению экзистенциальной тревожности личности способствует выстраивание реалистичных, адекватных жизненным целям молодежи, планов их достижения. Однако отсутствие или наличие крайне незначительного опыта автономного от влияния значимых взрослых построения юношами планов достижения стратегических целей своей жизни и их реализации в условиях социальных взаимоотношений, значительно усложняет процессы проектирования будущего.

Таким образом, высокая личностная и социальная значимость, а также объективная сложность и новизна постановки жизненных целей и планов личностью в ювенальном

периоде жизни, обуславливает необходимость теоретического и экспериментального изучения этой проблемы.

Исследованию проблемы становления жизненных целей и планов человека юношеского возраста в психологической литературе уделяется значительное внимание. Активизация жизненных целей в поздней юности неразрывно связана с их глубоким эмоциональным переживанием, осмыслением, развертыванием смысловых и смысложизненных конструкторов индивидуума в жизненной транспективе. И.С. Кон подчеркнул, что жизненные цели юношей представляют собой сложную иерархическую систему, неразрывно связанную с ее смыслообразующими мотивами [5]. Поиск смысла жизни в позднем субъективации жизненных целей молодежи [6]. При этом высокая сложность осмысления личностью позднего юношеского возраста собственных жизненных целей определяет многокритериальность их субъективной значимости. В процессе субъектного определения собственных жизненных целей, в процессе построения их динамической иерархии, индивидуум учитывает не только значимость результата цели, но и ее пользу, срочность, сложность достижения, вероятность успеха и реализации в целом [9].

В то же время активизация смысложизненных ориентаций молодежи в жизненном пространстве осуществляется неравномерно - преимущественно в модусах частной жизни и самореализации, что, в свою очередь, приводит к неравномерности становления жизненных целей [3]. Основными составляющими психологического пространства конструирования жизненных целей в поздней юности, согласно с результатами исследования современных ученых, являются самосовершенствование, материальное благополучие и семью [7], стереотип успешного человека, автономность, альтруизм и богатая духовная культура [6] и др.

Значительные изменения социальной ситуации развития, высокая сложность выполнения новых видов деятельности (учебно-профессиональной, профессиональной и др.) в поздней юности в массовом опыте часто приводит к концентрации жизненной энергии личности в настоящем, недостаточности целеобразования в ближайшей перспективе (до 1 года), выбору стратегии прокрастинации, склонности откладывать жизненные цели, сообливо сложные, на более отдаленные возрастные периоды [7]. О.В. Люсова также отметила, что цели будущего мало представлены в субъективном настоящем большинства современных студентов [6]. Согласно с результатами исследований Р.Р.Калининой, в системе жизненных целей молодежи наиболее содержательно насыщенной является близкая жизненная перспектива. В то же время среди целей отдаленных возрастных периодов представлены не только личностные, семейные, профессиональные, материальные когниции, но и широкие альтруистические цели, связанные с бескорыстной самореализацией личности

в широком социальном контексте (стать гражданином, зрелой личностью и тому подобное) [4].

Специфика становления жизненных целей в поздней юности влияет и на процессы конструирования личностью планов достижения этих целей. Процессы целеобразования и планирования молодежью своего будущего тесно взаимосвязаны и взаимообусловлены. Согласно с научной позицией И.Ф. Смирновой, успешность согласования жизненных планов в ближайшей и отдаленной жизненной перспективе является необходимым условием дальнейшего развития жизненных целей юношей и девушек [8]. В то же время система жизненных целей личности не только интенцирует определение средств достижения желаемых целей, но и способствует возрастанию согласованности, взаимосвязанности, системности жизненных планов личности [7].

Проблеме особенностей становления жизненных планов личности в юности посвящены специальные работы И.М. Астафьевой, О.В. Белановской и А.И. Турецкой, С.Н. Шелеповой и др. Конкретизация и согласование жизненных целей, активизация их базисных ценностно-смысловых конструктов определяют сензитивность поздней юности для конструирования реалистичных жизненных планов. Согласно с результатами исследований О.В. Белановской и А.И. Турецкой, в позднем юношеском возрасте возрастает количество жизненных планов личности как в интариндивидной, так и в интериндивидной составляющих их жизненного пространства [2]. В работах ученых подчеркивается оптимизм, уверенность юношей в своих возможностях реализовать собственные жизненные планы [1]; [10]. В то же время четкие и детализированные планы у юношей представлены в ближайшей жизненной перспективе длительностью до 5 лет [2]. Наиболее личностно значимыми являются жизненные планы, которые предусматривают взаимодействие в ближайшем социальном окружении [10] - а именно, в профессиональной и семейной составляющих жизненного пространства [2]; [10]. Переживание молодыми людьми значительных общественно-политических и экономических трансформаций современного общества определяет специфику их профессиональных жизненных планов: формирование преимущественно не направленности на конкретную профессию или специальность, а «адаптивного ресурса» - обобщенной ориентации на получение высшего образования, поиск работы, открытия собственного дела и др. [10]. При таких условиях неконкретизированность жизненных планов молодежи проявляется в гибкости и вариативности их представлений о собственном будущем, но в то же время приводит к нечеткости жизненных целей, что может в дальнейшем стать причиной торможения их перспективной жизненной направленности.

Зависимость жизненных планов личности от приоритетов в системе ее жизненных целей подчеркивается в работах А.Ю.Фридмана. Согласно с ученым, чем выше субъективная

значимость жизненной цели для юношей и девушек, тем раньше и более детально осуществляется конструирование ими жизненных планов по достижению этих целей [9].

На протяжении поздней юности возрастание пролонгированности планов в жизненном времени сопровождается повышением значимости для личности временных интервалов отдаленного будущего. Поэтому собственные планы, отражающие актуальную ситуацию развития личности и ее ближайшем будущем (категории –“Общение”, –“Любовь/друзья”), осмысливаются как менее важные [2]. С.Н. Шелепова также подчеркнула, что жизненные планы индивидуума в поздней юности формируются преимущественно на реалистичные жизненные цели, достижение которых возможно в ближайшие временные периоды, и представляют собой –“адаптивный ресурс” для реализации пролонгированных стратегических жизненных целей. В то же время активизация долгосрочных жизненных планов происходит недостаточно. В содержании планов преобладают личностная, семейная и профессиональная составляющие. Перспективное планирование своей жизни в широком социальном, в частности, общественно-политическом, модусах большинством молодых людей осуществляется крайне мало [10]. Согласно с научной позицией И.М. Астафьевой, в конце поздней юности жизненные планы личности приобретают четкость и детализированность. Отношение молодых людей к своему будущему является позитивным, поскольку уровень их уверенности в возможности реализации собственных жизненных планов соответствует высокому. При этом становление способности личности к управлению различными собственными жизненными планами происходит неравномерно и имеет гендерные особенности: субъектное конструирование планов происходит недостаточно у женщин в профессионально-карьерном модусе, а у мужчин - в матримональном. При этом среди мотиваторов генерирования жизненных планов, особенно в профессионально-карьерном аспекте, у мужчин преобладают мотивы достижений, а у женщин - комфортной жизни [1].

Таким образом, проведенный анализ литературных источников дает возможность констатировать неоднозначность динамики жизненных целей личности в сензитивном периоде - позднем юношеском возрасте: активизация ценностных и смысложизненных когний как основы становления жизненных целей обуславливает увеличение количества целей личности в разных модусах ее жизни, возрастание их четкости и детализированности, активизацию широких просоциальных жизненных целей в отдаленной временной перспективе. В то же время недостаточная интегрированность жизненных целей личности как системного образования проявляется в неравномерности их развертывания в разных аспектах жизни, значительной амплитуде целевой наполненности разных интервалов будущего личности в жизненном времени. Все это часто приводит к недостаточности

становления жизненных целей, а также неравномерности и недостаточной интегрированности жизненных планов современных юношей в массовом опыте.

Предметом специальных исследований ученых являются различные аспекты жизненных целей и планов современной молодежи. Однако большинство этих исследований являются дискретными. Для комплексного эмпирического изучения психологических особенностей развертывания жизненных целей и соответствующих им планов современной молодежи автором была разработана психодиагностическая методика «Жизненные цели и планы молодежи». Эта методика направлена на выявление психологических особенностей конструирования личностью юношеского возраста своих жизненных целей и планов. Как и методика «Оценивание пятилетних интервалов» Е.И. Головахи и А.А. Кроника, она предусматривает репрезентацию респондентами когний своего идеального будущего в 5-летних интервалах жизни. Разработанная методика не исследует особенности осмысления юношами своего прошлого. Первые интервалы этой методики - 15-20 лет и 20-25 лет - отображают настоящее и ближайшее будущее респондентов. При выполнении этой методики участникам эксперимента предлагается отметить на специальном бланке свои жизненные цели в каждом 5-летнем интервале своего будущего (в 15-20 лет, в 20-25 лет, в 25-30 лет и т.д.). Молодые люди могут самостоятельно продолжить постановку своих жизненных целей после интервала в 81-85 лет. Рядом с интервалами жизненных целей участники эксперимента должны отметить планы достижения своих целей (при наличии таких планов). В массовом опыте юноши в возрасте 17-18 лет часто не различают понятия «жизненные цели» и «жизненные планы». Поэтому перед проведением этой методики психолог обсуждает с участниками эксперимента значение этих психических явлений.

Экспериментальное исследование особенностей становления жизненных целей и планов личности в поздней юности (студентов) было проведено на базе высших учебных заведений различных регионов Украины: Глуховского национального педагогического университета имени О. Довженко (г. Глухов), Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова (г. Киев), Черниговского национального технологического университета (г. Чернигов). В исследовании участвовали 249 юношей и девушек в возрасте 17-21 год, обучающихся на различных технических, экономических, естественных и гуманитарных специальностях.

Использование методики «Оценивание пятилетних интервалов» Е.И. Головахи и А.А. Кроника предполагает только качественный анализ полученных эмпирических данных. В разработанной автором методике представлены высокий, средний и низкий уровни исследуемых психических явлений. Уровни жизненных целей и планов юношей были определены в их единстве. Становление жизненных целей и планов в поздней юности

неразрывно взаимосвязано: создание участниками эксперимента даже наиболее осмысленных, экзистенциально детерминированных и детализированных во временной перспективе жизненных целей в личностном мире мало будет способствовать их успешной самореализации, если эти цели не дополняются соответствующими им реалистичными способами реализации целей (жизненными планами). К высокому уровню конструирования жизненных целей и планов нами были отнесены результаты анализа эмпирических данных юношей и девушек, которые осуществляют целеобразование и планирование своей жизни от ближайшей (на 5-10 лет) до отдаленной темпоральной перспективы (пенсионного возраста - 60-81 и более лет). Конструирование жизненных целей и планов является целостным, то есть временные интервалы, в которые у молодых людей нет ни жизненных целей, ни планов, - отсутствуют. При этом не более, чем в 1-2 5-летних интервалах юноши не создают планы для достижения поставленных целей, жизненные цели и планы повторяются дословно или жизненные планы соответствуют поставленным целям лишь частично (например, профессиональная жизненная цель «карьерный рост» дополняется планом «получать поддержку от родных и близких людей» в личностно-семейном модусе жизненного пространства. В большинстве возрастных периодов определены не менее 2-3 жизненные цели, планы четкие, детализированные и реалистичные. При этом количество целей жизни, детерминированных альтруистическими смысложизненными ориентациями («материально помогать родителям», «открыть бизнес для создания рабочих мест другим людям», «заниматься волонтерской деятельностью», «воспитывать своих детей» и т.д.), превышает количество преимущественно эгоцентрически детерминированных конструкторов («иметь и свободно тратить богатство», «не зависеть ни от кого», «купить дом/машину/квартиру, о которых всегда мечтал» и др.). Не меньше, чем в двух модусах жизненного пространства (интимно-личностном (семейном), профессиональном, этническом, духовном и других) представлено развертывание жизненных целей во времени: например, цель поиска любимого человека проектируется в дальнейшие романтические взаимоотношения с ним, брак, заботу и поддержку друг друга, рождение детей, участие в их воспитании и учебе, общую старость в мире и согласии со всей семьей.

Среднему уровню становления жизненных целей и планов юношей в проведенном исследовании соответствуют результаты респондентов, у которых перспектива целеполагания и планирования своей жизни является более короткой (до 50-65 лет), «разорванной», то есть есть 1-2 5-летние интервалы, в которых юноши не создают ни жизненные цели, ни планы, или имеются 2-3 возрастных периода, в которые жизненные цели молодых людей не сопровождаются планами. Не меньше, чем две трети жизненных целей юношей дополняются жизненными планами, но эти планы могут не полностью

соответствовать поставленным целям. Лишь незначительное количество жизненных целей представляют собой нереалистичные жизненные мечты («заработать миллион долларов», «стать американской кинозвездой» и др.) и представляют собой отказ от реалистичного целеобразования. Ответами «не знаю», «время покажет», «не планирую жизнь так далеко» участники эксперимента отмечают не больше 1-2 возрастных периодов индивидуального будущего. Количество эгоцентрических жизненных целей соответствует количеству альтруистических или незначительно превышает его. Не менее, чем в одном модусе жизненного пространства, логично презентовано развертывание жизненных целей и планов во времени.

Низкому уровню развития жизненных целей и планов соответствуют результаты участников эксперимента, у которых жизненная перспектива является короткой (менее, чем до 50 лет) или представленной в более длительном жизненном времени, но 4 и более возрастных периода не содержат ни жизненных целей, ни планов. Менее, чем две трети жизненных целей дополняются жизненными планами. Планы по реализации большинства жизненных целей соответствуют им лишь частично. В структуре жизненных целей преобладают эгоцентрические. Количество отказов юношей от целеобразования и планирования своей жизни составляет четыре и более. Жизненные цели и планы во времени сконструированы хаотически, развертывание большинства жизненных целей охватывает не более, чем 2 возрастных периода.

Результаты экспериментального исследования особенностей развития жизненных целей и планов личности на протяжении поздней юности представлены в таблице 1.

Таблица 1

Психологические особенности жизненных целей и планов юношей и девушек

n=249

Уровни конструирования жизненных целей и планов		Возрастная группа студентов				
		17 лет	18 лет	19 лет	20 лет	21 год
Высокий	К-во респондентов	15	13	23	24	30
	В %	29,41	24,52	46,93	48,97	63,82
Средний	К-во респондентов	23	30	17	20	14
	В %	45,09	56,60	34,69	40,81	29,78
Низкий	К-во респондентов	13	10	9	5	3
	В %	25,49	18,87	18,37	10,20	6,38

Как видно из таблицы 1, в возрастной группе 17-летних участников эксперимента выявлены все уровни конструирования жизненных целей и планов: высокий - 29,41%, средний у 45,09% юношей. У четверти участников эксперимента этого возраста выявлены низкие показатели. Успешность становления жизненных целей и планов молодежи на границе ранней и поздней юности в значительной степени обуславливается не только особенностями их личностного роста и социальной ситуации развития, но и тем, какие смысложизненные когниции они вкладывают в свое бытие, поскольку именно осмысленность человеком своего жизненного пути, в том числе - будущего, мобилизует его жизненную энергию для конструирования и самоосуществления жизненных целей и планов. Как показывает практика, ввозрасте 17-18 лет противоречивое единство развертывания смысложизненных ориентаций любви и создания семьи, самореализации, поиска экзистенций своего бытия и в то же время статуса и реализации гедонистических стремлений, вызывает одновременные тенденции активизации и торможения жизненных целей и планов: увеличение количества респондентов со средним уровнем этих психических образований за счет уменьшения количества студентов с высоким и низким уровнями.

Во второй половине поздней юности становление все более четких представлений юношей и девушек о ключевых экзистенциалах - смыслах и ценностях, которые они стремятся реализовать в своей жизни, способствует увеличению количества молодых людей с высоким уровнем этих психических образований в возрасте 18-19 лет, достижению среднего уровня жизненных целей и планов 40,81% юношей и девушек в возрасте 19-20 лет; возрастанию количества участников эксперимента с высоким уровнем исследуемых психических образований до 48,97% и 63,82% в возрасте 20 и 21 год соответственно.

Однако и в конце поздней юности уровень развития жизненных целей и планов у более, чем трети респондентов не достигает высокого. Это обуславливает необходимость дальнейшего исследования детерминант, механизмов становления этих психических явлений, особенностей их взаимосвязи с другими личностными конструктами - смысложизненными и ценностными ориентациями, рефлексией, способностью принимать жизненные решения и делать жизненный выбор, личностной свободой и ответственностью молодежи за свою жизнь. Недостаточность развития когниций конструирования молодежью собственного будущего в массовом опыте определяет необходимость создания специальных психолого-педагогических условий для их активизации и оптимизации - разработки и внедрения в практику работы современных профессиональных образовательных учреждений программ психологического сопровождения проектирования студентами своего будущего, использования методов активного социально-психологического обучения, а также специальных технологий НЛП, коучинга, тайм-менеджмента, разработанных для развития и

саморазвития способностей молодежи к эффективному субъектному управлению своей жизнью.

Список использованных источников

1. Астафьева И.Н. Виды жизненных планов и их индивидуальные детерминанты у студентов-выпускников: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Астафьева И.Н. – Р.-на-Дону, 2011. – 210 с.
2. Белановская О.В., Турецкая А.И. Динамика жизненных планов в юношеском возрасте // Возрастная и педагогическая психология: сборник научных трудов. – 2007. – Вып. 7. – С. 127-135.
3. Быкова Н.Л. Специфика смысложизненных ориентаций различных групп учащейся молодежи в ситуации субъективации жизненных целей: дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07/ Быкова Н.Л. – Самара, 2006. – 205 с.
4. Калинина Р.Р. Представление о будущем и жизненные ценности студентов высших учебных заведений // Вестник ПГПУ. – 2011. – № 13. – С. 177-182.
5. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С.Кон. - М., Просвещение, 1989. - 256 с.
6. Люсова О.В. Цель как смысложизненная детерминанта настоящего в юношеском возрасте: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.05/ Люсова О.В. – Ярославль, 2007. – 216 с.
7. Сагова З.А. Целевые ориентации в жизненных планах студентов вуз-а: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Сагова З.А. - Ставрополь, 2004. - 156 с.
8. Смирнова И.Ф. Педагогические условия становления жизненных целей старшеклассников: дисс. ... канд. пед. наук. - 13.00.01 / Смирнова И.Ф. – Пенза, 1998. – 203с.
9. Фридман А.Ю. Очередность жизненных целей личности и их субъективная мотивационная значимость: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Фридман А.Ю. - М., 2004. - 149 с.
10. Шелепова С.Н. Жизненные планы, ориентации и ценности студентов средних специальных учреждений // Среднее специальное образование. – 2010. – №9. – С. 55-57.

GTAMP 001.895:378

ЖЕТПИСБАЕВА О.Б.¹

¹Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒА САЙ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ҚОЛДАНУ

Мақалада оқыту барысында инновациялық технологияларды пайдалану жолдары қарастырылған. Жаңа технологияларды білім беру процесінде қолданудың маңызы өте зор. Оқыту үрдісіне ақпараттық технологияны кең көлемде ендіру педагогикалық еңбектің тиімділігін жоғарылатып, қолданылатын әдіс-тәсілдерді дамытады. Сабақ барысында оқытудың инновациялық әдіс тәсілдерін пайдаланғанда студенттердің пәнге деген қызығушылығы, өз бетінше жұмыс істеуге деген ынтасы, оның ізденушілік-шығармашылық қабілеттері артады.

Кілт сөздер: ақпарат, сала, жүйе, қолдану, негіз, ұйымдастыру, қағида, ерекшелік, оқыту үрдісі, шеберлік, ғылыми, қазіргі заманға сай жаңа технология, қызығушылық, байланыс, қарым-қатынас, дамыту, әдіс-тәсіл.

В статье рассматриваются вопросы использования инновационных технологии в обучении. Применение современных технологии является основным условием развития образовательного процесса. Активное внедрение в учебный процесс информационной технологии позволяет повысить эффективность педагогического труда, дает возможность разнообразить методы и приемы обучения. Применение на занятиях инновационных методов обучения повышают интерес студентов к предмету, творческую активность и самостоятельность.

Ключевые слова: современная технология, учебный процесс, информация, отрасль, система, применение, основа, организовать, принцип, особенность, мастерство, научный, интерес, связь, взаимоотношение, развивать, методы и приемы.

In the article the issues of using innovative technologies in teaching are considered. Application of modern technologies is the main condition for the development of the educational process. Active introduction in the educational process of information technology allows to increase the effectiveness of pedagogical work, makes it possible to diversify methods and techniques. The use of innovate teaching methods in classes increases the students interest in the subject, creative activity and independence.

Key words: modern technology, educational process, information, industry, system, use, the basis, organize, principle, feature, craftsmanship, scientific, interest, communications, relationship, develop, methods and techniques.

Қазіргі заманда жеке дамып отырған ғылыми-техникалық прогресс қоғам өмірінің барлық салаларын ақпараттандырудың ғаламдық процесінің негізіне айналғаны белгілі. Ғылым мен техниканың даму қарқыны оқу-ағарту саласының оқыту үрдісінде жаңа технологиялық әдістер мен қондырғыларды қолдануды қажет етеді. Білім беру саласында электрондық байланыс жүйелерінде ақпарат алмасу интернет, электрондық пошта, теле-

конференция, видео-конференция, телекоммуникациялық жүйелер арқылы жүзеге асырылуда.

Оқыту технологиясы оның жалпы құрылу қағидаларына негізделген (Дж.Блок, Л.Андерсен, Дж.Керролл, Б.Блум, т.б.), сондай-ақ тұлғаның даму ерекшеліктері туралы психологиялық ғылым мәліметтеріне, оның мүдделеріне, тұлғаның қызығушылық аясын дамытуға, тұлғаның танымдық құрылымын дамыту ерекшеліктеріне сүйенген. Бұл технологияның тағы бір ерекшелігі дарынды студенттермен тұрақты және жүйелі жұмыс істеу мүмкіндігі болып табылады. Білім беру жүйесін ақпараттандыру ісі жаңа оқыту технологияларын дайындауды талап етеді. Бірінше кезекте оларға электрондық басылымдар: электрондық оқулықтар, мультимедиялық оқу құралдары мен әр түрлі құрылғыларға жазылған электрондық жазбалар (аудио-бейне-құндақтар) жатады.

Жоғары білімді жетілдіру талабына сай оқу процесін ұйымдастырудың әлемдік тәжірибесінде кәптеген оқыту технологиялары жүзеге асырылуда. Ғалым В.М. Монаховтың пікірінше, технология – оқушы мен ұстазға бірдей қолайлы жағдай тудырушы оқу процесін ұйымдастыру және жүргізу, бірлескен педагогикалық әрекетті жобалаудың жан-жақты ойластырылған үлгісі. Жаңа оқыту технологиясының мәні мен оның пайдалану тәсілдері туралы белгілі ғалымдар Г.К. Селевко, Ю.К. Бабанский, В.П. Беспалько, Н.П. Радченко, Л.Я. Зорина өз еңбектерінде жан-жақты зерттеп, қазіргі заман педагогикалық технологияларының дамуына үлкен үлес қосып отыр.

Оқыту үрдісіне ақпараттық технологияны кең қәлемде ендіру педагогикалық еңбектің тиімділігін жоғарылатып, қолданылатын әдіс-тәсілдердің кеңеюіне алып келері сөзсіз. Жалпы білім беретін мектептерге бағытталған реформалардың негізгі мақсаты, атап айтқанда, оқыту процесіне аса кәңіл бөлу қажеттігін, әсіресе күнделікті сабаққа барлық оқу-тәрбие ісінің мүмкіншіліктерін пайдалануға міндеттеп отыр. [1:128] Студенттің танымдық іс-әрекеттері күшейіп, өз бетінше жұмыс жасау қабілеттері артады, дыбыстық, графикалық, видео, мультимедиа элементтермен оқытудың мүмкіндігі пайда болады. Оқытудың педагогикалық технологиялары сан алуан болып келеді.

Белгілі әдіскер-ғалым Б.Т. Лихачев: «Педагогикалық технология – оқытудың арнайы формаларын, әдістері мен тәсілдерін айқындайтын педагогика-психологиялық нұсқаулардың жиынтығы, педагогикалық процесті ұйымдастырудың әдістемелік аспабы», - деп анықтама береді. Г.К.Селевко: «Педагогическая технология функционирует и в качестве науки, исследующей наиболее рациональные пути обучения, и в качестве системы способов, принципов и регулятивов, применяемых в обучении, и в качестве реального процесса обучения»,- дейді [5]. Оқытудың жаңа технологиялары педагогикалық шеберлікті, оқытушының ізденімпаздығы мен танымдық біліктерінің жоғары дәрежесін талап етеді.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде болып жатқан жаңару процесінің мақсаты адамгершілік құндылықтарға негізделген жаңа білім парадигмасын жүзеге асыруға бағытталған ізгілендіру, гуманитарландыру принциптеріне сәйкес инновациялық іс-әрекетті өз бетінше жүзеге асыра білетін жеке тұлға қалыптастыру болып табылады.

Отандық білім беру жүйесінің әлемдік білім беру кеңістігіне толыққанды енуі мақсатында оқытудың жаңа үздік технологияларын меңгеру арқылы бәсекеге қабілетті кәсіби мамандар даярлау ісінің сапасын арттыру стратегиялық бағытқа айналып отырғаны баршамызға белгілі. Ақпараттық технологиялар қоғамы адамдардың өз бетінше қабілетті, белсенді іс-қимыл жасайтын, шешім қабылдайтын, әмірдегі әр түрлі жағдайларға тез бейімделетін болуына қажет.

«Технология – шеберлік туралы ғылым деген ұғымды білдіретін грек сәзі... Сабақ процесінде жаңа технологияларды қолдану арқылы да немесе қолданбай да жоғары нәтижеге қол жеткізуі мүмкін. Ол сабақ процесін дұрыс, жүйелі ұйымдастыра білуіне де байланысты. Жаңа технология дегеніміз педагогикалық шеберлікті жетілдірудің жолдары. Оқыту технологиясы білім берудің тиімді жолдарын зерттейтін ғылым ретінде сипатталады», - дейді белгілі ғалымдар Ф.Ш. Оразбаева, Р.С. Рахметова [3].

Ғылым мен техниканың даму қарқыны білім беру саласында оқыту үрдісіне жаңа технологиялық әдістер, оның ішінде интерактивті құралдарды кең көлемде қолдануды қажет етеді. «Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру әте қажет», - деп Елбасымыз атап көрсеткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор.

Білімді ақпараттандыру ұғымы білім саласында ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды қолданудан әлдеқайда кең. Жаңа технология – педагогтың мүмкіндігін күшейтетін құрал, бірақ ол оқытушыны алмастыра алмайтындығын ескеруіміз қажет. Компьютер мүмкіндіктері психология мен дидактика тұрғысынан талданып, керек кезінде педагогикалық талаптарға сай қолданылуы керек.

Қазіргі жоғары білім дидактикасында ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың негізгі түрлеріне дербес компьютерлер жатқызылады. «Компьютерлік оқыту дегеніміз – оқытудың техникалық құралдарының бірі компьютер болып табылады. Оны келешекте электронды оқыту деп атауды мамандар ұсынуда [2]. Компьютерді оқытушы қосымша материалдар, әр түрлі анықтамалық мәліметтерден ақпараттар беру үшін көрнекі құрал ретінде пайдалана алады. Қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды пайдалану өз білімін кәтерү тиімділігін де арттырады. Бұл бірінші кезекте сандық түрде жазылған ақпараттарды

пайдалану кезінде қажетті мәліметтерді оңай табуға мүмкіндік береді. Компьютерді тиімді пайдалану тіл үйренушінің жұмыс тиімділігін арттыруға мол мүмкіндік береді. Қажетті ақпаратты тез табуына ықпал жасайды. Ең бастысы – керек мәліметті дұрыс таба білу, ол үшін белгілі бір дәрежеде жаңа әдіс-тәсілдерді меңгеру қажет. Компьютердің көмегімен тек белгілі бір аудиторияларда ғана емес, сонымен бірге қашықтықтан оқыту үрдісі де дамып келе жатыр.

Ақпараттық технологияларды игеру қазіргі заманда әрбір жеке тұлға үшін қажетті шартқа айналды. Білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану тұрғысында ғалым С.В. Панюкова: «... оқу үрдісін жетілдірудің психологиялық-педагогикалық мақсаттарын іске асырушы, оқу үрдісіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды ендірудің ең перспективалы үш бағыттарын бөліп алуға болады», -дейді [4]. Қазір кез-келген білім беру саласында мультимедиялық электрондық оқыту құралдарын барлық пәндерді оқытуға пайдаланамыз. Бұл бағытта ақпараттық технологияны оқыту үрдісіне қарқынды түрде енгізу бағытында қолданылатын құралдардың бірі – бағдарламалық-техникалық кешен болып саналатын интерактивті тақтаны тиімді пайдалану арқылы берілетін білімнің сапасын арттыруға ықпал болатыны сөзсіз. Жаңа технологиялардың көмегімен студенттердің білімін жетілдіру арқылы сапасын арттыруға болады. Ақпараттық технологияны қазіргі заман талабына сай пайдалану мүмкіндігі мен тиімділігі білім беру үрдісінде де шығармашылық қабілетті дамытуға мүмкіндік береді.

Тілді үйрету барысында компьютерді қолдану - пәннің оқыту сапасын арттырып, білім беруді ақпараттандыруда жүйелі түрде жүзеге асады. Компьютердің сабақ барысында атқаратын қызметі орасан. Яғни, жаңа материалды беру, қосымша ақпарат іздеу, саралау және студенттің білімін бағалау процестерін бір мезетте орындауға толық мүмкіндік береді. Сондай-ақ білімді бағалау көрсеткіштері нақты, дәл болады. Оқытушы үшін компьютердің бұл жерде қызметі, маңызы ерекше екені сөзсіз. Компьютер тілі үйренушінің өз деңгейінде, өз екпінінде жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Ал оқытушы топтағы студенттердің материалды меңгеру деңгейін кәріп, бағалап, әрбір тіл үйренушімен оның қабілетіне қарай жеке жұмыс істеуге бірден-бір жағдай туғызады. Компьютермен өткізілген әрбір сабақтан соң студент блиц-ест, бақылау сұрақтары арқылы өз білімдерін бекітеді, яғни, студент өз білімін өзі тексере алады. Бұдан соң студенттің өз бетінше оқуға қызығуы артады, өз білімін кәтеруге тырысады.

Қазақ тілі сабағында компьютерді қолдану мәтіндер мен ақпараттарды білуге жол ашады. Сабақ өткізу барысында оқытудың жаңа әдістерін ұйымдастыруға болады. Әр түрлі бағдарламалардың көмегімен жаңа тақырыптарды және мәтіндер жазу, оқу, талдау, сурет салу жұмыстарын үйренеді. Бұл студенттердің өз бетінше жұмыс істеу дағдысын және

олардың танымдық белсенділігін арттырады, орфографиялық, лексикалық, грамматикалық дағдыларды қалыптастырады. Компьютерді қолдану психологиялық тұрғыда өте тиімді, себебі студенттердің есту, көру, сөйлеу, түрлі ойындар ойнау, суреттер салуына септігін тигізеді.

Ақпараттық технологияларды пайдаланудың ғылыми-педагогикалық, әдістемелік негіздері даму үстінде. Практикалық сабақ жүргізуші оқытушылар тіл үйретуде кәрнекіліктің, оның ішінде жаңа техникалық құралдарды қолданудың тигізер көмегі мен әсері мол екендігін түсінеді. Студенттердің байқау, көру және есту қабілетінің ерекшеліктерін ескеретін әдістердің бірі- кәрнекілік әдісі. Оқыту сапасының тиімді, жоғары болуы осы кәрнекілік принципіне тиісінше мән беруге тікелей байланысты. Практикалық сабақ кезінде тіл үйретуде кәрнекіліктің, техникалық құралдарды қолданудың тигізер көмегі мен әсері мол. Сабақ барысында техникалық құралдарды пайдалану тіл үйренушінің сабаққа қызығушылығын, жауапкершілігін арттырып, оқу материалдарын саналы да терең меңгеруіне, сонымен бірге өз бетінше ізденіп, жұмыс жасауына мүмкіндік беретіні белгілі.

Инновациялық технологияларды оқыту процесіне енгізудің маңызы зор, әйткені жаңа технологиялар көмегімен білім берудің тиімділігі мен сапасын арттыратыны сөзсіз. Инновациялық технологиялар арқылы жаңа мәліметтерді алу үшін ақпарат жинау, оларды әңдеу мен берудің тәсілдері және құралдарын жетілдіру, кей жағдайларда ақпараттық ресурстармен жұмыс жасау мүмкіндігі туындайды.

Сабақ барысында оқытудың инновациялық әдіс тәсілдерін пайдаланғанда студенттердің пәнге деген қызығушылығы, өз бетінше жұмыс істеуге деген ынтасы, оның ізденушілік-шығармашылық қабілеттері артады. Қазақ тілі сабағында оқытудың интерактивті әдіс-тәсілдерді қолдану-тілді игертудегі басты құралдардың бірі. Оқыту үрдісінде оқыту әдістерін тиімді пайдалану, білім беру жүйесін тұтастай ақпараттандыру арқылы жаңа оқыту технологиясын енгізу оқыту процесінде толыққанды дамуына мүмкіндік жасайды. Оқыту процесінде компьютерге негізделген жеке әдістемелер оқу мақсаттары мен жағдайларына байланысты тиімді қолданылуы қажет.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: Метод. пособие. - М.: высш. шк., 1991.—207 с. ил.
2. Коджаспирова Г.М., Петров К.В. Технические средства обучения и методика их использования: Учеб.пособие для студ. высш. пед. учеб, заведений – М: Издательский центр «Академия», 2001 – 256с
3. Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Print-S,2005. - 170б.

4. Панюкова С.В. Информационные и коммуникационные технологии в личностно-ориентированном обучении.-М.: «Про-пресс», 1998. -226с

5. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие. М.: Народное образование, 1998.- 256 с.

МРНТИ 130.123.4

ЛАППО В.В.¹

*¹Коломыйский учебно-научный институт Прикарпатского
национального университета им. Василия Стефаника,
г.Коломыя, Украина*

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТА (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ЭКСПЕРИМЕНТА)

Статья отражает результаты эмпирических исследований проблем формирования духовных ценностей студентов. Автор предлагает методику диагностирования уровней сформированности духовных ценностей молодежи, обучающейся в университете. По результатам эксперимента исследователем разработана образовательная программа, в которой определены эффективные формы, методы и средства воспитания духовных ценностей в условиях студенческой группы. Подчеркнута важность педагогической поддержки и поощрения каждого студента к духовному самосовершенствованию. Сравнение результатов констатирующего и контрольного этапов эксперимента свидетельствует об эффективности педагогических мероприятий, направленных на духовный рост студенческой молодежи.

Ключевые слова: духовные ценности, студенческая молодежь, классический университет, методы исследования, уровни сформированности духовных ценностей.

Мақалада студенттердің рухани құндылықтарының қалыптасу проблемаларын эмпиристік зерттеу нәтижесі кәрінеді. Автор университетте білім алатын жастардың рухани құндылықтарын дамыту үшін диагностикалау деңгейлерін қалыптастыру әдісін ұсынады. Зерттеу нәтижелері бойынша студенттік топтардың рухани құндылығын қалыптастыру, тәрбиелеудің әдісі мен нәтижелік формасын анықтайтын оқу бағдарламасы жасакталды. Онда педагогикалық қолдау мен әрбір студенттің рухани дамуына мүмкіндік туғызудың маңыздылығы айтылған. Зерттеу нәтижелерін талдай келе педагогикалық шаралар мен жастардың рухани дамуына жол ашу өз нәтижесін беретіндігі айтылған.

Кілт сөздер: рухани құндылық, студент жастар, классикалық университет, зерттеу әдісі, рухани құндылықты қалыптастыру деңгейі.

The article reflects the results of the empirical study of the problem of the students' spiritual values formation. The researcher offers a range of methods aimed at establishing the levels of spiritual values formation in students studying at the university. According to the experiment results the researcher has developed educational program in which effective forms, methods and means of upbringing spiritual values in conditions of a student group were determined. The author emphasizes the importance of pedagogical support and encouragement of every student to

spiritual self-improvement. The results comparison of summative and control experiment levels have evidenced the effectiveness of pedagogical means focused on spiritual growing of student youth.

Key words: spiritual values, student youth, classical university, methods of the study, levels of spiritual values formation.

Сложная социально-экономическая ситуация, отрицание вековых духовно-нравственных ориентиров, отсутствие общепризнанных идеалов, привели к росту негативных явлений, пагубно влияющих на взаимоотношения в современном обществе. И сегодня именно образовательные учреждения призваны создавать условия для развития и укрепления у каждого студента чувства собственного достоинства, самостоятельности, внимания к потребностям и нуждам окружающих, проявляющихся в ответственности, толерантности, доброжелательности.

Данная проблема нашла свое отражение в исследованиях по вопросам педагогики высшей школы. Отечественными и зарубежными учеными разработаны методологические основы формирования духовных ценностей личности в период освоения будущей профессии [4;5]. Однако, вне поля зрения исследователей остается организационно-методический потенциал вуза, способствующий формированию духовно-ценностной сферы личности студента.

Цель нашей статьи заключается в представлении результатов экспериментального исследования проблем формирования духовных ценностей студентов и определению эффективных путей их преодоления в учебно-воспитательном процессе современного университета.

Формирование духовных ценностей личности требует рассмотрения их структурных компонентов, определение которых основывается на диалектическом единстве интеллектуальных и эмоциональных факторов. Без знаний о духовных ценностях невозможно сформировать положительное к ним отношение. В то же время без эмоционального положительного восприятия и интереса к духовным ценностям возникают значительные трудности в ознакомлении с ними. Это объясняет наличие гностического компонента, который определяет сумму знаний о духовных ценностях как феномене человеческого бытия.

Освоение знаний предопределяет эмоциональные (положительные или отрицательные) субъективные критерии, обуславливающие ценностные ориентации личности. Таким образом, мотивационно-ценностный компонент обеспечивает положительное отношение к содержанию и проявлению духовных ценностей.

Полученные знания и ценностные ориентации личности находят свое отражение в повседневности, профессиональной деятельности, критических ситуациях, ситуациях морального выбора. Способность на практике реализовать личные духовные ценности определяет наличие практического компонента.

Кроме того, следует отметить, что мотивационно-ценностный компонент духовных ценностей характеризуется наличием эмпатии, проявляющейся в терпимости, сострадании и ответственности в межличностных отношениях.

Однако формирование духовных ценностей студентов невозможно без эмоциональных переживаний к тому или иному явлению. Это связано с тем, что к студенческим годам субъект уже накопил значительный опыт эмоциональной жизни. Студенты способны не только управлять своими эмоциями, но могут целенаправленно воспитывать в себе желаемые моральные качества. Самостоятельная оценка действий и чувств, приверженность к нравственным идеалам – все это развивает и углубляет, наиболее важное в личности – чувство долга, умение дать себе моральную оценку – совесть [1, с.189].

Духовные ценности являются смысловыми образованиями, направленными на других людей. Они всегда связаны с эмоциональными контактами между двумя субъектами. Адекватно отражая чувства другого, личность «сигнализирует» насколько она понимает его внутреннее состояние. Эффективность такого взаимодействия зависит не столько от фактической информации о ближнем, сколько от нравственных установок и эмоциональных связей.

Для изучения уровня сформированности духовных ценностей студентов, а также выявления факторов, влияющих на их воспитание в студенческом возрасте, была проведена экспериментальная работа. В эксперименте принимали участие 974 студента (в экспериментальной группе – 479, в контрольной – 495) Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиенка, Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя, Прикарпатского национального университета имени Василия Стефаника, Восточноевропейского национального университета имени Леси Украинки, Тернопольского национального педагогического университета имени Владимира Гнатюка, Ужгородского национального университета. Эксперимент предполагал констатирующий, формирующий, контрольный этапы и проходил с начала первого семестра 2014-2015 учебного года до конца второго семестра 2016-2017 учебного года.

Задача наших исследований на констатирующем этапе, предполагала изучение уровня сформированности системы духовных ценностей студентов по трем основным компонентам – гностическому, мотивационно-ценностному, практическому.

В ходе эксперимента использовали следующие диагностические методы:

1) метод долгосрочного наблюдения за поведением студентов во время учебного процесса и в ходе совместной деятельности во внеучебное время;

2) интервью с участниками образовательного процесса;

3) метод обобщения независимых характеристик для выявления личностных черт и моральных качеств каждого участника эксперимента;

4) опрос, собеседование, тестирование для определения уровня понимания студентами концепта «духовные ценности» и его основных особенностей, механизмов проявления, мотивов поведения (анкета для опроса «Диагностика эмпатии» И.Юсупова, анкета Б. Басса, тест КОС («Коммуникационные и организационные склонности») В. Синявского, Б. Федоришина [3, с.19-27].

5) решение ситуаций морального выбора, анализ жизненных ситуаций;

6) метод самооценки;

7) методы количественной обработки полученных результатов.

Для того, чтобы определить уровень гностического компонента, студентам предложили раскрыть содержание понятия «духовные ценности» и выделить основные поведенческие характеристики, свидетельствующие о сформированности духовных ценностей личности.

Респонденты так определили духовные ценности: способность находить общий язык с семьей и друзьями – 15,9% экспериментальной группы (далее – ЭГ), 14,1% контрольной группы (далее – КГ); отношение личности к себе, другим людям – 12,2% студентов ЭГ и 9,4% КГ; духовные ценности – это качество, которое направлено на других людей, гостеприимность, доброжелательное отношение к собеседнику – 19,3% ЭГ, 22,5% КГ; понимание, уважение, вежливость, честность в отношениях – 21,8% ЭГ, 24,2% КГ; возможность взять ответственность за себя и за других – 5,7% ЭГ, 4,6% КГ; выявление отношения культуры – 9,9% ЭГ, 9,7% КГ; уважение к другим, терпимость – 4,8% ЭГ, 5,7% КГ; самодостаточность в отношениях – 7,2% ЭГ, 7,9% КГ. Следует отметить, что 3,2% студентов ЭГ и 1,9%, КГ, не смогли выделить ни одного признака, применимого к духовным ценностям.

Для уточнения уровня знаний студентов о духовных ценностях применялись следующие критерии: четыре или более признаков данного понятия – 4 балла; три признака – 3 балла; два признака понятия «духовные ценности» – 2 балла; один или отсутствие каких-либо предположений – 1 балл.

Результаты количественных и качественных данных показали, что среди признаков духовных ценностей большинство студентов предпочли: способность находить общий язык с семьей и друзьями; уважение, вежливость, честность в отношениях; способность поставить себя на место другого; отношение личности к себе, другим людям; умение взять на себя

ответственность за себя и за других людей; соблюдение общепринятых норм и правил поведения; толерантность в отношениях, и т.д.

Результаты исследования показывали, что лишь 14,0% студентов ЭГ и 12,5% КГ смогли назвать четыре или более признаков духовных ценностей личности; три признака – 37,4% ЭГ, 38,0% КГ; два – 36,1% ЭГ и 35,8% КГ. Значительное количество (14,5% участников ЭГ и 13,7% КГ) остановили свой выбор на одном признаке или вообще не дали ответа.

Касаемо проявления духовных ценностей в отношениях, то студенты оценили их довольно критически. В частности 58,1% ЭГ, 57,9%, КГ отметили, что духовные ценности в отношениях важны всегда, 32,2% ЭГ, 32,8% опрошенных КГ признала, что духовные ценности в отношениях можно обнаружить лишь иногда (в зависимости от обстоятельств или конкретного человека). Респонденты также отметили свое неумение контролировать эмоции. Настораживает тот факт, что 9,7% ЭГ и 9,3%, КГ не дали ответа на заданный вопрос. Это позволяет сделать неутешительные выводы относительно понимания студентами феномена духовных ценностей, как неотъемлемого признака личности.

Результаты диагностического исследования показали, что высокий уровень гностического компонента духовных ценностей сформирован у 17,4% студентов ЭГ и 18,1% студентов КГ, на достаточном уровне находятся 27,6% ЭГ и 33,1% КГ студентов, средний уровень зафиксировано у 35,4% ЭГ и 33,2% студентов КГ. Низкий уровень характерен для 19,6% ЭГ и 15,6% респондентов контрольной группы.

Мотивационно-ценностный компонент системы духовных ценностей проявляется в отношении человека к духовным ценностям как личным ценностям и определяет содержание их жизненных ориентаций.

Результаты проведенного наблюдения за поведением и отношениями в академических группах, а также анализ ответов на вопросы анкеты позволили сделать ряд выводов, определяющих дальнейший ход эксперимента. Так, студенты перечисляли, ранжировали и конкретизировали свои ценностные ориентации. В частности, на социальное взаимодействие обратили внимание 7,2% ЭГ и 9,8% КГ; на индивидуальной самореализации сосредоточились 19,8% ЭГ и 19,2% КГ студентов; на личном счастье (самое главное, что бы была любовь, счастливая семейная жизнь, здоровье) – 37,9% студентов ЭГ, 32,8% КГ; фокус на социальном прогрессе (престижной профессии, финансово безопасной жизни) определился у 35,1% участников экспериментальной группы и 38,2% респондентов контрольной группы.

В результате диагностических исследований обнаружили, что высокий уровень мотивационно-ценностного компонента духовных ценностей засвидетельствовали 22,1% ЭГ

и 20,7% КГ; на достаточном уровне находятся 34,6% ЭГ и 32,6% КГ; средний уровень – 30,1% студентов ЭГ и 28,3% КГ; низкий уровень диагностирован у 13,2% ЭГ и 18,4% КГ исследуемых.

Практический компонент системы духовных ценностей предполагает, наличие определенного уровня общения и организационных способностей личности. Организаторские и коммуникативные навыки студентов были определены с помощью теста КОС. Исследование показало высокий уровень у 21,9% ЭГ и 23,2% КГ. Эти студенты проявляют инициативу в общении, желание развивать эмоциональный контакт, принимают активное участие в организации различных мероприятий, имеют много друзей и знакомых.

Для 30,1% ЭГ и 32,9% КГ типичный средний уровень коммуникативных и организационных способностей. Студенты этой группы демонстрируют коммуникабельность и желание устанавливать отношения, принимать участие в общеуниверситетских событиях и праздниках. Но их внутренний потенциал и интересы не имеют определенной направленности и часто носят ситуационный характер. У 32,7% студентов ЭГ и 30,8% КГ организаторские и коммуникативные навыки проявились на уровне ниже среднего. У студентов этого уровня проявляется тенденция к «некоммуникабельности», они испытывают трудности в общении и установлении контактов. При этом они стараются избегать участия в жизни, как отдельной академической группы, так и мероприятий общеуниверситетского уровня. Эти студенты часто принимают позицию конформистов. Низкий уровень развития коммуникативных и организационных навыков, наблюдается в 15,3% студентов ЭГ и 13,1%. КГ. Студенты этой группы малоинициативны, склонны избегать отношений с окружающими, у них не развиты навыки общения и взаимодействия с однокурсниками Они участвуют в деятельности коллектива только под принуждением.

В результате диагностирования обнаружили, что высокий уровень практического компонента духовных ценностей, наблюдается у 16,5% ЭГ, 17,9% КГ; достаточно сформирован у 29,7% ЭГ, 28,5% КГ студентов; на среднем уровне находятся 40,7% ЭГ, 39,3% КГ; низкий уровень определен у 13,0% ЭГ, 14,3% КГ респондентов.

Обобщение результатов констатирующего эксперимента дали основание утверждать, что значительная часть студенческой молодежи находится на низком уровне сформированности духовных ценностей. Такой вывод обуславливает определение тактических задач для поиска эффективных форм и методов педагогической деятельности для оптимизации процесса формирования духовных ценностей студентов в образовательной среде университета.

Анализ теоритических и практических исследований в сфере педагогики высшей школы убеждает в том, что для успешного формирования духовных ценностей студентов вуза необходимо создание целостной самоуправляемой системы, интегрирующей ряд психолого-педагогических аспектов:

- повышенное внимание к каждому студенту, определение его способностей и потребностей;

- формирование знаний о духовности, духовных ценностях;

- взаимодействие всех участников образовательного процесса на принципах нравственности и гуманизма;

- взаимодействие между учебными заведениями и общественными организациями для создания высокодуховной образовательной среды;

- создание благоприятных условий для интенсивного духовного роста;

- подготовка преподавателей (в особенности, исполняющих обязанности кураторов академических групп) к формированию духовных ценностей студентов, применяя при этом инновационные формы и методы обучения, воспитания и самообразования.

- Реализация перечисленных выше психолого-педагогических аспектов предполагает создание специальной программы, определяющей конкретные задания и практические способы их достижения.

Разработанная нами программа формирования духовных ценностей студентов отражает потребность в обновлении образовательной парадигмы, принимая во внимание принципы университетского образования и профессиональной подготовки. Программа включает в себя цели, этапы, содержание и конкретные методические рекомендации.

При создании программы учитывали, что успешное формирование духовных ценностей личности в студенческие годы может успешно осуществляться согласно следующим условиям:

- 1) создание в студенческой группе образовательной среды, активизирующей процесс формирования духовных ценностей;

- 2) оптимизация деятельности духовно направленного обучения студентов;

- 3) педагогическая поддержка студентов в духовном самоопределении.

Предлагаемые формы и методы формирования духовных ценностей имеют социально обусловленный характер и практическую направленность, представляют способы взаимодействия между преподавателями и студентами, определяют степень активности студентов в процессе образования и время ее выполнения.

Формы организации процесса формирования духовных ценностей подобраны по следующим признакам:

- содержание и педагогическая эффективность в развитии интеллектуальной, мотивационно-ценностной и практической сфер личности студента;
- теоретическое и практическое значение для формирования оптимальных моделей отношений в системе «преподаватель, куратор – студент – студенческая команда»;
- независимость и непринужденность деятельности студентов;
- оптимальный интервал времени для реализации каждой отдельной формы.

Формы становления и развития духовных ценностей студентов в процессе обучения в вузе получили следующую классификацию:

- а) теоретического обучения (лекция, семинар, спецкурс, конференции, клубы общения, и т.д.);
- б) комбинированные (занятия в клубе, самосеминар, совместная лекция, взаимолекция, тренинг-курс, конференции);
- в) образовательно практические (коммуникативно-деятельностные, сюжетно-ролевые игры, деловые игры, тренинг, брейн-ринг, пресс-конференция, экскурсия);
- г) массовые (конкурс, праздник, вечер вопросов и ответов, КВН, турнир по предпочтениям);
- д) общественно-полезная деятельность (в виде волонтерского движения).

К основным методам, направленным на формирование духовных ценностей студентов причисляем: создание индивидуальных программ личностного роста, самопрезентация, реализация и защита творческих проектов, сократовская беседа, дискуссия, диспут, решение индивидуально-ценностных проблем («уголки», «снежинки», «граффити»).

Важным условием формирования духовных ценностей студентов высших учебных заведений является педагогическая поддержка каждого участника образовательного процесса. Именно педагогическая поддержка предполагает деятельность субъектов образования, направленную на предоставление профилактической и оперативной помощи. Психологический аспект этой деятельности предполагает соучастие в духовном самоопределении личности, в рамках подготовки к осуществлению морального выбора в кризисных ситуациях, в самораскрытии и устранения субъективных препятствий на пути духовного развития и для оказания помощи в конкретных жизненных ситуациях. Целью педагогической поддержки в формировании духовных ценностей студентов является устранение препятствий, возникающих на пути самоутверждения и самосовершенствования личности. В широком смысле педагогической поддержкой является создание благоприятных

условий для развития морального сознания студентов и реализации их склонностей и способностей к независимым действиям и морального самоопределения [2].

Основные принципы предоставления педагогической поддержки в формировании духовных ценностей студентов предполагают: добровольный характер оказания помощи и поддержки, ориентация на способности студентов к самостоятельному выбору относительно проявления в отношениях с окружающими поступка-достоинства, поступка-терпимости, поступка-ответственности, поступка-милосердия.

Для обеспечения педагогической поддержки и постоянной связи со студентами была создана компьютерная программа-тренажер для дальнейшего саморазвития, самообразования, самовоспитания духовных ценностей. Программа-тренажер «Samotvorennia» ориентирована, прежде всего, на организацию взаимодействия между преподавателем и студентами. Она основана на идее конструктивистской педагогики, которая стремится создать для студентов развивающую среду, обеспечивающую поиск возможностей развития собственного «я», предлагает различные дидактические методы овладения знаниями с учетом индивидуального и уникального опыта конкретной личности.

Программа-тренажер «Samotvorennia» содержит следующие блоки: памятка для студентов, методический инструментарий, средства диагностики, ситуации и видео ситуации поступков (в которых демонстрируются примеры поступков достоинства, ответственности, терпимости, сострадания, самодостаточности), комплексы упражнений на проявление духовных ценностей личности в повседневной жизни и кризисных ситуациях.

На заключительном этапе исследования был проведен контрольный эксперимент, для сравнительного анализа уровней сформированности духовных ценностей студентов экспериментальных и контрольных групп после завершения соответствующей педагогической деятельности. С этой целью использовали диагностические методы, применяемые на констатирующем этапе эксперимента.

Результаты контрольного эксперимента определили положительные изменения характерных признаков духовных ценностей студентов экспериментальных групп, и таким образом подтвердили эффективность предложенной нами образовательной программы.

После формирующего эксперимента проявилась тенденция к увеличению знаний студентов об особенностях духовных ценностей личности. Так, по сравнению с констатирующим этапом, в ЭГ на 11,2% увеличилось количество респондентов, называвших более четырех признаков, характеризующих духовные ценности (25,2% – после окончания эксперимента и 14,0% в начале эксперимента). Три признака смогли назвать 46,1% – после окончания эксперимента, по сравнению с 37,4% в его начале. На 10,2%, уменьшилось количество респондентов, называвших два признака. Что касается контрольной группы, то

сумма признаков понятие «духовных ценностей» в процентном соотношении почти не изменилась.

В результате проведенной экспериментальной работы студенты ЭГ приобрели знания о духовных ценностях, которые можно сопоставить с уровнями знаний респондентов КГ (см.табл.1).

Таблица 1. Показатели гностического компонента духовных ценностей студентов в начале и в конце эксперимента

Уровень	Констатирующий срез				Контрольный срез			
	ЭГ		КГ		ЭГ		КГ	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Высокий	83	17,4	90	18.1	143	29.9	99	19,9
Достаточный	132	27,6	164	33.1	197	41.2	161	32.6
Средний	170	35,4	165	33.2	105	21,7	165	33.3
Низкий	94	19.6	76	15.6	34	7.2	70	14.2

Мотивационно-ценностный компонент занимает ключевую позицию в содержательной структуре духовных ценностей, определяя развитие всех компонентов. Стоит отметить, что уровень мотивационно-ценностной сферы студентов по результатам формирующего эксперимента получил ряд положительных изменений. В частности, повторное применение «ориентационной анкеты» Б. Басса показало увеличение количества респондентов ЭГ, для которых характерна направленность на взаимодействие, поддержание хороших отношений (с 38,4% до 48,5%), в контрольных группах этот показатель увеличился лишь на 0,8 %. Также наблюдаем тенденцию к увеличению количества студентов ЭГ с направленностью на деловое сотрудничество (34,6% – после завершения эксперимента, 20,4% – в его начале). Направленность на себя диагностировали у 16,9% студентов ЭГ – в конце эксперимента и 41,2% в начале. Как свидетельствуют результаты контрольного среза, в КГ существенных изменений не произошло.

Результаты контрольного этапа исследований убедительно доказывают эффективность участия студентов в специально организованной совместной аудиторной и внеаудиторной деятельности, а также познавательной, проектной, общественно-полезной работе (в форме волонтерского движения). У участников экспериментальной группы стали ярко проявляться мотивы ценностного отношения к другим, ориентация на общение, поддержания положительных взаимоотношений с людьми (31,4% студентов ЭГ и КГ 22,1%). При этом 36,9% студентов ЭГ и 29,4% КГ ориентированы на развитие доброжелательных отношений с людьми и хотят завоевать авторитет среди сверстников, избегать неприятных ситуаций. Следует отметить тенденцию к уменьшению количества респондентов ЭГ, проявляющих

духовные ценности в зависимости от ситуации, на 5,4% (30,1% – в начале эксперимента, 24,7% – после его завершения). В контрольных группах ситуативный характер проявления духовных ценностей присущ 28,3% респондентам в начале эксперимента и 32,3% – в конце. Существенно уменьшилось количество респондентов ЭГ, которые считали, что духовные ценности (толерантность, ответственность, милосердие) проявлять в отношениях необязательно (7,0% – после завершения эксперимента, 13,2% – в его начале).

Таким образом, сравнение результатов констатирующего и контрольного этапов исследования, убеждает в том, что проделанная экспериментальная работа способствовала развитию мотивационно-ценностного компонента, обеспечивающего саморегуляцию, стабильность и полноценную интериоризацию духовных ценностей. Динамика уровней формирования мотивационно-ценностного компонента представлены в таблице 2.

Таблица 2. Показатели мотивационно-ценностного компонента духовных ценностей студентов в начале и в конце эксперимента

Уровень	Констатирующий срез				Контрольный срез			
	ЭГ		КГ		ЭГ		КГ	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Высокий	106	22,1	103	20,7	161	33,7	108	21,9
Достаточный	166	34,6	161	32,6	184	38,3	130	26,3
Средний	144	30,1	140	28,3	102	21,3	166	33,4
Низкий	63	13,2	91	18,4	32	6,7	91	18,4

На следующем этапе контрольного среза анализировали уровень сформированности практического компонента системы духовных ценностей. Полученные результаты свидетельствуют о возрастании показателей сформированности данного компонента. В частности повторное проведение теста КОС фиксирует увеличение количества студентов с развитыми коммуникативными и организаторскими способностями. При этом у 41,4% студентов ЭГ, 27,0% КГ наблюдаем высокий уровень проявления коммуникативных и организаторских способностей (на констатирующем этапе эксперимента их было зафиксировано в ЭГ 21,9%, и в КГ 23,2%). Средний уровень сформированности коммуникативных и организаторских способностей констатируем в 35,9% студентов ЭГ и 33,7% КГ. Указанные способности проявляются на уровне ниже, чем средний в 14,4% респондентов ЭГ (по сравнению с 32,7% – в начале эксперимента) и в 25,9% респондентов КГ (в начале эксперимента их было 30,8%). Студентов с низким уровнем сформированности коммуникативных и организаторских способностей оказалось 8,3% ЭГ после завершения эксперимента, а в начале их насчитывалось 15,3%. В контрольных группах наблюдаем 13,4% студентов с низким уровнем развития коммуникативных и организаторских

способностей после завершения эксперимента и 13,1% – в начале (фиксируем увеличение на 0,3%). Сравнительные показатели сформированности у студентов практического компонента духовных ценностей отображены в таблице 3.

Таблица 3. Показатели практического компонента духовных ценностей в начале и конце эксперимента

Уровень	Констатирующий срез				Контрольный срез			
	ЭГ		КГ		ЭГ		КГ	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Высокий	79	16,5	88	17,9	167	34,9	100	20,1
Достаточный	142	29,7	141	28,5	192	40,1	145	29,3
Средний	195	40,7	194	39,3	81	16,9	189	38,2
Низкий	62	13,0	71	14,3	39	8,1	61	12,4

Сравнительный анализ уровней сформированности духовных ценностей студентов экспериментальной и контрольной групп на начальном и заключительном этапах эксперимента продемонстрировал положительную динамику. На заключительном этапе показатели исследуемых качеств участников экспериментальной группы значительно превосходят показатели, полученные в контрольной группе. Кроме того, показатели экспериментальной группы на заключительном этапе в несколько раз превышают начальные показатели. Полученные результаты эмпирического исследования свидетельствуют об эффективности предложенной программы формирования духовных ценностей студентов интегрированной в учебно-воспитательный процесс современного университета.

Список использованных источников

1. Асмолов А. Г. Психология личности : Принципы общепсихол. анализа: Учеб. для студентов вузов, обучающихся по спец. «Психология» / А. Г. Асмолов. – М.: Смысл: ИЦ «Академия», 2002. – 414 с.
2. Михайлова Н. Н., Юсфин С.М. Педагогика поддержки: Учебно-методическое пособие / Н.Н. Михайлова, С.М.Юсфин. – М.: МИРОС, 2001.–208 с.
3. Профконсультационная работа со старшеклассниками /Под ред. Б.А. Федоришина. – К.: Рад.школа, 1980. – 160 с.
4. Ружевич Я.И. Система формирования ценностных ориентаций старшеклассников в процессе изучения зарубежной литературы / Я.И.Ружевич // Вестник Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова –2014 .– №2.– С. 177-179.
5. Султамуратова З.Б., Умбеткулова А.К., Агишева А.А., Алданаева З. Ценностные ориентации как фактор адекватного выбора профессии / З.Б. Султамуратова, А.К.

Умбеткулова, Агишева А.А., З.Алданаева // Вестник Актыбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова –2016 .– №3.– С. 136-139.

6. Умбеткулова А.К., Султамуратова З.Б., Жарболганова С., Агишева А.А. Формирование системы ценностей в старшем школьном возрасте / А.К. Умбеткулова, З.Б. Султамуратова, С. Жарболганова, А.А.Агишева // Вестник Актыбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова –2016 .– №3.– С. 151-155.

FTAMP 37

ТОҚСАНБАЕВА А.О.¹

¹*Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан*

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ МҢМКІНДІГІ РЕТІНДЕ ДУАЛДЫ БІЛІМ БЕРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Елбасының «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы» атты бағдарламасында дуалды білім беру жүйесін енгізу қажеттілігіне басты мән беріліп отыр. Бүгінгі таңда еңбек нарығында жоғары білікті мамандар тапшылығы орын алуда. Қалыптасқан жағдайдың негізгі себепшісі – білім беру үрдісін ұйымдастыру және жүйедегі мәселелер, яғни жас маманның бойынан табылуға тиісті тәжірибелік дағды, білім мен тәжірибені талап ететін нақты әндірістік жағдайлардан теориялық білім берудің алшақтап кетуі. Осы жағдайда теория мен практиканың арасындағы алшақтықты жою мәселесі туындайды. Мақалада дуалды оқыту және оның қалыптасуы мен дамуының отандық, шетелдік тәжірибелерінің мәні кеңінен қарастырылады. Тақырып кең және шағын мағынада дуалды оқытудың тұжырымдамасы түсіндірілді. Сонымен қатар дәстүрлі және дуалды оқу жүйелерінің ерекшеліктері келтірілді.

Кілт сөздер: дуалды оқыту, дуалды жүйе, кәсіби білім, әлеуметтік серіктестік, кәсіби бейімделу, әндірістік тәжірибе, білікті маман.

В программе главы государства «социальная модернизация Казахстана» главное значение придается необходимости внедрения системы дуального образования. На сегодняшний день на рынке труда дефицит высококвалифицированных специалистов. Основной причиной сложившейся ситуации, – вопросы организации процесса образования и проблемы в системе, то есть практические навыки молодого специалиста, которые своевременно, требует знаний и опыта, которые в конкретных ситуациях отклонение теоретических знаний от реальных условий производства. В этой статье рассмотрена сущность дуального обучения, отечественный и зарубежный опыт его становления и развития; уточнено понятие дуального обучения в широком и узком смысле; приведены отличительные характеристики традиционной и дуальной систем обучения.

Ключевые слова: дуальное обучение, дуальная система, профессиональное образование, социальное партнерство, профессиональная адаптация, производственная практика, квалифицированный специалист.

In the program of the Head of State "Social Upgrade of Kazakhstan" the principal value is attached to the necessity of dual education system implementation. Today the labor market needs highly qualified specialists. The basic reason of the current situation is the questions of the organization of the educational process and the problem in the

system, that is practical skills of the young specialist which timely require knowledge and experience, while in certain situations the divergence of theoretical knowledge from real conditions of production is observed. In this article the essence of dual training, domestic and foreign experience of its formation and development are considered; the concept of dual training in its wide and narrow sense is specified; distinctive characteristics of traditional and dual systems of training are provided.

Key words: dual training, dual system, professional education, social partnership, professional adaptation, work practice, qualified specialist.

Дуалды білім беру жүйесіндегі заманауи мамандарды дайындау сұрақтары, дуалды жүйедегі білім беру қызметтерін жасаудың әртүрлі аспектілері, желілік өзара әрекеттесуі ғылыми қоғамда кеңінен талқыланады. Осы саладағы ресейлік және шетелдік ғалымдар еңбектері айтарлықтай қызығушылық танытады: білім беруді модернизациялау тәжірибесі, нақты әндіріс жағдайында халық шаруашылығының көптеген салаларында білікті кадрлардың жетіспеушілігін бағдарлау және оның қажеттілігінің алғы шарттары, жоғары білімнің дуалды және дәстүрлі жүйелерінің арасындағы айырмашылықтар. [1]

Импорт алмастыру саясатын іске асыру жағдайында және отандық әндірістің белсенді инновациялық индустрияландыру салдары ретінде оқу процесін бейінді ұйымдармен біріктіру өзектілігі еселеп өсті. Бизнеске теориялық даярлығы бар, заманауи жабдықтарда жұмыс істеудің практикалық дағдылары бар, заманауи технологияларын игерген білікті кадрлар қажет. Шын мәнінде бұл оқыту нәтижесінде болашақ кадрларды толық дайындау болып табылатын дуалды оқыту (дуалды, яғни, қосарланған) деп аталады.

Классикалық түсінікте дуалды оқыту – оқу мекемесінде теориялық дайындықты және әндірістік кәсіпорында практикалық сабақтарды біріктіретін оқыту түрі.

Дуалды оқыту жүйесінің негізгі принциптері – білім беру ұйымдары мен кәсіпорындардың кадрлар даярлау сапасына тең әлеуметтік жауапкершілігі. Бұл жүйе оған кіретін барлық тараптардың мүдделеріне жауап береді – бейінді кәсіпорын (бизнес-серіктес), білім алушылар мен мемлекет, әйткені кәсіпорын үшін бұл білікті қызметкерлерді өздері үшін дайындаудың нақты мүмкіндігі, қызметкерлерді табу және жалдау шығындарын азайту, оларды қайта даярлау, кәсіби бейімделу; студенттер үшін – нақты әндіріс шарттарына бейімдеу (әндіріспен сәйкестендіру) және бітіргеннен кейін табысты жұмысқа орналасу ықтималдығы жоғары болады.

Дуалды оқыту соңғы кездері инновациялық әнім болып табылмайды, әйткені оны еуропалық мемлекеттерде өздерінің көптеген кәсіпорындарында кадрлар дайындау жүйесінде ұзақ уақыт қолдануда. [2]

Халықаралық тәжірибе туралы айтатын болсақ, дуалды оқытуды ұйымдастыру мәселелері бойынша жалпыға танылған жетек ретінде Германияны атап өткен жөн. Дуалды

оқыту Германияда қатаң заң шеңберінде енгізілген және сауда-әнеркәсіп және қоләнер саласының кәмегімен жүзеге асырылады.

Германияның 3,6 млн. кәсіпорындарынан 500 мыңы кәсіптік білім беру бағдарламаларына жұмылдырылды. Инвестиция сомасы жыл сайын 26 млрд. құрайды, соның ішінде 3 млрд. мемлекеттік қаражат. Бұл елдің тәжірибесі бүкіл Еуропалық Одақ үшін үлгі болып табылады. Германияда дуалды кәсіби білімнің белсенді дамуының себептері:

–тарихи қалыптасқан жүйесі;

–әнеркәсіптік өндірістің жоғары даму деңгейі жағдайында еңбек нарығында білікті мамандарға дегені үлкен қажеттілік;

–ықпалды және күзіретті әкілділік пен жұмыс берушілердің және жұмысшылардың палата, кәсіподақ, ассоциация арқылы өзара іс- қимылы (білім алушыларға кеңес, білім алушылардың кәсіпорынан тәлімгеріни дайындау, жұмыс орнын сертификаттау, оқу келісімшартын тіркеу, еңбек ақысын тәлеу, өндірістік оқыту барысын бақылау, өндірістік оқыту стандарттарын дайындауға қатысу, кәсіптік бағдарға көмектесу);

–әлеуметтік серіктестік және бірлескен қызметтің мәдениетінің күшті рәлі есебінен кәсіби білім беру стандарттарын кең қоғамдық тану. [3,с.56-64]

2013 жылы Қазақстанда дуалды оқыту нысандарын енгізу процесі басталды. Кадрларға мұқтаж салалары (ауыл шаруашылығы, кәлік, металлургия және машина жасау, мұнай-газ және химиялық өндіріс) мен білім беру мекемелері анықталды. Қазіргі уақытқа дейін Қазақстан жоспарды жүзеге асыру жолынан баяу қозғалды. Елімізде осы бағытты (дуалды оқыту жүйесі әдістемесін басқару) арнайы құрылған ұйым жүргізеді және үйлестіреді, типтік оқу бағдарламасы мен мамандық бойынша оқу бағдарламалары әзірленген, олардың маңыздылығы мынада: оқу уақытының 40-50 пайызы өндірістік тәжірибеге бөлінеді.

Дуалды және дәстүрлі оқыту жүйесінің айырмашылық сипаттамалары

Дәстүрлі оқыту жүйесі	Дуалды оқыту жүйесі
Мемлекеттік білім беру мекемелерінде бюджеттік орындарды бөлу жолымен тапсырыс қалыптастыру	Кадрларды дайындауға кәсіпорын тапсырыс береді
ЖОО экономикалық мақсатта олардың қабілеттері мен жеке қасиеттеріне назар аудармай кәп студенттерді жинайды	Әрбір студентті оқу орнына оқу аяқталғаннан кейін ол қай жерде жұмыс істейтінін біле отырып қабылдайды.
Тәжірибе мен теория арасындағы алшақтық	Теориялық дайындық пен тәжірибелік сабақтар университет пен жұмыс орнында үйлесім табады.

Әндірістік тәжірибе жұмыс берушілердің талаптарына толық жауап бермейді.	Әндірістік тәжірибе кәсіпорынның барыншы нақты жағдайларына және жеке ықпал етуге негізделген.
Мамандарды дайындау мемлекеттік қаржыландыру есебінен жүргізіледі.	Студенттерді лайықты стипендиямен қамтамасыз ету кәсіпорын тарапынан жүзеге асады
Жұмысқа орналасуға кепілдік бермейді. Кәп жағдай студенттердің жеке қасиетіне тәуелді.	Жұмысқа орналасу кепілдендіріледі, мансаптық әсу және қосымша қайта дайындау болмауы

Дуалды оқыту жүйесінің дәстүрлі оқытумен салыстырғандағы негізгі ерекшеліктері:

- дуалдық оқыту жүйесімен мамандарды дайындау, негізгі дәстүрлі формада оқыту тәсілдерінің кемшіліктерін және теориялық білімді практикалық ұштастыруға бағытталады;
- дуалдық оқыту жүйесінде дайындау механизме тұлғаның болашақ жұмысының жаңаша психологиялық бейімделуіне негізделген;
- дуалдық оқыту жүйесінде жұмысшылар білімді меңгеру, жұмысқа деген дағдыны қалыптастыру, жоғарғы деңгейге жеткізу, яғни, олардың білімінің жұмыс орнындағы қызмет талаптарын орындалуымен тікелей байланысты;
- мамандарды даярлауда әндіріс орны басқарушыларының Әнеркәсіпке қажетті мамандардың сұранысымен байланыса жұмыс жасау керек;
- болашақ мамандарды оқыту барысында әндіріс орны ұсынған талаптарын ескере отырып, жоғары оқу орнымен тығыз байланыста болу керек;
- осы тұрғыда әндіріс орны үшін кадрларды дайындаудағы бизнеске деген қызығушылықты, аймақтарда индустриялық-инновациялық дамытудың мемлекеттік әндіріс орыны сұранысынан тұындағанын ескерту қажет.

Даму бағыттары мен дуалдық білім беруді жетілдіру ретінде үздіксіз дуалды аграрлық білім беру кластерінің құнды ұғымын біріктіруді ұсынамыз (мектеп-техникум-жоғары оқу орыны-кәсіпорын-билік органдары). Білім беру процесін ұйымдастырудың мұндай нысаны дуалды кәсіптік оқыту формалары негізінде әрбір серіктестің міндеті мен нақты мүдделерін саралайтын әлеуметтік серіктестік қағидасы орналасқан жағдайларында неғұрлым тиімді. Үздіксіз білім беру барысында бүкіл кәсіби қызмет мамандықтың даму қарқына, саяси, экономикалық және әлеуметтік түрлену динамикасын, құрылымдық өзгеру жылдамдығы мен жаңаруына және мамандықтың ақпараттық кеңістік мазмұнына негізделген. сәйкесінше, құзіреттілік тәсілі «жекеден-жалпыға» принципіне негізделген, объективті түрде әзекті.

Билік органдарымен өзара іс-қимыл нысандары әртүрлі болуы мүмкін: панельді пікірталас, ашық дәрістер, мастер-кластар және т.б. Бұл ғылыми-әндіріспен жоғары оқу орнының нақты экономика секторымен, әңірлік атқарушы билік және болашақ мамандар дайындау үшін көрсетілген субъектілер арасында жауапкершілікті нақты бәлудегі кәсіби байланысы. [4,с.123-136]

Қорытындылай келе, бүгінде әлемде оқытудың дуалды жүйесі техникалық және кәсіптік мамандар даярлаудың ең тиімді жолдарының бірі болып табылады. Қазіргі таңда еңбек нарығында жоғары білікті мамандар тапшылығы орын алуда. Қалыптасқан жағдайдың негізгі себепшісі – білім беру үрдісін ұйымдастырудағы мәселелерде, яғни жас маманның бойынан табылуға тиісті тәжірибелік дағдыны талап ететін нақты әндірістік жағдайлардан теориялық білім берудің алшақтап кетуі. Ал, дуалдық жүйе теория мен тәжірибенің арасындағы қайшылықты жояды. Сондықтан жоғары оқу орындарында да, әндіріске, қоғамға білікті маман даярлау жолында, дуалдық жүйені енгізу қажет.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы».
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
3. Терещенкова Е.В. Дуальная система образования как основа подготовки специалистов .- учеб.для вузов/Терещенкова Е.В. –Москва,2016.-214 с.
4. Полякова Т.В. Дуальное обучение как возможность социального партнерства. – Москва,2016.- 301 с.

FTAMP 398.91

УӘЙІС Ә.А.,¹ АМИРГАЛИЕВА Ж.Н.¹

¹*Қ. Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ ЖӘНЕ АУДАРЫЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақал - мәтелдер халық шығармашылығының элементтік көрінісі, яғни халық даналығын салт-дәстүрін, мінез-құлқын, тарихын, рухани құндылықтарын қысқа және образды түрде жеткізеді. Бұл аталмыш жұмыста мақал-мәтелдер жәнінде жүруде. Демек, олардың лингвистикалық тұғырын анықтау қажет. Мақал-мәтел пәнаралық парадигма шеңберінде оқытылатын күрделі бірлік (лингвистика, фольклор, психология, этнография және т.б.).

Кілт сөздер: мақал-мәтел, тәрбие, тіл, тұжырым, аударма, салыстырмалы, халықаралық.

Пословицы и поговорки представляют собой элемент народного творчества, который позволяет сжато и образно выразить народную мудрость, отразить историю и мировоззрение народа, его обычаи, традиции, нравы и ценностные ориентиры. В данной работе речь пойдет о пословицах и поговорках. Следовательно, есть необходимость в обозначении их лингвистического статуса. Пословица представляет собой сложную единицу, являющуюся объектом изучения в рамках междисциплинарной парадигмы (лингвистика, фольклористика, психология, этнография и т.д.)

Ключевые слова: пословицы, воспитание, язык, концепция, перевод, сравнительный, международный.

Proverbs and sayings present an element of people's art which allows to briefly and figuratively express popular wisdom, to reflect history and outlook of the people, their customs, traditions, and value landmarks. This article is about proverbs and sayings. Therefore, it is necessary to define their linguistic status. The proverb represents a complicated unit which is an object of study within an interdisciplinary paradigm (linguistics, folklore studies, psychology, ethnography, etc.)

Key words: proverbs, education, language, concept, translation, comparative, international.

Бүгінгі таңда адамзат тарихының шексіз әрлеп, кемелденген заманында, мәдениет пен өнер, саясат пен тіл салаларында халықаралық қатынастың дамып, жанданған уақытында салыстырмалы және салғастырмалы тіл білімі ең өзекті де кәкейтесті мәселенің бірі болып отыр. Олай дейтініміз, тілдерді салыстыра, салғастыра зерттеу әр тілдің әрнек бояуын, ұлттық ерекшеліктерін, қайталанбас қасиетін танып білуге жол ашады. Салғастырмалы тіл білімі мәдениетарлық қатынастың тәрінен орын алып, халықтардың бір-бірімен түсінісу барысын жүзеге асыруға кеңінен ат салысады.

Шет тілін меңгертуде және оқушылардың сөздік қорын дамытуда алатын орны ерекше фразеологиялық тіркестер тобына жататын мақал-мәтелдер мән-мазмұнның тереңдігімен ерекшеленеді.

Қазіргі таңдағы басты проблемалардың бірі - тіл мәселесі. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өз жолдауының «Тілдердің үш тұғырлығы» стратегиясында тіл мәселесіне қатты назар аударған болатын. Тіл – жүректің үні ғана емес, ұлттық рухтың абыройы мен болмысы. Елімізде қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі, ал ағылшын тілі – жаһандық экономика тілі болып саналады. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев та тілді дамытудың күнбе – күн назарында ұстау қажеттігін жиі-жиі кәтеріп, тілдің мәртебесін кәтеруді міндет етіп отыр.[1]

Еліміз тәуелсіздік алып заман талабына сай дамуы үшін әрбір азамат ағылшын тілін жақсы меңгергені жән. Ағылшын тілі де қазақ тілі сияқты кәркем де шебер, мағыналы да мазмұнды қанатты сөздерге бай. Сол қанатты сөздердің бірі- мақал-мәтелдер.

Қазақ тілін басқа да шетел тілдермен салғастыра қарастыруды дамыту – ана тіліміздің қолданылу аясының кеңейіп, мемлекеттік тіл ретіндегі статусы мерейінің үстем болуына үлкен әсер ететіні сөзсіз.

Тіл, яғни бұл әлемнің тарихы, саяси әмірі, рухани және ұлттық мәдениеті, жан-жақты кәрінісі. Әрбір халықтың тарихи даму кезіндегі сан алуан өзгерістер тілдің грамматикалық-лексикалық жүйесінде өзіндік із қалдырып отырғаны белгілі. Алайда, өзінің тұлғалық және мағыналық біртұтастығын сақтап қалған тілдік бірліктер - мақал-мәтелдер. Мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестері, неологизмдер, қанатты сөздер және де тілдік бірліктер адам арасындағы байланысты бейнелі, мазмұнды ете отыра шетел тілін меңгерушілерге коммуникативтік, танымдық, эстетикалық қызметтерін ынталандырады.

Мақал-мәтелдерді айтылатын оймен орайластырып, орынды қолдансақ, сөзіміз өткір, кәңілге қонымды, кәркем әрі бейнелі болады. Мақал-мәтелдер аз сөзбен терең мағынаны беретіндіктен, өте ұтымды болады, сөйлеген адамның шешендігін, ой ұшқырлығын, тапқырлығын байқатады.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мақал мен мәтелге мынандай түсіндірме берілген: мақал – үлгі-өнеге ретінде айтылатын жалпы халықтық нақыл сөз; мақал деп қысқа, образды, ұйқасты, тұжырымды нақыл сөзді айтамыз [2]. Мәтел – тұжырымды. Бейнелі әрі ықшам нақыл сөз [2].

Қазақ халқының мақал-мәтелдерінің шығу тегі жөнінде айтар болсақ, А.Байтұрсынұлы: «Мақал да тақпаққа жақын салт-санасына сәйкес айтылған пікірлер. Тақпақтан гөрі мақал маңызы шын келеді. Мәтел дегеніміз кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады. Мәтел ақиқат жағын қарамай, әдетті сөз есебінде айтылады» [3],— деп кәрсеткен болатын. Демек, мақалда тұрмыста қолданылып жүрген сөздеріміз шындықпен астасып келіп, мақалдап, шешен тілмен айтылатын сөздер болса, ал мәтелде тұрмыста қолданылатын сөздердің шындыққа жанаса қоймай, кесегімен айтылатын сөздердің қатарына жатқызуға болады.

Ағылшын тілінен қазақшаға аударуда қиыншылықтар кездесетіні де сөзсіз. Аударманы жасаған кезде басқа тілдің көмегі арқылы белгілі бір тілдегі мазмұнды мүмкіндігінше дәл жеткізу, ағылшын тіліндегі мақалды немесе мәтелді түсініп, оны өз туған тілінде түсіндіруге және керісінше жасау іскерлігіне ие болу міндеті қойылады. Екі тілдегі мақал-мәтелдердегі немесе нақыл сөздердегі мағыналық реңктің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ұғыну ағылшын тілін үйренуіне елеулі көмек көрсетеді.

Ағылшын ғалымдарының бірі Джон Хейуд (John Heywood) мақал-мәтелдерді зерттеп өзінің алғашқы "The Proverbs of John Heywood: Being the "Proverbs" of that Author Printed 1546. Ed., with Notes and Introduction" кітабын шығарған болатын. Кейінгі зерттеген

баспаларын автор 1550, 1555, 1560 жылдары жарыққа шығарды. Осыдан кейін 1678 жылдары Дж. Рэйдің "English Proverbs" атты еңбектері жарық көрді. [4].

Мақал-мәтелдер мен әр алуан қанатты-нақыл сөздерді жан-жақты зерттеуге байланысты пайда болған тіл білімінің дербес те жаңа салаларының бірі - ол *Парамология*. Көркем сөз тәсілдерінің ішіндегі қуаттысы мен құнарлысы болып саналатын мақал-мәтелдер тіл атаулының баршасына тән, өзіндік ерекшелігімен көзге түсетін универсалдық құбылыс. [5].

Қазақ тілінде мақал-мәтелдердің бәрі негізінен жай сөйлем түріндегі тұрақты сөз тіркестеріне жатады, яғни олар тұлғасы жағынан ұзақ уақыттан бері қалыптасып, белгілі бір формада тұрақталған, мазмұны жағынан біртұтастыққа ие болған жай сөйлем типтері.

Құрылымы жағынан қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің өзара ұқсастықтары жиі кездеседі:

Бұйрық райлы сөйлемдер:	Болымсыз түрдегі бұйрық рай, яғни тыйым салу:	Шартты райлы сөйлем түрінде:	Болымсыз жай сөйлем түрінде:
Ойнап сөйлесеңде, ойлап сөйле. - Even joking, joke deliberately	Асатпай жатып, құлдық деме- Don't hallo till you are out of the wood Өлін білмеген әлек - Look before you leap	Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секірді - One jumps with satiety, the other- with severe cold	Аз сөз - алтын No wisdom like silence Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу- Beauty is going to the beholder's eye

Мақал-мәтелдердің көбісі жастарды елін-жерін сүйуге, ерінбей еңбек етуге, білім алуға, адалдыққа, кішіпейілдікке, жалқаулықтан сақ болуға, мақтаншақтық сияқты қасиеттерден бойын аулақ салуға тәрбиелей білген. Ағылшын және қазақ тіліндеде осындай жақсы және жаман қасиеттерден сақ болуға қолданыста жүретін мақал - мәтелдердің артып жатарлық.

Тәрбиелі қыз, арлы жігіт, ел қорғайтын азамат, халық қамын қамдайтын ел ағасы, ұлыстың анасы болуға лайық кемеңгер бәйбіше қандай болу керек, елдің қадірі, жердің қадірі, ата-ана мен ағайынның қадірі неде, осының барлығы – мақалдар мен мәтелдерде қапысыз әрнек салған. Әрине, мақалдар мен мәтелдердің авторы да – халық, есінде

сақтаушысы да – халық. Бірақ, сол әр қилы заманда әмірге келген мақалдарды кейінгі заман адамының түсініп, қабылдауы әр түрлі болуы мүмкін. [6].

Мысалға:

Бірлік болмай - тірлік болмас	There is no life without unity
Тәзе алмасаң бейнетке, қолың жетпес зейнетке	No sweet without some sweat
Екі қолға бір күрек	If there is a neck the yoke will be found
Мал аласы - сыртында, адам аласы ішінде	Appearances are deceitful
Ақымақ бас екі аяққа тыныштық бермес	A bad head does not let legs rest

Мақал-мәтел құрылыс жағынан сырттай ұқсас болып келгенмен, олардың мазмұнды түйіндеуінде, ойды шешуінде өзіндік ерекшелігі байқалады. Мысалы, туған жерге отанға қатысты мақалды алып қарасақ, «Отанды сүю - отбасынан басталады» деген мақалда мағынасы бойынша талдасақ, яғни балаға отанды құрметтеуге отбасының тәрбие үлгісінен басталатын айтылып тұр. Дәл осы мақал-мәтелдің ағылшынша нұсқасын алып қарайтын болсақ «Love to Motherland infused in family hearth» деп беріледі. Яғни, мұндағы айтылып жатқан ой қазақ нұсқасындағы ойды тұрасында жеткізіп тұр. Екі нұсқадағы мағына толық сақталған.

Достыққа қатысты айтылатын мақал-мәтелдердің бірі «Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады». Мұнда адамға ақыл айтар кезде достың дұшпанға карағанда қатты айтатыны мысалға келтіріліп салыстыра, салғастыра айтылып тұр. Сонымен қатар бұл мақалда теңеу бар. Байқап отырғанымыздай, яғни бізге әмірде бізге жамандық тілейтін, арам ойы бар жақыныңды, досыңды - дұшпан деп теңеліп тұр. Бір жақсы - бір жаман адамның күлдіріп, жылатып айтады деп теңеуінде. Сонда ең жақын достың жылатып айтқаны - досының ісінің жақсылығын тілеп, арам ойсыз айтылғаны. Мұндағы «жылатып айту, күлдіріп атыу» сөздері тура мағынасында емес, ауыспалы мағынасында белгілі бір күйді білдіріп қолданылып тұр. Осы мақал-мәтелдің ағылшынша нұсқасын алып қарайтын болсақ «A good medicine tastes bitter» деп берілген. Мұны тұрасында аударатын болсақ «Шипалы дәрі ащы болады» деп беріледі. Яғни екі тілдегі мақал-мәтелді салыстырып талдайтын болсақ, бұлар мағынасы жағынан ұқсас келеді.

Қаншама берік және тіл үшін нормаға айналған стандарт болса да, абсолюттік ұғым емес, ол тілдің тарихи дамуына байланысты, кәрсі тілдердің әсерінен, сондай-ақ тілдің ішкі даму заңдылықтарына сәйкес, стильдік қолданысқа сөз зерерлеріне сөз саптау шеберлеріне

байланысты ертүрлі өзгерістерге түсіп отырады. Бірақ бұл өзгерістер мақал-мәтелдердің жалпы мазмұнына, мағынасына, бүкіл тіркеске негіз дәнекер болып тұрған образ бейнеге бәленденуі сан келтіре қоймайды. [7].

"Қазақ және ағылшын мақал - мәтелдерінің тәрбиелік мәні және аударылу мәселелері" деп аталған тарыбында мақал мен мәтелге анықтама беріліп, өзара ортақ тұстары және айырмашылықтары айқындалды.

Мақал-мәтелдердің бала тәрбиесінде беретін тәрбиелік маңызы бар, мысалға оқушы бойында өз істерінің бұрыс екенін білу, адамдарға кішіпейілдік және нәзік сезімталдық, артық сөз сәйлемуге, кешірімді болуға тәрбиелейді.

Осындай ғылыми жұмыстар алдыңғы уақытта жетіспеген жерлерін толықтыруға, түзетуге, ауқымын кеңейтуге және басқа да ізденістерге, зерттелмеген мәселелерді қолға алу екі тілді сөздіктер, кітапшалар шығаруға нұсқау болады, ғылымға деген қызығушылық тудырады.

Пайдаланылған ақпараттар тізімі

1. Назарбаев, Н.А. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан: Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан халқына жолдауы, 2007 жылғы 28 ақпан.-Астана,2007.-70 с.
2. Ысқақов, А.Ы. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі [Текст] / ред. А.Ы. Ысқақов. - Алматы: Ғылым, 1986. - 510 б.
3. Байтұрсынов, А.Б. Әдебиет танытқыш / А.Б. Байтұрсынов. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
4. Heywood, J. The Proverbs of John Heywood; Being the Proverbes of That Author Printed 1546. Ed., with Notes and Introduction / J. Heywood. - General Books LLC, 2013.- 64 б.
5. Паремииология [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. Дата обращения 23.09.2017
6. Алпысбаева, Қ. –МӘДЕНИ МҰРА”. Бабалар сөзі. Жүз томдық. 65 том. Қазақ мақал-мәтелдері / Қ. Алпысбаева, Т.Әлбеков, С.Қосан. - Астана: Фолиант, 2010. - 414 б.
7. Ахманова, О.С., Вертикальный контекст как филологическая проблема / О.С.Ахманова, И.В. Гюббент // Вопросы языкознания. М., 1977.

ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ
ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
ART, CULTURE AND SPORT

МРНТИ 615.851.81

КУЛМАГАМБЕТОВ А.К.,¹ УАХИТОВ Р.У.,¹ КУНШАШОВ А.М.¹

¹*Актыбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова*

г.Актобе, Казахстан

СРЕДСТВА И МЕТОДЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ
РАБОТОСПОСОБНОСТИ БОРЦОВ

В данной статье рассматриваются проблемы психологической работоспособности борцов и влияние его на физическое состояние спортсмена. Главная задача авторов этой статьи - научить читателя применению методов восстановления психологической работоспособности спортсменов и формирования точного взгляда у них к спортивной деятельности. Авторы предлагают систему методик по регулированию общего физического состояния бойцов после тренировок. На основе полученных на практике знаний приводятся методы такие как комплексное внушение, которое направлено на фиксацию на позе, фиксацию внимания на словах лица, осуществляющего психорегуляцию, формирование состояния расслабления мышц тела и ощущение дремотного чувства. Особое внимание уделяется предупреждению внутриличностного конфликта, имеющего неблагоприятное воздействие как на психику спортсменов-новичков, так и ветеранов спорта. Также в статье акцентируется внимание на воспитание воли борца на качество, посредством которой он достигает небывалых результатов.

Ключевые слова: комплексное внушение, воспитание воли, внутриличностный конфликт, тактическая подготовка, быстрота, средство тренировки

Мақалада спортшының физикалық жағдайына әсер ететін және палуанның жұмыс қабілетінің психологиялық тұрғыдан туындалатын мәселелері қарастырылады. Мақала авторларының алға қойған негізгі мақсаты - спортшылардың психологиялық тұрғыдан жұмыс қабілетін қалпына келтірудің және спорттық іс-әрекеттерге дұрыс көзқарас қалыптастыру әдістерін тиімді қолдану болып табылады. Авторлар палуандардың жаттығудан кейінгі жалпы физикалық жағдайды реттеудің әдіс-тәсілдер жүйесін ұсынады. Мақала авторлары практика барысында алынған білімнің негізінде комплексті шабыттандыру секілді әдістерін келтіреді. Жанадан бастаған спортшылар мен қатар спорт ардагерлерінің психикасына жағымсыз әсер ететін ішкі тұлғалық күрестің алдын алуына ерекше көңіл бөлген. Сондай-ақ мақалада палуанды теңдесі жоқ нәтижелерге қол жеткізетін қасиеті саналатын оның ерік-жігерінің тәрбиесі туралы айтылады.

Кілт сөздер: комплексті шабыттандыру, ерік-жігерінің тәрбиесі, ішкі тұлғалық күрес, тактикалық дайындық, шапшаңдық, жаттығу құралдары

In this article, the problems of psychological performance of wrestlers and their influence on the physical condition of the athlete are examined. The main task of the authors of this article is to teach the reader how to use the methods of restoring the psychological working capacity of athletes and to form an exact look at them for sports

activities. The authors propose a system of methods for regulating the general physical condition of fighters after training. On the basis of the knowledge obtained in practice, such methods as complex infusion, which is aimed at fixing on the posture, fixing attention on the words of the person exercising psycho regulation, forming a state of relaxation of the muscles of the body and feeling drowsy are presented. Particular attention is paid to preventing intrapersonal conflict, which has an adverse effect on the mentality of both novice athletes and veterans of sports. The article also focuses on fostering the wrestler's will as a quality by means of which he achieves unprecedented results.

Key words: complex infusion, fostering the will, intrapersonal conflict.

Работоспособность играет огромную роль в реализации функциональных и технико-тактических возможностей борцов. В ходе тренировочной и соревновательной деятельности у спортсменов накапливается утомление, которое может привести к нежелательным последствиям, вплоть до переутомления и перетренированности.

Решая задачу восстановления психической работоспособности, следует помнить, что она снижается раньше, чем физическая работоспособность. Поэтому важно своевременно выявить начало снижения психической работоспособности и принять меры к восстановлению ее.

В большинстве случаев снижение психической работоспособности борцов проявляется в плохом настроении, в повышенной раздражительности, в нарушениях сна, в нежелании тренироваться и т. п. Все это может сопровождаться ухудшением реакции, снижением скорости принятия решения, ухудшением памяти, внимания и многих других психических качеств. Иногда спортсмены долго не могут отделаться от неприятных воспоминаний о прошедших событиях (например, о поражении в соревнованиях или в контрольной схватке) или с тревогой думают о возможных событиях (о проигрыше а предстоящих соревнованиях) и т. п. При этом нерационально растрачивается психическая энергия и может снизиться физическая работоспособность.

С целью восстановления психической работоспособности могут применяться психологические меры воздействия, связанные с внушением, управлением мотивацией, устранением причин внутриличностного конфликта и воспитанием воли борца.[1,с.57-60]

ПРИМЕНЕНИЕ КОМПЛЕКСНОГО МЕТОДА ВНУШЕНИЯ

Самым простым и доступным методом восстановления психической работоспособности спортсмена является внушение в состоянии бодрствования. Это обычно беседа со спортсменом, в ходе которой ему мягко, ненавязчиво разъясняют причины снижения работоспособности и предлагают пути устранения этих причин. Здесь нужно иметь в виду несколько моментов. Во-первых, необходимо создать условия для выхода эмоции. Спортсмен должен излить свои чувства и ощутить облегчение. Во-вторых, у него

нужно сформировать новый очаг возбуждения, предложить ему новую тему, чтобы отвлечь от навязчивых мыслей. В-третьих, борец должен поверить в себя и на этой основе выработать определенную тактику поведения.

Например, один из борцов находился в подавленном состоянии после неудачно проведенной контрольной схватки. Его постоянно угнетала мысль о том, что в команду могут взять другого, а он не будет участвовать в долгожданных соревнованиях. При этом борец часто вспоминал негативные моменты схватки (излишнюю суету, прямолинейность, невнимательность, из-за которой он попался на прием) и сетовал на то, что мог легко избежать их, но почему-то не сделал этого. Такие мысли долго не давали уснуть, что, в свою очередь, сильно раздражало его.

Спортсмена попросили рассказать о том, что его волнует, и он эмоционально высказал все это. Затем ему внушалось, что результат схватки не окажет решающего влияния на отбор в команду, что спортсмен имеет высокие и стабильные результаты на самых ответственных соревнованиях года и гораздо более высокий авторитет среди членов тренерского совета, чем его соперник, а чтобы этот авторитет укрепить, спортсмен должен в оставшиеся до соревнования дни тренироваться с полной самоотдачей и доказать случайность неудачи.

После такой беседы борец стал гораздо спокойнее, у него появилось желание тренироваться, и он стал много и целеустремленно работать, довольно легко перенося высокие тренировочные нагрузки. Кроме того, у борца нормализовался сон и заметно улучшилось настроение.

Другим методом восстановления психической работоспособности является словесное гипносуггестивное воздействие. Этот метод состоит в словесном воздействии тренера, психолога или другого лица на спортсмена с целью вызвать у него состояние, подобное сну, при котором процессы восстановления будут протекать намного эффективнее, чем в состоянии бодрствования или обычного сна.

Особенностью применения данного метода является то, что спортсмен все делает сам, а психолог или тренер лишь помогает ему. Внушение следует проводить в естественной, спокойной манере, не прибегая к дополнительным искусственным приемам, которые будут мешать созданию нужного контакта.

Существует несколько этапов внушения.

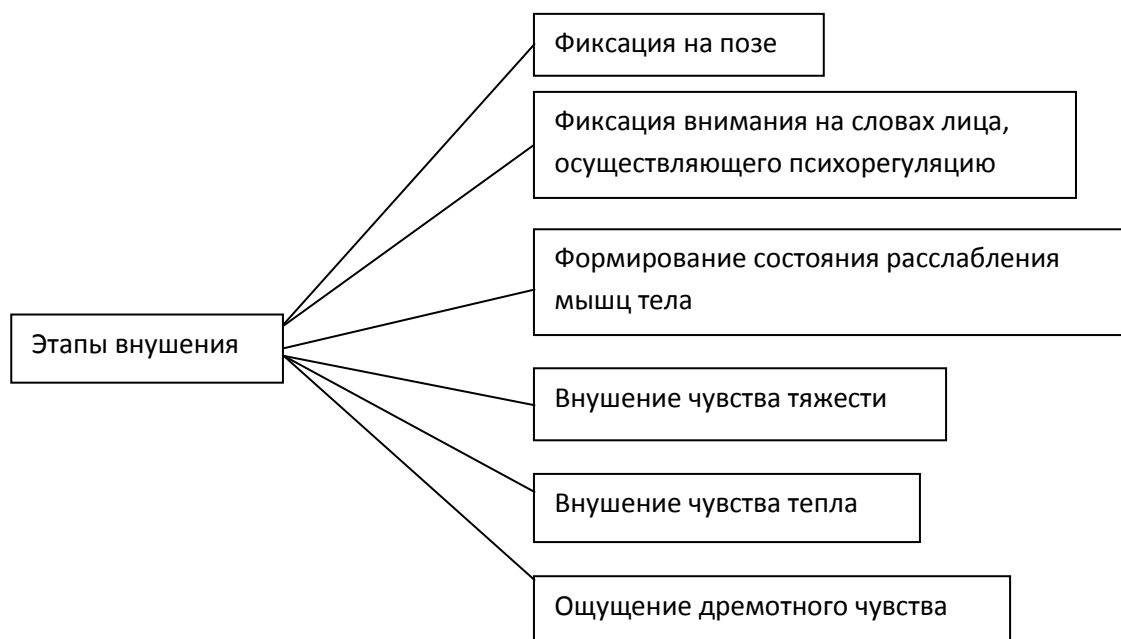

Схема № 1

Фиксация на позе. Дается указание принять наиболее удобную позу для последующего формирования состояния расслабления. Если спортсмен лежит, то ничто не должно мешать дыханию, сдавливать мышцы и т. п. Если спортсмен сидит, то важно, чтобы он мог максимально расслабить все мышцы. Руки должны удобно лежать на коленях или подлокотниках кресла.

Фиксация внимания на словах лица, осуществляющего психорегуляцию. Используют установку следующего содержания: «Закройте глаза и думайте только о моих словах... Вы слушаете мои слова, мой голос и отдыхаете... отдыхаете, испытывая приятное расслабление... Другие слова к звукам вас не отвлекают. Все внимание направлено только на мой голос и мои слова...» (Отточия после фраз означают паузы.)

Формирование состояния расслабления мышц тела. Примерный текст этого этапа психорегуляции: «Мышцы тела расслабляются, приятный покой во всем теле... Никаких посторонних мыслей, только покой и расслабление». Далее важно провести внушение, последовательно акцентируя внимание на расслаблении отдельных групп мышц. Нами было выявлено, что наиболее удобно давать команды к последовательному расслаблению мышечного аппарата начиная с мышц лица. Для достижения большего успеха можно сначала дать команду «Напрячь все тело!» и затем приступить к расслаблению. Бывает очень полезно ненадолго переключить внимание спортсмена на тип «вечернего» дыхания. Для этого предлагается дышать так, чтобы выдох продолжался вдвое дольше вдоха. Через 1 — 2 мин начинают непосредственное внушение, направленное на последовательное расслабление мышц лица, затем шеи, спины, рук, живота, ног. Формула внушения примерно следующая;

«Мышцы лица расслабляются... больше расслабление... Мышцы отдыхают, расслабляются мышцы шеи... спины... живота... Мышцы рук расслабляются... Хороший, спокойный отдых...»

Внушение чувства тяжести — следующий этап формирования общего состояния расслабления. Так как некоторые спортсмены считают это чувство неестественным и внутренне ему противятся, можно сказать: «Мышцы отдыхают... наполняются энергией... становятся сильными... тяжелеют... наливаются силой...» и т. д. Как правило, ощущение тяжести вызывают сначала в руках, затем в ногах. Практика показала ненужность излишней детализации, и поэтому нет смысла внушать тяжесть сначала в правой руке, затем в левой. Можно сразу дать установку: «Руки тяжелеют... Тяжесть в руках нарастает... усиливается... Руки тяжелые...» Та же схема подходит и для вызова чувства тяжести в ногах.

Внушение чувства тепла надо проводить с учетом подготовленности каждого спортсмена и температурных условий помещения. Так, если в помещении прохладно, то вызвать тепло в конечностях очень трудно и лучше этого не делать. Если условия благоприятны, то, логически развивая состояние расслабления, можно давать установку на появление чувства тепла, например: «Руки постепенно тяжелеют... Они начинают теплеть... Все больше и больше теплеют руки, приятное тепло струится вниз по рукам, в кончики пальцев...» Аналогично вызывается ощущение тепла в ногах.

Ощущение дремотного чувства — наиболее ответственный этап гетерорегуляции. Как правило, к этому моменту спортсмен достаточно хорошо расслаблен. Поэтому речь психолога, осуществляющего внушение, должна быть тише, чем на предыдущих этапах, а паузы между фразами длиннее. Пользуются такой формулой: «все тело расслаблено... Весь организм отдыхает... Полный покой... Легкое приятное дремотное чувство охватывает вас... больше... больше... Никаких мыслей, только мои слова... мой голос... Вы слушаете мой голос... мои слова и отдыхаете...»

Здесь, по существу, переломный момент всего процесса психорегуляции. Можно или углубить развитие состояния, подобного сну, или, наоборот, решать другие актуальные задачи. Не следует добиваться, чтобы спортсмен уснул. Наоборот, он должен находиться в спокойном, расслабленном состоянии и слушать слова внушения.

Если ставится задача восстановить работоспособность, то целесообразно сказать следующее: «Мои слова не будут звучать некоторое время. Вы будете отдыхать, находясь в приятном расслабленном состоянии, в котором наиболее эффективно восстанавливается ваша работоспособность». Пауза после этого может длиться 3 — 5 мин.

Если необходимо провести внушение, чтобы снять нервное напряжение, настроить на предстоящую спортивную деятельность, речь должна быть замедленной, формулировки

ясными и точными. Очень часто несоблюдение этого требования резко ухудшает эффект восприятия и вызывает совершенно необоснованное разочарование в методе.

Когда состояние выраженной расслабленности необходимо вызвать для того, чтобы обучить спортсмена навыкам саморегуляции, следует помнить о важности последовательного наращивания какого-либо эффекта. Так, например, будет ошибкой повторять 4-5 раз: «Моя правая рука тяжелая». Лучше сказать: «Правая рука начинает немного тяжелеть... Тяжесть постепенно увеличивается... Все больше, больше тяжесть в руке... Тяжесть в руке возрастает... усиливается...» и, наконец, как итог: «Правая рука тяжелая».

После выполнения задач психорегуляции спортсмену надо вернуться к обычному состоянию бодрствования, причем за 1-2 мин. Однако принцип постепенности также должен соблюдаться. Не следует сразу давать команду: «Открыть глаза!» Лучше сначала подчеркнуть, что эффект от психорегуляции получен, состояние улучшилось, формируемый навык закрепился. Затем надо сформулировать последовательность восстановления состояния бодрствования и удержания в памяти необходимой информации, например: «Сейчас я начну считать, и при счете «три» вы откроете глаза... Настроение и самочувствие сразу после этого и в последующем будут хорошими... Вы хорошо запомнили все, что слышали, все усвоили и готовы к нужной деятельности». Не стоит бояться некоторой примитивности словесных формул: в данной ситуации это не самое главное. Решающее значение имеет четкость формулировок.

При счете «раз» дается установка о том, что исчезает чувство тяжести и тепла. При счете «два» рекомендуется изменить характер дыхания. В частности, глубокий вдох должен сопровождаться резким выдохом. Голос лица, проводящего внушение, приобретает эмоциональную окраску, становится бодрым и энергичным. Если все указания выполняются спортсменом четко, можно дать команду «три», если нет, то вторая стадия несколько затягивается. Эффект психорегуляции оценивается как по эффективности последующей спортивной деятельности и поведению, так и на основании психофизиологического обследования, когда изучаются показатели психической работоспособности, перцептивные и сенсомоторные, а также показатели высших психических функций.

Продолжительность внушенного сна-отдыха может быть различной, но желательно, чтобы все процедуры от момента внушения до пробуждения длились не меньше 10 мин. Даже такой сон бывает иногда полезен в перерывах между схватками. Внушенный сон-отдых между тренировками длится 40 — 60 мин.

Чрезвычайно полезно использовать внушение сна с последующим переводом в естественный сон, когда для этого есть время и соответствующие условия.

ФОРМИРОВАНИЕ ОТНОШЕНИЯ К СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Одной из важных проблем психологической подготовки в современном спорте является проблема возникновения у спортсмена, добившегося больших результатов, ставшего чемпионом, внутриличностного конфликта.

Чаще всего возникновение внутриличностного конфликта связано с проблемами, возникающими в жизненной ситуации индивида реально или кажущимися таковыми. В спортивной деятельности таким моментом является переход спортсмена из статуса «один из многих» в статус «единственный» — чемпион.

Начнем с «философского» уровня понимания слова «чемпион». Чемпион – это лучший, первый, возможно, единственный и неповторимый. Это тот, кто сразу стал виден всем. И всем сразу стали видны его недостатки, в том числе и те, которые до победы считались «продолжением его достоинств». С этого момента чемпион имеет одно лишь право — быть чемпионом всегда. Это огромная нагрузка на психику.

В этот период происходит переоценка многих ценностей и, в первую очередь, объектом оценочных размышлений чемпиона становится категория «соотношение затраченных усилий и полученной компенсации». В понятие «компенсация» входит не только материальный фактор, но и моральный. Мы с вами знаем, как часто ранит именно моральная недооценка совершенного спортивного подвига. Вот здесь и начинается психология, и прежде всего психология внутриличностного конфликта, и здесь кроется один из подводных камней «синдрома чемпиона». Неверно оценив это соотношение — переоценив свой труд и недооценив компенсацию чемпион рискует пойти по одному из двух тупиковых путей. Первый — элементарная обида на тех, от кого зависела эта компенсация, от кого исходили какие-либо обещания. Здесь могут оказаться кто угодно: и президент клуба, и спонсор, и старший тренер, и врач, и пресс-атташе, и журналисты вообще, и какой-то конкретно и, что самое грустное, собственный тренер, с которым «отпахали» несколько лет, идя к победе. Поражает самоуверенность, с которой спортсмен дает всему оценки.

Не надо быть сильным психологом, чтобы спрогнозировать у обидевшегося спортсмена падение мотивации к тренировкам, да и к участию в соревнованиях, особенно некоммерческих. Известно, что обида — ноша тяжелая, и лишает она тренирующегося спортсмена важного психического состояния — **чувства удовлетворенности**. А именно оно (и это установлено психологами во всех видах трудовой

и творческой деятельности) является двигателем, побудителем к продолжению напряженной работы.

Второй путь — сложней и опасней для чемпиона. Это, собственно, и есть то видимое проявление синдрома чемпиона под названием «звездная болезнь». У спортсмена неоправданно завышается самооценка и все что он делает, переводится им в разряд «исключительное и совершенное». А то, что предлагают другие, встречается со скепсисом или просто осмеивается. Парадокс в том, что в число первых объектов критики такого чемпиона попадает чаще всего именно режим и система тренировки, приведшая его к успеху. И вы, конечно, догадываетесь, в какую сторону требует изменить нагрузку чемпион. К огромному сожалению, этот вариант синдрома встречается достаточно часто и у тренеров-чемпионов, заводя их в дебри шарлатанства. У чемпиона гипертрофированно развивается такой **тип ошибочного мышления**, как «доверие своему внутреннему имиджмейкеру», приводящий к святой уверенности, что его победа теперь автоматически гарантирует успех во всем, что он делает, но без тех усилий, что потребовались для первой победы. Конечно, свою роль здесь сыграет и характер спортсмена. Холерический темперамент, избыточная общительность, эмоциональность, честолюбие, низкая внутренняя дисциплина, самоуверенность — вот черты, чаще других провоцирующие нежелательное поведение. Изменив свою мотивацию, чемпион начинает себя буквально истощать, доказывая, что теперь к нему должны применяться новые требования, и начинает искать психологический комфорт на тренировках. У него формируется комплекс — тяжелое утомление физического характера и *поиск комфортного психического состояния* после него. Этот комплекс является основной психологической причиной стойкого падения результатов (как тренировочных, так и соревновательных), потому что синдром *«Психическое комфортное состояние после максимальной работы при высоких результатах»* может трансформироваться в синдром *«Психологическое комфортное состояние любой ценой, вне зависимости от объема работы и качества результата»*. Чемпион с завышенной самооценкой все чаще начинает воспринимать тренировочные задания тренера как скучные, однообразные, и это тут же приводит к появлению нежелательных состояний.

Прежде всего и наиболее часто возникает *состояние монотонии*, которое характеризуется появлением признаков усталости задолго до наступления истинного утомления.

Состояние психического пресыщения возникает тогда, когда тренировки продолжаются без изменения условий. Наиболее часто оно возникает тогда, когда спортсменам начинает надоедать однообразная работа. В этом случае возникает сильный *внутриличностный психологический конфликт*: нежелание работать в прежнем режиме,

отрицательное отношение к нему входит в противоречие с сильными мотивами, побуждающими спортсмена продолжать подготовку к главному старту сезона (здесь необходимо иметь в виду, что чем сильнее мотивы достижения цели, тем легче спортсмен выходит из этого конфликта).

Еще более неожиданно может проявляться «синдром чемпиона» в соревнованиях. Наиболее известно проявление так называемого «предстартового благодушия». Это состояние характеризуется тем, что чемпион недооценивает ситуацию, так как переоценивает себя. Это приводит к снижению энергии, тонуса мышц, замедлению реакций, сверхудовлетворенности, отстраненности от ситуации соревнования. Наблюдения психологов-практиков показывают, что все отношения в спорте можно объединить в три группы: *отношение к спортивной деятельности, отношение к тренировке, отношение к соревнованиям.*

Успех спортсмена зависит от степени сформированности этих отношений, которая проявляется в безусловном принятии спортсменом программы подготовки. Рассказав о требованиях, предъявляемых к личности спортсмена высокого класса, и условиях возникновения неблагоприятных состояний как в тренировках, так и в соревнованиях, мы можем коснуться некоторых ключевых моментов психологической подготовки спортсмена.

Формирование отношений — процесс длительный и непрерывный. В нем есть своеобразные пики — этапы заключительной подготовки к крупным соревнованиям. Если в подготовительном и предсоревновательном периодах идет постепенное формирование отношений и воспитание отдельных качеств, то на заключительном этапе происходит интенсивная реализация всей совокупности отношений, акцентируются положительные свойства личности, совершенствуются навыки саморегуляции. [2, с.60-63]

ВОСПИТАНИЕ ВОЛИ БОРЦА

Воспитание воли борца — одна из центральных, узловых проблем современной тренировки. Важнейшие задачи волевой подготовки борца — научить его максимально мобилизовать волю для достижения поставленной цели, управлять своим эмоциональным состоянием, воспитывать у спортсмена волевые качества, необходимые для успеха на тренировках и соревнованиях.

Следует убеждать борцов, что даже самый средний борец, не обладающий богатыми физическими данными и еще недостаточно владеющий техникой и тактикой борьбы, сможет добиться больших успехов, если будет упорно тренироваться и систематически выступать на соревнованиях. Примеров тому в истории борьбы очень много.

Выработав серьезное отношение и интерес к борьбе, следует развивать у борца стремление к самовоспитанию воли. Борца необходимо убедить в том, что для достижения мастерства и успеха на ковре нужно научиться управлять своим настроением и чувствами, самокритично относиться к поражениям на ковре, в недостатках в технике и тактике не обвинять тренера, судей и окружающих. Стремление к самовоспитанию воли должно быть существенным мотивом деятельности борца и стимулом для совершенствования качеств воли.

Методика воспитания у борцов волевых качеств предусматривает постепенное увеличение степени трудностей, которые должны преодолеваются спортсменами во время тренировки и выступлений. Развитие волевых качеств должно основываться на уверенности борцов в своих силах, понимании ими реальности воплощения поставленных технико-тактических или морально-волевых задач, осознании целей и средств их достижения. Борцы должны знать характерные особенности своего стиля ведения, его сильные и слабые стороны, соотношение сил с противниками, положительные или отрицательные влияния возможных ситуаций поединков на психику противников, помнить типичные случаи из собственной соревновательной практики, черпать знания из опыта мастеров. [3, с.28-29]

С целью скорейшего восстановления работоспособности борцов занятия по восстановлению и описанный комплекс методов лучше применять в промежутках между тренировками или перед сном. Исследования показали, что применение комплексного метода через 1-1,5 ч после тренировочного занятия позволяет не только восстановить, но и во многих случаях повысить работоспособность спортсменов уже к следующей тренировке, проводимой в этот же день.

Список использованных источников

1. Преображенский С.А., Спортивная борьба // Физкультура и спорт. - Москва, 1986. - С.60-63
2. Сопов В.Ф. Теория и методика психологической подготовки в современном спорте. - Москва, 2010г. С.57-60
3. Комарова А.В. Совершенствование учебно-тренировочного процесса и соревновательной деятельности борцов посредством комплексной методики оптимизации психических состояний. - Улан-Удэ, 2010. - С. 28-29

АВТОРЛАРТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ON THE AUTHORS

Айталы Амангелді Әбдірахманұлы – философия ғылымдарының докторы, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Абілберіков Арман Абілберікұлы – магистр технических наук, производственный мастер Актюбинского завода ферросплавов, филиал АО «ТНК«Казхром», город Актобе, Казахстан.

Абілберікова Айгерім Аманкосовна – магистр технических наук, преподаватель кафедры «Металлургия и горное дело», Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Агадиева Марзия Сарановна – жаратылыстану ғылымдарының магистрі, «Биология» кафедрасының оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Адайбай Сәндігүл Ақарысқызы – «Мемлекеттік басқару және жергілікті басқару» мамандығының I курс магистранты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Ажымбаев Дархан Тулепбергенович – кандидат физико-математических наук, старший преподаватель кафедры «Фундаментальной и прикладной математики», Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Айтжанова Жанат Ергалиевна – гуманитарлық ғылымдар магистрі, М.Оспанов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Акулова Марина Владимировна – доктор технических наук, профессор, Ивановский государственный политехнический университет, город Иваново, Российская Федерация.

Акилова Мунира Фатиховна – кандидат филологических наук, доцент, Башкирский государственный университет, город Уфа, Российская Федерация.

Аман Әлібек Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Амиргалиева Жадыра Нурлановна – «Ағылшын және неміс тілдері» кафедрасының оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Аmineва Венера Рудалевна – доктор филологических наук, доцент, Казанский (Приволжский) федеральный университет, город Казань, Российская Федерация.

Аликулова Нұрлыгүл Сапаққызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Арапбаев Нуржан Ералиевич – горный инженер ТОО «Современные технологии», город Актобе, Казахстан.

АВТОРЛАРТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ON THE AUTHORS

Асанов Жұбаназар – филология ғылымдарының докторы, профессор, С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Assanova Anar Turmaganbetovna – doctor of Physics and Mathematics, professor, Institute of Mathematics and Mathematical Modeling, Almaty, Kazakhstan.

Атаниязов Нұрсұлтан Қайратұлы – «Тарих» мамандығының 4 курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Байсанов Алибек Сайлаубаевич – кандидат технических наук, Химико-металлургический институт им. Ж.Абишева, город Темиртау, Казахстан.

Бексұлтанова Аяжан Айғазықызы – «Филология» мамандығының 2 курс магистранты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Бимурзаева Айдана Байжанқызы – «Тарих» мамандығының 3 курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Бурабаева Нурила Муратовна – кандидат технических наук, старший научный сотрудник, АО «Институт металлургии и обогащения», город Алматы, Казахстан.

Гринёва Ольга Михайловна - кандидат психологических наук, доцент кафедры теоретической и консультативной психологии факультета психологии, Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, город Киев, Украина.

Ғанибаева Жайдарман Ануарқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Ерсайынова Альбина Абатқызы – магистр технических наук, преподаватель кафедры «Металлургия и горное дело», Актыубинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Esbergen Raushan Akimgereevna – candidate of Economic Sciences, Associate Professor, senior teacher of «State Management and Marketing» Department, Aktobe regional state university named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

Жекеев Самат Омарович – магистр технических наук, Актыубинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Жетписбаева Орынша Багиевна – «Теориялық және қолданбалы тіл білімі» кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Жумабай Гаухар Жумабайқызы – магистрант 2 курса специальности «Производство строительных материалов, изделий и конструкций», Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, город Астана, Казахстан.

АВТОРЛАРТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ON THE AUTHORS

Жыланкәзова Аяла Текесбайқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, «Тарих және дінтану» кафедрасының меңгерушісі, шет тілдер және іскерлік карьера университеті, Алматы қаласы, Қазақстан.

Иманғалиева Базархан Сағынайқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Исакулов Байзак Разакович – доктор технических наук, доцент, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Исакулов Абулхаир Байзакович – магистр технических наук, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Исибаева Елизавета Иманғалиқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Калиева Жанар Ералиновна – кандидат технических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, город Астана, Казахстан.

Карастекова Диана Анатольевна – студент 3 курса специальности «Филология, русский язык как иностранный), факультет филологии и журналистики, Оренбургский государственный университет, город Оренбург, Российская Федерация.

Кузбаков Жанаберген Иманкулович – кандидат технических наук, доцент, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Кулнияз Серик Сағынович – доктор технических наук, доцент, профессор кафедры «Металлургия», Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Кулмагамбетов Абильгазиз Калдыбаевич - старший преподаватель кафедры «Физической культуры и спорта», Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Куншашов Айболат Максатович - преподаватель кафедры «Физической культуры и спорта», Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Кусаинов Халел Хаймуллович – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Лаппо Виолетта Валериевна – кандидат педагогических наук, доцент, Коломыйский учебно-научный институт Прикарпатского национального университета имени Василия Стефаника, город Коломыя, Украина.

Нурадинова Нуржанат Жанболатовна – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

АВТОРЛАРТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ON THE AUTHORS

Нұрмұқанова Гүлназ Мақсатовна – «Филология» мамандығының 3 курс студенті, Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Оспан Тәлеби Дәділұлы - «Дінтану» мамандығының 2 курс магистранты, шет тілдер және іскерлік карьера университеті, Алматы қаласы, Қазақстан.

Оспанов Досым Ерназарович – экономика ғылымдарының магистрі, «Мемлекеттік басқару және маркетинг» кафедрасының оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Әтепова Гаухар Талаповна – «Филология» мамандығының 3 курс студенті, Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Perevezentseva Anastassiya – student, senior class, International Relations and Political Science, Lehigh University, PA, USA.

Пангереев Абат Шамұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Перевезенцев Александр Леонидович – кандидат исторических наук, доцент, Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Пороль Ольга Анатольевна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры русской филологии и методики преподавания русского языка, Оренбургский государственный университет, город Оренбург, Российская Федерация.

Рамазанов Марат Давидович – доктор физико-математических наук, профессор, Институт математики Уфимского научного центра РАН, Республика Башкортостан.

Романчук Алексей Андреевич – магистр антропологии, старший преподаватель кафедры «Антропологии и Социальных Технологий», Университета «Высшая Антропологическая Школа», Кишинев, Молдова.

Сакишова Жанаргүл Оразбекқызы – «Биология» мамандығының 4 курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Сапаков Ермек Акбарович – доктор технических наук, профессор, ТОО «KAZ Minerals Aktogay», город Актобе, Казахстан.

Сенкевич Геннадий Анатольевич – кандидат наук по социальным коммуникациям, доцент, Днепровский Национальный университет имени Олеса Гончара, город Днепр, Российская Федерация.

Тимофеев Юрий Юрьевич – магистрант I курса специальности «Экология», Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

АВТОРЛАРТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ON THE AUTHORS

Телеуов Акылжан Нурхаирович – кандидат биологических наук, доцент кафедры экологии, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Толеуов Тимур Жаксылыкович – магистр математики, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Тоқсанбаева Айнагуль Орынбасаровна – техника ғылымдарының магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Turganbayev Mukanbetkali Abdikadyrovich – candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Aktobe regional state university named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

Тұрғанбай Тілеу Тұрғанбайұлы – «Құқықтану» мамандығының 2 курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Тұрғанбай Жайнагуль Әлмуратовна – магистр технических наук, преподаватель кафедры «Металлургия и горное дело», Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Тлеубергенов Марат Идрисович – доктор физико-математических наук, профессор, главный научный сотрудник отдела «Дифференциальных уравнений», Институт математики и математического моделирования, город Алматы, Казахстан.

Уахитов Рустем Уахитович – преподаватель кафедры «Физической культуры и спорта», Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Уәйіс Әлия Аязбайқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, «Ағылшын және неміс тілдері» кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Шайхисламова Зубаржат Фаниловна – кандидат филологических наук, доцент кафедры «Башкирского языкознания и этнокультурного образования», Башкирский государственный университет, город Уфа, Российская Федерация.

Юсупова Жаркынай Ниетбаевна – преподаватель кафедры «Металлургия и горное дело», Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Якимовская Анастасия Дмитриевна – лицензиат антропологии, Университет «Высшая Антропологическая Школа», Кишинев, Молдова.

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӘНІРЛІК МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ»
ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі**

МАҚАЛАНЫҢ РӘСІМДЕЛУІ

1. Мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде, бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың Microsoft Word 2010 жүйесінде, жадыда электрондық нұсқасы да ұсынылады.
2. Қолжазбаларды авторлар мұқият тексеріп, қатесіз тапсыруы керек.
3. Мақала көлемі компьютерде терілген мәтінмен 3-10 бет (мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі - 12) жадағай ара қашықтықта, абзацтық шегініс - 1,25 см. Сондай-ақ мынадай жиектік өлшемдері сақталған болуы шарт: жоғарғы және төмен- 2 см. және сол жағы мен оң жағы-2 см.

МАҚАЛА ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ЖАЛПЫ ТӘРТІБІ

*ҒТАМР (Ғылыми-техникалық ақпараттық мемлекетаралық рубрикаторы) (12 қаріп өлшемімен).

*Мақаланың атауы (12 қаріп өлшемі, бас, қою әріптермен).

*Автордың(лардың) аты-жөні, қаласы, елі (12 қаріп өлшемімен, бас, қою қаріптермен).

*Қызмет орны (12 қаріп өлшемімен, ашық курсивпен)

*Аннотация үш тілде – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, көлемі – 100-150 сөз (10 қаріп өлшемімен).

*Кілт сөздер – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, көлемі – 6-8 сөз (10 қаріп өлшемімен, тік қаріппен).

*Мақалаға ғылым докторы немесе кандидат лауазымы бар, редакциялық кеңес мүшелері құрамына кірмеген, кем дегенде екі тәуелсіз ғалымның не мақаланың тақырыбына сәйкес маман пікірі беріледі.

*Автордың аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, сонымен қатар автор(лардың) пошталық мекен-жайы, қызметтік және мобильді телефон нөмірлері, электрондық поштасы туралы мәліметтер қосымша ұсынылады.

МАҚАЛАНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Мақалалар мынадай бөлімдерге бөлінеді: Кіріспе (бас тақырыпсыз), Негізгі бөлім: зерттеу әдістемесі, нәтижелер, талқылау, Тұжырым. Егер тақырыпшалар бар болса 12-ші қаріп өлшемімен, қою курсивпен теріледі. «Жаратылыстану ғылымдары» айдарында көрсетілетін өсімдіктер мен жануарлардың латынша атаулары мәтінде курсивпен көрсетіледі.

Суреттер мен кестелер мәтінде келтірілген тәртіп бойынша нөмірленеді, әр кесте мен суреттің жеке тақырыбы болуы керек, тақырып қою қаріппен жазылады.

Қысқартулар. Жалпыға белгілі өлшем бірліктерінің (физикалық, математикалық, химиялық терминдердің, т.б.) қысқаша аталуын көрсетуге болады. Барлық қысқартулар мен шартты шамалардың мәтінде толықтай атауы (10 қаріп өлшемімен) көрсетілуі керек. Мекемелердің атаулары мәтінде алғаш кездескенде толығымен жазылып, қасына жақшаның ішіне қысқартылған түрі көрсетіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН АҚПАРАТТАР ТІЗІМІ ТУРАЛЫ

Ақпарат көздері 12-ші қаріп өлшемімен нөмірленіп, мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі, 7.1-2003 МЖСТ бойынша рәсімделуі керек, мысалы:

1. Ансартов Р.М., Айзиков М.И., Расулова С.А. Метод количественного определения леукомизина // Вест. КазНУ. Сер. хим – 2003. – Т.1. №8. – С. 40-41 (журнал мақалалары)
2. Абимурдына С.Т., Сыдыкова Г.Е., Оразбаева Л.А. Функционирование и развитие инфраструктуры сахарного производства // Инновация в аграрном секторе Казахстана: Матер. Междунар. конф., Вена, Австрия, 2009. – Алматы, 2010. – С. 10-13 – (конференция материалдары)
3. Курмуков А.А. Ангиопротекторная и гипопидемическая активность леукомизина. – Алматы: Бастау, 2007. – С.3-5 (газет мақалалары)
4. Соколовский Д.В. Теория синтеза самоустанавливающихся кулачковых механизмов приводов [Электронный ресурс]. – 2006. – URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (дата обращения: 12.03.2009) – (интернет көздері)
5. Петушкова, Г.И. Проектирование костюма: учеб. для вузов / Г.И. Петушкова. – М.: Академия, 2004. – 416 с. (кітап)

ЖУРНАЛДЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ АЙДАРЛАРЫ

- Физика-математика ғылымдары
- Жаратылыстану ғылымдары
- Техника ғылымдары
- Филология ғылымдары
- Тарих, философия және әлеуметтану
- Экономика және құқық
- Педагогика және психология
- Өнер, мәдениет және спорт

**Порядок приема статей в научный журнал
«ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К. ЖУБАНОВА»**

ОФОРМЛЕНИЕ РУКОПИСИ

1. Статья должна быть представлена в электронном виде (на съемных накопителях) или по электронной почте. Электронная версия записывается в формате Microsoft Word 2010.
2. Рукописи должны быть тщательно выверены и отредактированы авторами.
3. Объем статей должен составлять 3-10 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля -12; межстрочный интервал – полуторный; абзацный отступ -1,25 см.) Поля: верхнее, нижнее – 2 см; левое, правое – 2 см.

ОБЩИЙ ПОРЯДОК РАСПОЛОЖЕНИЯ ЧАСТЕЙ СТАТЬИ

МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научно-технической информации) (12 кегль)

*Название статьи (12 кегль, жирн., прописные)

*Инициалы, фамилия автор(ов) (12 кегль, жирн., прописные)

*Место работы (12 кегль, светлый курсив)

*Аннотация на трех языках: на казахском, русском и английском, объем 100-150 слов (10 кегль)

*Ключевые слова на трех языках: на казахском, русском и английском, 10 кегль, прямым шрифтом)

*К статье прилагается не менее двух рецензий от независимого ученого, не из числа членов редсовета) или специалиста по тематике статьи.

*Ф.И.О автора(ов) указываются без сокращений, почтовый и электронный адрес, а также служебные и мобильные номера телефонов прилагаются дополнительно.

СТРУКТУРА СТАТЕЙ

В статьях должны быть разделы: Введение (без заголовка), Основная часть: методы, результаты, дискуссия, Заключение. Подзаголовки набираются по центру. (12 кегль, жирным шрифтом)

В рубрике «Естественные науки» латинские названия растений и животных, приводящиеся в тексте выделяются курсивом.

Таблицы и рисунки нумеруются в порядке упоминания их в тексте, каждая таблица и рисунок должны иметь свой заголовок (жирным строчным шрифтом), текст таблицы 10 шрифтом.

Сокращения. Разрешаются лишь общепринятые сокращения – названия мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п. Все сокращения должны быть расшифрованы, за исключением небольшого числа общеупотребительных. Названия учреждений при первом упоминании их в тексте даются полностью и сразу же в скобках приводится общепринятое сокращение.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

Список использованных источников должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-2003.

Например:

1. Ансартов Р.М., Айзиков М.И., Расулова С.А. Метод количественного определения леукомизина // Вест. КазНУ. Сер. хим – 2003. – Т.1. №8. – С. 40-41 (статья журнала)
2. Абимурдына С.Т., Сыдыкова Г.Е., Оразбаева Л.А. Функционирование и развитие инфраструктуры сахарного производства // Инновация в аграрном секторе Казахстана: Матер. Междунар. конф., Вена, Австрия, 2009. – Алматы, 2010. – С. 10-13 – (материалы конференции)
3. Курмуков А.А. Ангиопротекторная и гипопиридемическая активность леукомизина. – Алматы: Бастау, 2007. – С.3-5 (газетные статьи)
4. Соколовский Д.В. Теория синтеза самоустанавливающихся кулачковых механизмов приводов [Электронный ресурс]. – 2006. – URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (дата обращения: 12.03.2009) – (интернет источники)
5. Петушкова, Г.И. Проектирование костюма: учеб. для вузов/ Г.И. Петушкова. – М.: Академия, 2004. – 416 с. (книги)

**Номера литературных источников указываются в квадратных скобках.*

ТЕМАТИЧЕСКИЕ РУБРИКИ ЖУРНАЛА

Физико-математические науки

Естественные науки

Технические науки

Филологические науки

История, философия и социология

Экономика и право

Педагогика и психология

Искусство, культура и спорт

Rules of submitting articles for publication in the scientific journal

“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL STATE UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV”

REGISTRATION OF THE MANUSCRIPT

1. The article is to be submitted in electronic form (on mass storage devices) or by e-mail. The electronic version is to be made in Microsoft Word, 2010 format.
2. The manuscripts are to be carefully verified and edited by the authors.
3. The length of articles is to make up 3-10 pages (the text is typed by the Times New Roman font; font size-12; a line spacing – one-and-a-half; paragraph indentation -1,25 cm). Margins: top, lower – 2 cm; left, right – 2 cm.

GENERAL ORDER OF AN ARRANGEMENT OF PARTS OF ARTICLE

- * IRSTI (Inter-state rubricator for scientific and technical information), (font size 12)
- * Headline of the article (font size 12, bold type, capital letters)
- * Initials, authors' surnames (font size 12, bold type, capital letters)
- *Place of employment (font size 12, light italic)
- *Abstracts in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, length up to 100 units)
- * Key words in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, upright font, words – in light italic)
- * A referee report of a Doctor or Candidate of Sciences is to be attached to the article.
- *The author(s)' names are to be written in full form, place of employment, a postal and e-mail address, and also office and mobile phone numbers.

STRUCTURE OF THE ARTICLES

The text of the article (font size 12). Articles of experimental character are to contain the following sections: Introduction (without heading), Material and technique of research, Results and their discussion, Conclusions. Subtitles are printed on the center. (font size 12, bold italic type). In the heading "Natural Sciences" the Latin names of plants and animals which are provided in the text are printed in italic type.

Tables and drawings are numbered as their mention in the text, each table and drawing have to have the heading (bold lower case font), the text of the table is to be printed by font 10..

Abbreviations. Only the standard abbreviations – names of measures, physical, chemical and mathematical values and terms, etc. are allowed. All abbreviations are to be expanded, except for a small number of the most common ones. Names of institutions are to be given fully at their first mention in the text and at once the standard abbreviation is to be given in brackets.

LIST OF REFERENCES

The list of the sources used is to be issued according to National State Standard 7.1-2003.

For instance:

- 1..Ansartov RM, Aizikov M.I., Rasulova S.A., Method of quantitative determination of leukomycin // Vest. KazNU. Sulfuric chemistry -2003. - T.1.№8. -FROM. 40-41 (journal articles)
2. Abimuldina S.T., Sydykova G.E., Orazbaeva L.A., Functioning and development of the infrastructure of sugar production // Innovation in the agricultural sector of Kazakhstan: Mater. Intern. Conf., Vienna, Austria, 2009. - Almaty, 2010.-C. 10-13 - (conference materials)
3. Kurmukov A.A. Angioprotective and hypopypidemic activity of leukomycin. - Almaty: Bastau, 2007. -C.3-5 (newspaper articles)
4. Sokolovsky D.V. Theory of synthesis of self-aligning cam mechanisms of drives [Electronic resource]. -2006. - URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (reference date: 12.03.2009) - (Internet sources)
5. Petushkova G.I. Designing a costume: a textbook for universities / GI Petushkova. - Moscow: Academy, 2004. – 416 p. (books)

* Numbers of references are specified in square brackets.

THEMATIC SECTIONS OF THE JOURNAL

Physical and Mathematical Sciences

Natural Sciences

Technical Sciences

Philological Sciences

History, Philosophy and Sociology

Economics and Law

Pedagogics and Psychology

Art, Culture and Sport

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті

Адрес редакции:
030000, город Актөбе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
государственный университет
имени К. Жубанова

Телефон, факс: 8(7132) 563447, e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru

Жауапты редактор: Қараша Г.Д.
Корректорлар: Голубева Н.Н.
Кунарова А.Б.

Шығарылған күні 20.12.2017

Форматы А4. Көлемі 35,0 баспа табақ. Таралымы 300 дана.

Тапсырыс № 06 Бағасы келісім бойынша.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
«Жұбанов университеті» баспасында басылды.

Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ә. Молдағұлова даңғылы, 34

Дата выхода 20.12.2017

Формат А4. Объем 35,0 п.л. Тираж 300 экз.

Заказ № 06 Цена договорная.

Отпечатано в издательстве «Жұбанов университеті»

Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова

Адрес: г. Актөбе, пр-т А. Молдагуловой, 34

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.

За содержание статьи ответственность несут авторы.